साहित्यदर्पणम्

३४९

१४८ पत्राणि

नं. ३४९८

[illegible]

349

पुस्तकमिदम्पाठकोपाह्ववैद्यनाथस्येदम्

७१

सा॰ द॰ १ ॐ श्रीदक्षिणामूर्तिगुरुभ्यो नमः॥ ॥ग्रंथारंभे निर्विघ्नेन प्रारीप्सितसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः सांमुख्यमा
१ धत्ते॥ ॥शरदिंदुसुंदररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी॥ अपहृत्य तमः संततमर्थानखिलान्प्रकाशयतु॥१॥ अस्य ग्रंथस्य काव्यांग
तया काव्यफलेनैव फलवत्त्वमिति काव्यफलान्याह॥ चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि॥ काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरू
प्यते॥ चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादि कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव॥ उक्तं
च॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च॥ करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणं॥ किंच॥ काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणस्त
वनादिना॥ एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति इत्यादिवाक्येभ्यः सुप्रसिद्धैव॥ अर्थप्राप्तिः प्रत्यक्षसिद्धा॥ कामप्रा
प्तिश्चार्थद्वारैव॥ मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यफलाननुसंधानात्॥ मोक्षोपयोगिवाक्येषु व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च॥ चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि वेदादिशा २

स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते॥ परमानंदसंदोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः पुनः काव्यादेव॥ ननु त
र्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्ये किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यं॥ कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनी
यत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्॥ किंच॥ काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेप्युक्तं॥ नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्ल
भा॥ कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा॥ त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति च॥ विष्णुपुराणे च॥ काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च॥ शब्द
मूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति॥ तेन हेतुना काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते॥ एतेनाभिधेयं च दर्शितं॥ तत्किं स्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षा
यां कश्चित्॥ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापीत्येतदाह॥ तच्चिंत्यं॥ तथाहि॥ यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वांगीकारस्तदा॥ न्यक्का
रो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोप्यत्रैव निहंति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः॥ धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता धिक्कुंभक

सा॰द॰२

ऐनवास्वर्गग्रामटिका विलुंठनवृथोच्छूनैः किमेतैर्भुजैः॥ अस्य श्लोकस्य विधेया [redacted] विमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्॥ प्रत्युत ध्वनित्वे
नोत्तमकाव्यतास्यांगीकृता॥ तेनाव्याप्तिर्लक्षणदोषः॥ ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोपीति चेत्। तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयो
जकोऽयत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणमिदं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात्। न च कंचिदेवांशं काव्यस्य दूष
यंतः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः किंतर्हि सर्वमेव काव्यं॥ तथाहि॥ काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नांगीक्रियते॥ अन्यथा नित्य
दोषानित्यदोषव्यवस्थापि न स्यात्॥ यदुक्तं ध्वनिकृता श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः॥ ध्वन्यात्मन्येव शृंगारे ते हेया इत्युदाहृताः॥ किं
चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात्॥ सर्वथा निर्दोषस्यैकांतमसंभवात्॥ नन्वीषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत्॥ तर्हि ईषद्दोषौ शब्दार्थौ का
व्यमित्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात्॥ सति संभवे ईषद्दोषाविति चेत्॥ एतदपि काव्यलक्षणे न वाच्यं॥ रत्नादिलक्षणे कीटकानुवेध २

परीहारादिवत्॥ नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुं ईशाः किंतूपादेयतातारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्रापि श्रुतिदुष्टादयः काव्यस्य॥ उक्तं च॥ कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता॥ दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुट इति॥ किंच। शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नं। गुणानां रसैकधर्मत्वस्य ये रसस्यांगिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मन इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात्। रसाभिव्यंजकत्वेनोपचारत उपपद्यत इति चेत्। तथाप्ययुक्तं॥ तथाहि। तयोः काव्यस्वरूपेणाभिमतयोः शब्दार्थयो रसोस्ति न वा। नास्ति चेद्गुणवत्त्वमपि नास्ति। गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। अस्ति चेत्कथं नोक्तं रसवंताविति विशेषणं। गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्यैव लभ्यत इति चेत्। तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति। नहि प्राणिमंतो देशा इति वक्तव्ये शौर्यादिमंतो देशा इति केनाप्युच्यते॥ ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभिव्यंजकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत्॥ न॥ गुणाभिव्यंजकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षाधायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वं॥ उक्तं हि। काव्यस्य शब्दार्थौ

सा॰ द॰ ३

शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः सौंदर्यादिवद्दोषाः काणत्वादिवत् रीतयोऽवयवसंस्थानवत् अलंकाराः कुंडलादिवत् इति॥
न एतेनालंकृती पुनः क्वापीति यदुक्तं तदपि परास्तं॥ अस्यार्थः सर्वत्र सालंकारौ क्वचित्तु अस्फुटालंकारावपि शब्दार्थौ काव्यमि
3 ति॥ सालंकारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात्॥ एतेन वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
परास्तं॥ वक्रोक्तेरलंकाररूपत्वात्॥ यच्च क्वचिदस्फुटालंकारत्वे उदाहृतं॥ यः कौमारहरः स एव च वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मी
लितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदंबानिलाः॥ सा चैवास्मि तथा [redacted] पि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरु
तले चेतः समुत्कंठते॥ एतच्चिंत्यं॥ अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य संदेहसंकरालंकारस्य स्फुटत्वं। एतेन अदोषं गुणवत्का
व्यमलंकारैरलंकृतं। रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विंदति॥ इत्यादीनामपि काव्यलक्षणमपास्तं॥ यत्तु ध्वनिकारेणोक्तं ३

श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्र अहं दिवसे प्रलोकय
मा पथिक रात्र्यंधक शय्यायां मम निमंक्ष्यसि २

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति॥ तत्किं वस्त्वलंकाररसादिलक्षणस्त्रिविधो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूपमात्रो वा। नाद्यः प्रहेलिकाद
वतिव्याप्तेः। द्वितीयश्चेदोमिति ब्रूमः॥ ननु यदि रसादिमात्ररूप ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा॥ अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिवसए
पलोएहि॥ मापहिअ रत्तिअंधअ मह सेज्जाए णिमज्जिहिसि॥ इत्यादौ वस्तुमात्रव्यंग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत्। अत्रापि
रसाभासवत्त्वेनेति ब्रूमः॥ अन्यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति वाक्ये तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यंग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात्॥
अस्त्विति चेत्। न। रसवत एव काव्यत्वांगीकारात्॥ काव्यप्रयोजनं हि रसास्वादमुखपिंडदानद्वारेण वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमार
मतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरंतनैरप्युक्तत्वा
त्॥ तथा चाग्नेयपुराणे॥ वाग्वैदग्ध्यप्र[redacted]धानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति॥ व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं॥ काव्यस्यात्म[redacted]

सा॰ द॰ ४

संहितिनिरसादिरूपेन कस्यचिद्दृष्टमितिरिति॥ ध्वनिकारेणाप्युक्तं॥ न हि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मपदलाभ इतिहासादेरेव तत्सिद्धे
रित्यादि॥ ननु तर्हि प्रबंधांतर्वर्तिनां केषामपि पद्यानां नीरसानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत्॥ न॥ रसवत्पद्यांतर्गतनीरसपदानामिव प
द्यरसेन प्रबंधरसेनैव तेषां रसवत्त्वांगीकारात्॥ यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यंजकसद्भावाद्दोषाभावादलंकारसद्भावाच्च काव्यव्यवहा
रः॥ स रसवत्काव्यबंधसाम्याद्गौण एव॥ यत्तु वामनेनोक्तं। रीतिरात्मा काव्यस्येति तन्न। रीतेः संघटनाविशेषत्वात्संघटनायाश्चाव
यवसंस्थानरूपत्वादात्मनश्च तद्भिन्नत्वात्॥ यच्च ध्वनिकारेणोक्तं। अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः। वाच्यप्र
तीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतावितीति॥ तत्र वाच्यस्यात्मत्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरित्यादि स्ववचनविरोधादेवापास्तं॥ तत्किं
पुनः काव्यमित्युच्यते॥ वाक्यं रसात्मकं काव्यं॥ रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः॥ रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको ४

सा१ यस्य तेन विना तस्य काव्यत्वाभावस्य प्रतिपादितत्वात्॥ रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद्भावतदाभासादयोपि गृह्यंते॥ तत्र रसो यथा॥
शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं॥ विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य
गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुंबिता॥ अत्र संभोगशृंगारो रसः॥ भावो यथा॥ महापात्र राघवानंद सांधिविग्रहिका
णां॥ यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मंडलं दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी॥ क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पा
णौ प्रलंबासुरो ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः॥ अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः॥ रसाभासो यथा॥ मधु द्विरेफः कु
सुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः॥ शृंगेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं प्रियामकंडूयत कृष्णसारः॥ अत्र हि संभोगशृंगारस्य तिर्यग्वि
षयत्वाद्रसाभासः॥ एवमन्यत्॥ दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपा इत्युच्यते॥ दोषास्तस्यापकर्षकाः॥ श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखं

सा॰ द॰ ५ उत्यादय इव देहद्वारेणाव्यभिचारिणो वादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूकत्वादय इव साक्षात्काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयंतः काव्यस्यापकर्षका इ

5 त्युच्यंते॥ एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः॥ गुणादयः किंस्वरूपा इत्युच्यते॥ उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः॥ गुणाः शौर्यादिव

त्॥ अलंकाराः कटककुंडलवत्॥ रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्॥ देहद्वारेणेव शब्दार्थद्वारेण तस्यैव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयंतः

काव्यस्योत्कर्षका इत्युच्यंते॥ इह यद्यपि [redacted] गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यंजकशब्दार्थयोरुपचर्यते॥ अतश्च गु

णाभिव्यंजकाः शब्दा रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तं॥ एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः॥ ॥ इति श्रीमन्नारायणच

रणारविंदमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्णधारध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषाविलासिनीभुजंगसांधि

विग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृतो साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमः परिच्छेदः॥ ॥श्रीः॥ ५

॥वाक्यस्वरूपमाह॥ वाक्यं स्याद्योग्यताकांक्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः॥ योग्यता पदार्थानां परस्परसंबंधे बाधाभावः॥ पदोच्चयस्यैतदभावेपि
वाक्यत्वे वह्निना सिंचतीत्याद्यपि वाक्यं स्यात्॥ आकांक्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः॥ स च श्रोतुर्जिज्ञासारूपः॥ निराकांक्षस्य वाक्यत्वे गौरश्वः
पुरुषो हस्तीत्याद्यपि वाक्यं स्यात्॥ आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः॥ बुद्धिविच्छेदेपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनांतरोच्चरितेन गच्छती
तिपदेन संगतिः स्यात्॥ तत्राकांक्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात्॥ वाक्योच्चयो महावाक्यं योग्यताकांक्षासत्ति
युक्त इत्येव॥ इत्थं वाक्यं द्विधा मतं॥ इत्थमिति वाक्यमहावाक्यत्वेन॥ उक्तं च॥ स्वार्थबोधे समाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षया॥ वाक्यानामेक
वाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति॥ तत्र वाक्यं यथा॥ शून्यं वासगृहमित्यादि॥ महावाक्यं यथा॥ रामायणमहाभारतरघुवंशादि॥
पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तं तत्किं पदमित्यपेक्षायामाह॥ वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः॥ यथा घटः॥ प्रयोगा

सा० द० २८
६

र्थ इति प्रातिपदिकस्यवच्छेदः॥ अनन्वितेतिवाक्यमहावाक्ययोः॥ एकेतिसाकांक्षानेकपदवाक्यानां॥ अर्थबोधका इति कचटतपेत्यादी
नां॥ वर्ण इति बहुवचनमविवक्षितं॥ तत्र॥ अर्थोवाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यंग्यश्चेति त्रिधामतः॥ एषांस्वरूपमाह॥ वाच्योर्थोभिध
या बोध्योलक्ष्योलक्षणयामतः॥ व्यंग्योव्यंजनयाताः स्युस्तिस्रः शब्दस्यशक्तयः॥ ताअभिधाद्याः॥ तत्रसंकेतितार्थस्य
बोधनादग्रिमाभिधा॥ उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य गामानयेत्युक्ते तंगवानयनप्र[redacted] वृत्तमुपलभ्य बालोस्यवाक्यस्यसास्ना
दिमत्पिंडानयनमर्थ इति प्रथमंप्रतिपद्यते॥ अनंतरंच गांबधान अश्वमानयेत्यादावावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्यसास्नादिमान
र्थः आनयतिशब्दस्याहरणमर्थइति संकेतमवधारयति॥ क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्॥ यथेहप्रभिन्नकमलोदरेमधू
निमधुकरः पिबतीत्य[redacted]त्र॥ क्वचिदाप्तोपदेशात्॥ यथायमश्वशब्दवाच्यइत्यत्र॥ तंचसंकेतितमर्थंबोधयंतीशब्दस्यशक्तिरंत ६

रानंतरिता शक्तिरभिधा नाम॥ संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च॥ जातिर्गोपिंडादौ गोत्वादिका॥ गुणो विशेषाधानहेतुः॥
सिद्धो वस्तुधर्मः॥ शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्तयंति॥ द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनः॥ हरिहरडित्थडवित्था
दयः॥ क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः॥ एषु ह्यधिश्रयणावश्रयणांतादिः पूर्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिवाच्यः॥ एष्वेव
हि व्यक्त्युपाधिषु संकेतो गृह्यते न व्यक्तौ॥ आनंत्यव्यभिचारदोषापातात्॥ अथ लक्षणा॥ मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योर्थः प्रती
यते॥ रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता॥ कलिंगः साहसिक इत्यादौ कलिंगादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसंभवन्
यया शक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति॥ यया च गंगायां घोष इत्यादौ गंगादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽ
संभवन् स्वस्य सामीप्यादिसंबंधसंबंधिनं तटादि बोधयति॥ सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम॥

मा० द० १ सर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव॥ उत्तरत्र गंगातटे घोष इति प्रतिपादनालभ्यस्य शैत्यपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनं। हेतुं वि

७ नापि यस्य कस्यचित्संबंधिनो लक्षणेति प्रसंगः स्यादित्येतदुक्तं रूढेः प्रयोजनाद्वापीति॥ केचित्तु कर्मणि कुशल इति रूढावुदाहरंति॥

7 तेषामयमाशयः कुशांल्लातीति व्युत्पत्त्याले कुशग्राहिरूपो मुख्योर्थः प्रकृतेसंभवन् विवेचकसाधर्म्यसंबंधसंबंधिनं दक्षरूपम

र्थं बोधयतीति तदन्येन मन्यंते॥ कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेपि दक्षरूपस्येव मुख्यार्थत्वात्॥ अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्ति

निमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तं॥ व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे गोः शेते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्॥ गमेर्डौ इति गमेर्धातोर्डौप्रत्ययेन व्युत्पा

दितस्य गोशब्दस्य शयनकारिणि प्रयोगात्॥ तद्भेदानाह॥ मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेन्वयसिद्धये॥ स्यादात्मनोप्युपादाना

नादेषोपादानलक्षणा॥ रूढावुपादानलक्षणा यथा॥ श्वेतो धावति॥ प्रयोजने यथा॥ कुंताः प्रविशंति॥ अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुं ७

ताद्दिभिश्चाचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रियया न्वयमलभमानैरेतत्सिद्धय आत्मसंबंधिनो ■ दयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यं ग्वा

ते॥ सर्वत्र प्रयोजनाभावाद्रूढिदृशरत्रकुंता दीनामतिगहनत्वं प्रयोजनं॥ अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोप्युपादानं॥ लक्षणलक्षणायां

तु परस्यैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः॥ इयमेवाजहत्स्वार्थेत्युच्यते॥ अपरेणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये। उपलक्षणहेतु

त्वादेषा लक्षणलक्षणा॥ रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा॥ कलिंगः साहसिको गंगायां घोष इति च॥ अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्या सि

र्थेन्वयसिद्धये कलिंगगंगाशब्दावात्मानमर्पयतः॥ यथा वा। उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं॥ विदधदीदृश

स मेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतं॥ अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानमर्पयंति॥ अपका

रिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थबाधः॥ वैपरीत्यलक्षणः संबंधः॥ फलमपकाराद्यतिशयः॥ इयमेव जहत्स्वार्थेत्युच्यते॥ आरो

पाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा॥ सर्वैः कैश्चित्तन्नेति लक्षणाः॥ विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्॥ सारोपास्यान्नि

सा० द० १ गौणसमतासाध्यवसानिका॥ रूढावुपादानलक्षणासारोपा यथा॥ अश्वः श्वेतो धावति। अत्र हि श्वैतगुणवानश्वोऽनि गौणस्य रूप:
८ स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते॥ प्रयोजने यथा॥ एते कुंताः प्रविशंति। अत्र सर्वनाम्ना कुंतधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वं॥ रूढौ ल
8 क्षणलक्षणासारोपा यथा॥ कलिंगः पुरुषो युध्यति॥ अत्र कलिंगपुरुषयोराधाराधेयः संबंधः॥ प्रयोजने यथा॥ आयुर्घृतं॥ अत्रायुः
कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसंबंधादायुस्तादात्म्येन प्रतीयते॥ अन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुःकरत्वं प्रयोजनं॥ यथा च राजकी
ये पुरुषे गच्छति राजासौ गच्छतीति। अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संबंधः॥ यथा चाग्रमात्रेऽवयवे हस्तोयं॥ अत्रावयवावयविभावल
क्षणः संबंधः॥ ब्राह्मणोपि तक्षासौ॥ अत्र तात्कर्म्यलक्षणः संबंधः॥ इंद्रार्थासु स्थूणासु अमी इंद्राः॥ अत्र तादर्थ्यलक्षणः संबंधः॥ एव
मन्यत्रापि॥ निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना॥ अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव॥ साद
श्येतरसंबंधाः शुद्धास्ताः सकला अपि॥ सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः॥ ताः पूर्वोक्ताः अष्टभेदा लक्षणाः॥ सादृश्ये ८

तरसंबंधाः कार्यकारणभावादयः॥ अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव॥ शुद्धावुपादानलक्षणासारोपागौणी यथा॥ एतानि तैलानि हेमंते सु
खानि॥ अत्र तैलशब्दः तिलभवत्वेन रूपेण स्वार्थमुपादायैव सार्षपादिषु स्नेहेषु वर्तते॥ प्रयोज[redacted]ने यथा॥ राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु
ते राजकुमारा गच्छंति॥ शुद्धावुपादानलक्षणासाध्यवसाना गौणी यथा॥ तैलानि हेमंते सुखानि॥ प्रयोजने यथा॥ राजकुमारा गच्छंति॥ शु
द्धौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा॥ राजा गौडेंद्रं कंटकं शोधयति॥ प्रयोजने यथा॥ गौर्वाहीकः॥ शुद्धौ लक्षणलक्षणासाध्यवसाना गौणी य
था॥ राजा कंटकं शोधयति॥ प्रयोजने यथा॥ गौर्जल्पति॥ अत्र केचिदाहुः॥ गोसहचारिणो गुणा जाड्यमांद्यादयो लक्ष्यंते ते च गोशब्दस्य
वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवंति॥ तदयुक्तं॥ गोशब्दस्यागृहीतसंकेतं वाहीकार्थमभिधातुमशक्यत्वात्॥ गोशब्दा[redacted]र्थमात्रबोधना
च्चाभिधाया विरतत्वात्॥ विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावा[redacted]त्॥ अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते किंतु स्वार्थसहचारिगुणसा
जात्येन वाहीकगता गुणा एव लक्ष्यंते॥ तदप्यन्ये न मन्यंते॥ यथाह अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्गु
णाद्विनाभावद्वारा॥ तत्र न प्रथमः॥ वाहीकार्थस्यासंकेतितत्वात्॥ न द्वितीयः॥ अविनाभवस्य लक्ष्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशाभावात्॥

सा·द·१ द्वि २ र्या ह्यीत्याकांक्षा शब्देनैव स्फुर्यते॥ नेतीयः॥ यदि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य गोशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसमंजसं स्यात्।
तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसंबंधाद्वाहीकार्थं लक्षयति। वाहीकस्याज्ञ-
९ त्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनं॥ इयं गुणयोगाद्गौणीत्युच्यते॥ पूर्वा तूपचारेणामिश्रणाच्छुद्धा॥ उपचारो हि नामात्यंतं विशकलितयोः
सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं॥ यथाग्निमाणवकयोः॥ शुक्लपटयोस्तु नात्यंतं भेदप्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धै-
व लक्षणा॥ व्यंग्यस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः॥ प्रयोजने याष्टभेदा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यंग्यस्य गूढागूढतया लक्षणा ५
प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः॥ तत्र गूढः काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः॥ यथा॥ उपकृतं बहु तत्रेति॥ अगूढोऽतिस्पष्ट-
तया सर्वजनवेद्यः॥ यथा॥ श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवंत्यभिज्ञा विदग्धचरितानां॥ उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि॥
अत्रोपदिशतीत्यनेनाविःकरोतीति लक्ष्यते॥ आविःकारातिशयश्चाभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते॥ धर्मे धर्मिगतत्वेन फलस्यैता अपि द्वि-
धा॥ एताः अनंतरोक्ताः षोडशभेदलक्षणाः॥ फलस्य धर्मिगतत्वेन धर्मगतत्वेन [च] प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः॥ क्रमेणोदाहरणानि॥ ८

स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाकाघना वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानंदकेकाः कलाः ॥ कामं संतु दृढं कठोरहृदयो रामोस्मि सु॰१
सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहाहादेवि धीरा भव ॥ अत्रात्यंतदुःखसहिष्णुरूपे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः फलं ॥ गंगायां घोषः इत्यत्र तटादिषु
लक्ष्येषु शीतत्वपावनत्वातिशयस्य धर्मस्यातिशयः फलं ॥ तदेवं लक्षणभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥ रूढाव ॥ ष्टौ फले द्वात्रिंशदिति च
त्वारिंशल्लक्षणाभेदाः ॥ किंच ॥ पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ ताश्चानंतरोक्ताः ॥ तत्र पदगतत्वे यथा ॥ गंगायां घोषः ॥ वाक्यगत
त्वे यथा ॥ उपकृतं बहु तत्रेति ॥ एवमशीतिप्रकारा लक्षणाः ॥ अथ व्यंजना ॥ विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः ॥ सा वृत्तिर्व्यंजना
नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥ शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोध
यित्वोपक्षीणासु यया ■न्योर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च शक्तिर्व्यंजनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया
व्यंजना नाम ॥ तत्र ॥ अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यंजना द्विधा ॥ अभिधामूलामाह ॥ अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियंत्रिते ॥

मा० ८०१ एकत्रार्थेन्यधीहेतुर्व्यंजना साभिधाश्रया॥ स्पाथमाह्वद्धि प्रयोगादयः॥ उक्तं हि॥ संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता॥ अर्थः प्रकरणं लिंगं श
१० ब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः॥ शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥ इति॥ सशंखचक्रो हरिरित्य
त्र संखचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते॥ अशंखचक्रो हरिरिति तद्वियोगे च तमेव॥ भीमार्जुनावि त्यर्जुनः पार्थः॥ कर्णार्जुना
10 विति कर्णः सूतपुत्रः॥ स्थाणुं वंदे इति स्थाणुः शिवः॥ सर्वं जानाति देव इति देवो भगवान्॥ कुपितो मकरध्वजः इति मकरध्वजः कामः॥ देवः
पुरारातिरिति पुरारातिः शिवः॥ मधुना मत्तः कोकिल इति मधुर्वसंतः॥ पातु वो दयितामुखमिति मुखं सांमुख्यं॥ भाति गगने चंद्रः
इति चंद्रः शशी॥ निशि चित्रभानुरि तिचित्रभानुरग्निः॥ भाति रथांगमिति नपुंसकव्यक्त्या रथांगं चक्रं॥ स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रती
तिकृन्न काव्य इति तस्य विषयो नोदाहृतः॥ इदं च केप्यसहमाना आहुः॥ स्वरोपि काकादिरूपः काव्ये विशेषप्र तीतिकृदेव॥ उदात्तादिरू
पोपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृंगारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेवेति तद्विषयमुदाहरणमुचितमेवेति॥ तन्न॥ स्वराः काकादय उदात्तादयो वा १०

व्यंग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययंति॥ न खलु प्रकृतोक्रमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियंत्रणरूपं विशेषं। किंच यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणा
दिनियमनाभावादनियंत्रितयोरर्थयोरनुरूपस्वरवशेनैकत्रनियमनं वाच्यं तदा तथाविधस्य श्लेषानंगीकारप्रसंगो। न च तथा॥ अतएवा
हुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे॥ काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत इति च नयद्रत्नमुपजीव्यानां व्याख्यानेषु कराश्च निक्षेपणं॥ आदिशब्दादेतावन्मात्र
स्तनी स्यादोर्दस्तादिचेष्टादिभिः हस्ता दीनां कमलकोरकाद्याकारत्वं॥ एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियंत्रिते या शब्दस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः सा
ऽभिधामूला व्यंजना। यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषामहाकवीश्वरचंद्रशेखरसांधिविग्रहिकाणां॥ दुर्गालंघितविग्रहो मन
सिजं संमीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः॥ नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य
विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः॥ अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियं
त्रिते व्यंजनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते॥ एवमन्यत्र॥ लक्षणामूलामाह। लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनं॥ यया प्रत्याय्यते

सा० द० १ सास्यात्व्यंजना लक्षणाश्रया॥ गंगायां घोष इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनाद्भिधायां तीरबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वा धर्थी
११ तिशयादि बोध्यते सा लक्षणामूला व्यंजना। एवं शाब्दीं व्यंजनामुक्त्वा आर्थीमाह॥ वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः॥ प्रस्तावदे
शकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसंभवा॥ व्यंजनेति संबध्यते॥ तत्र॥ वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये
यथा॥ ममैव॥ कालो मधुः कुपित एव च पुष्पधन्वा धीरा वहंति रतिखेदहराः समीराः॥ केलीवनीयमपि वंजुलकुंजमंजु दूरे पतिः कथय किं
करणीयमद्य॥ अत्र एतं देशं प्रति प्रेष्य प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचिद्द्योत्यते॥ बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा॥ निःशेषच्युतचं
दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः॥ मिथ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमि
तो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यांतिकं॥ अत्र तदंतिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यते। तस्य रंतुमिति व्यंग्यं प्रतिपाद्यदूतिवैशिष्ट्या
द्बोध्यते॥ अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा॥ उअ णिच्चलणिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ॥ णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व॥
पश्य निश्चलनिष्पंदा विसिनीपत्रे राजति बलाका निर्मलमरकतभाजनोपरिस्थिता शंखशुक्तिरिव॥ ख ११

अत्र वलाकाया निस्पंदत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित्सन्निहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते॥ अत्रैव स्थानेनि
र्जनत्वरूपव्यंग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजकं॥ निन्नकं ध्वनिधीरैः काकुरिति सन्निधीयते॥ इत्युक्तप्रकारया काको नैदाघमाकर्ण्योत्तानवक्त्रा॥ एतद्वैशिष्ट्ये यथा॥ गु
रुपरतंत्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गंतुं॥ अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेसौ॥ अत्र नैष्यतीत्यपि तर्हि नैष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते॥
चेष्टावैशिष्ट्ये यथा॥ संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया॥ हसन्नेत्रार्पिता [redacted] कृतं लीलापद्मं निमीलितं॥ अत्र संध्या संकेतकाल इति पद्मनिमीलनादि
च चेष्टया कयाचिद्द्योत्यते॥ एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यं॥ त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता॥ अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यंग्यत्वेन त्रि
रूपतया सर्वा अप्यनंतरोक्ता व्यंजना त्रिविधाः॥ तत्र वाच्यार्थस्य व्यंजना॥ कालो मधुरित्यादि॥ लक्ष्यार्थस्य यथा॥ निःशेषच्युतचंदनेत्यादि॥ व्यंग्यार्थ
स्य यथा॥ उअ णिच्चल इत्यादि॥ प्रकृतिप्रत्ययादिव्यंग्यत्वं प्रपंचयिष्यते॥ शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोप्यर्थांतराश्रयः॥ एकस्य व्यंजकत्वे तदन्यस्य
सहकारिता॥ यतः शब्दो व्यंजकत्वेर्थांतरमपेक्षते॥ अर्थोपि शब्दं॥ तदेकव्यंजकत्वेन्यस्य सहकारितावश्यमंगीकार्या॥ अभिधादित्रयो

पाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधोमतः॥शब्दोपिवाचकस्तद्वल्लक्षकोव्यंजकस्तथा॥अभिधोपाधिकोवाचकः॥लक्षणोपाधिर्लक्षकः॥व्यंजनोपाधिकोव्यंजकः॥किं
च॥तात्पर्याख्यांवृत्तिमाहुःपदार्थान्वयबोधने॥तात्पर्यार्थंतदर्थंचवाक्यंतद्बोधकंपरे॥अभिधायाएकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्यपदा
र्थानामन्वयस्यबोधिकातात्पर्यंनामवृत्तिस्तदर्थश्चतात्पर्यार्थस्तद्बोधकंचवाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनांमतं॥ ७॥ इतिश्री साहित्यदर्पणेवाक्य
स्वरूपनिरूपणोनामद्वितीयःपरिच्छेदः॥ ७॥ अथकोयंरसइत्युच्यते॥ विभावेनानुभावेनव्यक्तः संचारिणातथा॥रसतामेतिरत्यादिःस्थायीभा
वः सचेतसां॥ विभावादयोवक्ष्यंते॥ सात्त्विकानांचानुभावरूपत्वान्नपृथगुक्तिः॥व्यक्तोदध्यादिन्यायेनरूपांतरपरिणतः॥व्यक्तीकृतएवरसः॥
नतुदीपेनघटइवपूर्वसिद्धोव्यज्यते॥तदुक्तंलोचनकारैः॥रसाःप्रतीयंतइतित्वोदनंपचतीतिवद्व्यवहारइति॥अत्रचरत्यादिपदोपादानादेवप्राप्तेस्था
यित्वेपुनःस्थायिपदोपादानंरत्यादीनामपिरसांतरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थं॥ततश्चहासक्रोधादयःशृंगारवीरादौव्यभिचारिणएव॥तदुक्तं॥रसा दर
वस्थःपरंभावःस्थायितांप्रतिपद्यतइति॥अस्यस्वरूपकथनगर्भमास्वादनप्रकारःकथ्यते॥ सत्त्वोद्रेकादखंडस्वप्रकाशानंदचिन्मयः॥वेद्यांतरस्प १२

शून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥ लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः॥ स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः॥ रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहो-
च्यते इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूय आविर्भावः॥ तत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थप-
रिशीलनं। अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः। अत्र हेतुं वक्ष्यामः॥ स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या॥ चिन्मय इति
स्वरूपार्थे मयट्। चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः॥ तत्प्राणत्वं चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्य
श्रीमन्नारायणपादैरुक्तं तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे॥ रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते। तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः॥ तस्मादद्भुतमेवा-
ह कृती नारायणो रसमिति॥ कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः॥ यदुक्तं॥ पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिं॥ यद्यपि स्वादः काव्यार्थसं-
भेदादात्मानंदसमुद्भव इत्युक्तदिशा रसस्य स्वादानतिरिक्तत्वं तथापि रसः स्वाद्यत इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्मकर्तरि वा प्रयोगः॥ तदुक्तं॥ रस्य-
मानतामात्रसारत्वात्प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रस इति॥ एवमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः॥ नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवति

सा० द० १
१३

यंजनायाश्च ज्ञानत्वाद्द्वयोरैक्यमापतितं॥ तत्र च॥ स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेर्थे व्यंजको मतः॥ यथा दीपोन्यथाभावे को विशेषोस्य कारका
दित्युक्तदिशा घटप्रदीपवद्व्यंग्यव्यंजकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यंग्यतेति चेत्। सत्यमुक्तं॥ अत एवाह॥ विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभे
देभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापार इत्यत एव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति॥ अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसा
धनग्रहिलैरस्माभी रसादीनां व्यंग्यत्वमुक्तं भवतीति। ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादित्युच्यते। करुणादावपि रसे जाय
ते यत्परं सुखं॥ सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलं॥ आदिशब्दाद्बीभत्सभयानकादयः॥ तथाप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षांतरमुच्यते॥
किंच तेषु यदा दुःखं न कोपि स्यात्तदुन्मुखः॥ नहि कश्चित्सचेतन आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते॥ करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृ
त्तिदर्शनात्सुखमयत्वमेव॥ अनुपपत्त्यंतरमाह॥ तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता॥ करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे करुणरसप्रधा
नरामायणादिप्रबंधानामपि दुःखहेतुत्वं स्यात्॥ ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह॥ हेतुत्वं हर्षशोकादेर्गतेभ्यो लोक १३

संस्थ्याता॥ सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योपीति तिकाक्षतिः॥५॥ संस्थ्याता॥ शोकहर्षादयो लोके जायंतां नाम लौकिकाः॥ अलौकिकविभावत्वं प्रा
सेभ्यः काव्यस्येभ्यः खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणानीत्युच्यंते तत एव काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनादिव्यापारवशा
याकारणशब्दवाच्यत्वं परिहृत्य अलौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजंते॥ तेभ्यश्च सुरतेदं तथा नादिन्य रवत्सुखमेव जायते॥ अतश्च लौकिक
शोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायंत इति लोक एव नियमः॥ काव्ये पुनः सर्वेभ्योपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायत इति वा४
नियमात्कश्चिद्दोषः॥ कथं तर्हि हरिश्चंद्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि श्रवणदर्शनाभ्यामश्रुपातादयो जायंत इत्युच्यते॥ अश्रुपाताद
यस्तद्गततल्लयत्वेतसो मताः॥ कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्याह॥ न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनां॥ वासनाचे
दानींतनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः॥ तत्र यद्याद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स्यात्॥ यदि द्वितीया न स्यात्तदा यद्रागिणामपि
पि केषांचिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्॥ उक्तं च धर्मदत्तेन॥ सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्॥ निर्वासनास्तु रंगांतःकाष्ठकु

सा०द०१ उपशमसङ्गिनाः॥ इति॥ ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते॥ व्यापारोस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः॥ तत्प्र
२६ नेमं भावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः॥ प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते॥ ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलंघनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते॥ उ
त्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः॥ नृणामपि समुद्रादिलंघनादौ न दुष्यति॥ रत्यादयोपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह॥ साधारण्ये
न रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते॥ रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातंकादिर्भवेत्॥ परगतत्वेन त्वरस्यतापत्तिः॥ विभावादयोपि प्र
थमं साधारण्येन प्रतीयन्त इत्यत आह॥ परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च॥ तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते॥ ननु तथापि कथमे
वमलौकिकत्वं तेषां विभावादीनामित्युच्यते॥ विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषां॥ अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणं॥ आदिश
ब्दादनुभावनसंचारणे॥ तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादांकुरणयोग्यतानयनं॥ अनुभावनमेवंभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव
रसादिरूपतया भावनं॥ संचारणं तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक्चारणं॥ विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणा २४

नपि रसोद्बोधकारणत्वमित्युच्यते॥ कारणकार्यसंचारिरूपा अपि हि लोकतः॥ रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः॥ ननु कथं तर्हि रसा
स्वादे तेषामेकः प्रति भासः इत्युच्यते॥ प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते॥ ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसां॥ प्रपानकरसन्यायाच्च
र्व्यमाणो रसो भवेत्॥ यथा खंडमरीचादीनां संमेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसंमेलनादिहापि तथेत्य
र्थः॥ ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा सद्भावे रसः स्यादेवेत्युच्यते॥ सद्भावश्चेद्विभावादे
र्द्वयोरेकस्य वा भवेत्॥ झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते॥ अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा दीर्घाक्षं शरदिंदुकांति
वि ३ वदनं बाहू नतावंसयोः संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव॥ मध्यः पाणिमितो नितंबि जघनं पादावुदग्रांगुली छंदो नर्तयितुर्यथै
व मनसः सृष्टं तथास्या वपुः॥ अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽपि संचारिणामौत्सुक्यादीनामनुभा
वानां च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः॥ एवमन्याक्षेपेऽप्यूह्यं॥ अनुकार्यगतो रस इत्येवं वदतः प्रत्याह॥ पारिमित्याल्लौकिकत्वा
ति

सा०द०१ घ्नांतरायतया तथा॥ अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्॥ सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाट्यकाव्य
१५ दर्शनादेः सांतरायश्च तस्मात्कथं रसरूपतामियात्॥ रसस्यैतद्धर्मत्रयविलक्षणधर्मकत्वात्॥ अनुकर्तृगतत्वं चास्य निरस्यति॥ शिक्षाभ्या
स सादिमात्रेण राघवादेः सरूपतां। दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्॥ किंच। काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदं॥ यदि पुनर्न
15 टोपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत्तदा सोपि सभ्य एव मध्ये गण्यते॥ नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः॥
यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति न ह्ययं तथा॥ प्रतीतिमंतरेणाभावात्॥ यस्मादेष विभावादिसमूहालंबनात्मकः॥
तस्मान्न कार्यः। यदि रसः कार्यः स्यात्तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात्॥ ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्॥ कारणज्ञानकार्य वा
ज्ञानयोर्युगपददर्शनात्॥ नहि चंदनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदा भवति रसस्य च विभावादिसमूहालंबनात्मकतयैव प्रतीतेर्न
विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः॥ नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः॥ असंवेदनकाले हि न भावोप्यस्य विद्यते। न खलु नित्यस्य वस्तु १५

नोऽसंवेदनकालेऽसंभवः॥ नापि च निर्विषयक्॥ साक्षादानंदमयप्रकाशरूपत्वात्॥ कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावाच्च न वक्ष्यमाणोऽपि॥ विभावादिपराम
र्शविषयत्वात्सचेतसां॥ परानंदमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुरं॥ न निर्विकल्पकज्ञानं तस्य ग्राह्यकमिष्यते। तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च॥ स
विकल्पकसंवेद्यः सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यतानुरसस्य तथा॥ साक्षात्कारतया न च। परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः प्र
सूसंभवात्॥ तत्कथमकीदृशास्य तत्त्वमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह॥ तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयं॥ तत्किं प्रमाणं पुनस्तस्य स
द्भावे इत्याह॥ प्रमाणं चर्वणैवा त्र स्वाभिन्ने विदुषां मतं॥ चर्वणास्वादनं॥ तच्च स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानंदसमुद्भवस्तत्सुकृतप्रकारं। ननु
यदि रसो न कार्यस्तत्कथं महर्षिणा विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिःपत्तिरिति लक्षणं कृतं उच्यते॥ निष्पत्त्याश्चर्वणस्यैव निष्प
त्तिरूपचारतः॥ यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया कार्यत्वमुपचर्यते॥ अवाच्यत्वादिकं तस्य व
स्तुव्यंजनरूपणो॥ तस्य रसस्य॥ आदिशब्दाद्व्यलक्ष्यत्वादि॥ ननु यद्यपि मिलिता रत्यादयो रसस्तत्कथमस्य स्वप्रकाशत्वं कथं वाऽखंडत्वमित्या म॰

सा० द० १
१६

प्र

न॥ रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसोऽभिन्न एव॥ अतोऽस्य स्व^काशत्वमखंडत्वं च सिध्यति॥ यदि रत्यादिप्रकाशशरीरातिरिक्तं स्यात्तदैवास्य स्वप्र
काशत्वं न सिध्येत्। न च तथा॥ तादात्म्यांगीकारात्। उक्तं हि। यद्यपि रसानन्यतया चर्वणापि न कार्या तथापि कादाचित्कतया कार्यत्वमुपचर्यत इति
देकालान्यनादिवासना परिणतिरूपे रत्यादिज्ञानेऽव्यवहारदशा॥ सुखादितादात्म्यांगीकारे चास्माकं सिद्धांतशय्यामधिशय्य दिव्यवर्षसह
स्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाद् इति च॥ अनिन्नोऽपि सप्रमात्रा वासनोपनीत रत्यादितादात्म्येन गोचरीकृत इति च। ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनंगीकुर्व प्र
तामुपरि वेदांतिभिरेव पातनीयो दंडः॥ तादात्म्यादेवास्याखंडत्वं॥ रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फु
रंत एव रसतामापद्यंते॥ तदुक्तं॥ विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः॥ प्रतीयमानाः प्रथमं खंडशो यांत्यखंडतां॥ पर
मार्थतस्त्वखंड एवायं वेदांतप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद् वेदितव्य इति च॥ अथ के विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभावमा
ह॥ रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः॥ ये हि लोके रामादिगतरत्याद्युद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्यनाट्यनि १६

वेशिताः संतो विभावा उच्यंते। आस्वादांकुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियंते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा इत्युच्यंते॥ तदुक्तं भर्तृहरिणा॥ श
ब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्विषयतां गतान्॥ प्रत्यक्षानिव कंसादीन्साधनत्वेन मन्यत इति॥ तद्भेदावाह॥ आलंबनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ
मतौ॥ स्पष्टं॥ तत्र॥ आलंबनो नायिकादिस्तमालंब्य रसोदयात्॥ आदिशब्दान्नायकप्रतिनायकादयः॥ यो यस्य रसस्य विभावः स तत्स्वरूपवर्णने
वक्ष्यते॥ तत्र नायकः॥ त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही॥ दक्षोनुकूललोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता॥ दक्षः क्षिप्रकारी॥ शीलं
सद्वृत्तं॥ एवमादिगुणसंपन्नो नेता नायको भवति॥ स्पष्टं॥ तत्र धीरोदात्तः॥ अविकत्थनः क्षमावानतिगंभीरो महासत्वः॥ स्थेयान्निगूढमानो धी
रोदात्तो दृढव्रतः कथितः॥ अविकत्थनो नामश्लाघाकरः॥ महासत्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः॥ निगूढमानो विनयछन्नगर्वः॥ दृढव्र
तोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः॥ यथा राम युधिष्ठिरादिः॥ अथ धीरोद्धतः॥ मायापरः प्रचंडश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः॥ आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धी
रोद्धतः कथितः॥ यथा भीमसेनादिः॥ अथ धीरललितः॥ निश्चिंतो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्॥ कला[illegible]त्यादिका॥ यथा रत्नाव

सा०द०१ स्यादेव तत्र रामादिः॥ अथ धीरप्रशांतः॥ सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरशांतः स्यात्॥ यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः॥ एषां च शृंगारिरू-
७ पत्वे भेदानाह॥ एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा॥ तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो ना-
यकः॥ एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः॥ द्वयोस्त्रिचतुः प्रभृतिषु वा नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणो नायकः॥ यथा॥ स्नातात्ति-
ष्ठति कुंतलेश्वरसुता वारोंगराजस्वसुर्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च॥ इत्यंतःपुरसुंदरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः॥ कृतागा अपि निःशंकस्तर्जितोपि न लज्जितः॥ दृष्टदोषोपि मिथ्यावाक्कथितो धृ-
ष्टनायकः॥ यथा मम॥ शोणं वीक्ष्य मुखं विचुंबितुमहं यातः समीपं ततः पादेन प्रहृतं तया सपदि तं धृत्वा सहासे मयि॥ किं चित्तत्र
विधातुमक्षमतया बाष्पं त्यजंत्याः सखे ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोपि वामभ्रुवः॥ अनुकूल एकनिरतः॥ एकस्यां नायिकायां
ऽपासक्तोप्यनुकूलनायकः॥ यथा॥ अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः॥ २७

किंत्वन्येपि हृनावदंति स्फुनगोप्यस्याः पतिर्नान्यतोदृष्टिं निक्षिपतीति विश्रम्भियतामन्यामहे दुःस्थितं ॥ शठोयमेकत्र बद्धभावो यः ॥ दर्शितबहि
रनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥ यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिका
यां गूढं विप्रियमाचरति स शठो नायकः ॥ यथा ॥ शठान्यस्याः कांचीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रंथि
रभवः ॥ तदेतत्क्वाचक्षे घृतमधुमयं त्वद्बहुवचो विषेणाघूर्णंती किमपि न सखी मे गणयति ॥ एषां च त्रैविध्यात्तवेषामुत्तममध्यमा
धमत्वेन ॥ उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥ सर्वेषामनुकूलोऽशत्वेदानां ॥ अथ प्रसंगादेषां सहाया नाह ॥ दूरानुवर्तिनि स्यात्त
स्य प्रासंगिके तिवृत्ते च ॥ किंचित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ॥ तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसंगगते तिवृत्तेऽनंतरोक्तैर्ना
यकसामान्यगुणैः किंचिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति ॥ यथा रामादीनां सुग्रीवादयः ॥ अथ शृंगारविषये सहायाः ॥ शृंगारेऽस्य स
हाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥ भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभंजना शुद्धाः ॥ आदिशब्दान्मालाकाररजकतांबूलिकगांधिकादयः ॥

सा०द०१
१८

तत्र विटः॥ संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः॥ वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोथ बहुमतो गोष्ठ्यां॥ चेटः प्रसिद्ध एव॥ कुसुमव
सन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः॥ हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः॥ स्वकर्म भोजनादि॥ अर्थचिंतनसहायमाह॥ मंत्री स्या
दर्थानां चिंतायां॥ अर्थास्तंत्रावापादयः॥ यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे मंत्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिंतने इति। केनचिल्लक्षणं कृतं
तदपि राज्ञार्थचिंतनोपायलक्षणं लक्षि+प्रकरणे+तव्यं। न तु सहायकथनप्रस्तावे॥ नायकस्यार्थचिंतने मंत्री सहायः इत्युक्तेपि नायक
स्यार्थत एव सिद्धत्वात्॥ यदप्युक्तं। मंत्रिणा ललितः शेषा मंत्रिस्वायत्तसिद्धयः॥ तदपि लक्षणकथने नैवधारललितस्य मंत्रिमात्रायत्ता
र्थचिंतनोपपत्तेर्गतार्थं॥ न चार्थचिंतने मंत्री तस्य सहायः॥ किंतु स्वयमेव निष्पादकस्तस्यार्थचिंतनाद्यभावात्॥ अथांतःपुरे सहायाः॥ तद्व
द्वरोधे॥ वामनषंढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः॥ मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंपन्नः॥ सोयमनूढाभ्राता राज्ञः श्या
लः शकार इत्युक्तः॥ आद्यशब्दान्मूकादयः॥ तत्र षंढवामनकुब्जादयो यथा रत्नावल्यां॥ नखंवर्षधरे मनुष्यगणनाभावादपास्य १८

त्रपामंतः कंचुकि कंचुकस्य विशति त्रासादयं वामनः॥ पर्यंताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः हृतं कुब्जा नीचतयैव यातिशन
कैरात्मेक्ष्णाशंकिनः॥ शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः॥ अन्येपि यथादर्शनं ज्ञेयाः॥ अथ दंडसहायाः॥ दंडे सुहृत्कुमाराटविकाः
सामंतसैनिकाद्याश्च॥ दुष्टनिग्रहो दंडः स्पष्टं॥ अथ धर्मसहायाः॥ ऋत्विक्पुरोधसः स्यु ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे॥ ब्रह्मविदो
वेदविद आत्मविदो वा॥ अत्र चोत्तमाः पीठमर्दाद्याः॥ आद्यशब्दान्मंत्रिपुरोहितादयः॥ अथ प्रसंगाद्दूतानां विभागगर्भं लक्ष
णमाह॥ निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा संदेशहारकः॥ कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथा विधाः॥ तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति ल
क्षणं॥ तत्र उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरं॥ सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः॥ उभयोरिति येन प्रेषितो यदंतिके
च प्रहितः॥ मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः॥ यावद्भाषितसंदेशहारः संदेशहारकः॥ अथ सात्त्विका नायकगुणाः॥ शो
भा विलासो माधुर्यं गांभीर्यं धैर्यतेजसी॥ ललितौदार्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः पौरुषा गुणाः॥ तत्र शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहो

सा॰ द॰ ०१
१९
19

नुरागिता। नीचे घृणाधिके स्पर्द्धा यतः शोभेति तां विदुः॥ तत्रानुरागिता यथा॥ अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिंतय
त्। उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्॥ एवमन्यदपि॥ अथ विलासः॥ धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं
वचः॥ यथा। दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्वसारा धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीं॥ कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो वी
रो रसः किमयमेत्युत एव दर्प्पः॥ संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्त्तितं॥ ऊह्यमुदाहरणं॥ व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने म
हत्यपि॥ यथा श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव॥ आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्र
भवो भवंति॥ भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गांभीर्यं निर्विकारिता॥ यथा आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च॥ न मया लक्षि
तस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः॥ अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्॥ प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतं॥ वाग्वे
षयोर्मधुरता तद्वच्छृंगारचेष्टितं ललितं॥ दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता॥ एषामप्युदाहरणान्यूह्यानि॥ १९

नो

लज्जापर्यंतप्रसाधनानिपरतंत्राणिपिपासितानि॥अविनयदुर्मेधानिस्वामिनिंहे कलत्राणि॥२

न

अथ नायिकात्रिभेदास्वान्यासाधारणीस्त्रीति। नायकसामान्यगुणैर्नवैतिः संनवैयुक्ता। २ यथा २। नायिका पुनर्नायकसामान्यगु
णैस्त्यागादिनिर्यथासंभवैर्युक्ता भवति। साच स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणीस्त्रीति त्रिभेदा॥ तत्र स्वस्त्री। विनयार्जवादियुक्ता गृहक
र्मपरा पतिव्रता स्वीया। यथा॥ लज्जापर्यंतप्रसाधनानि परतंत्राणि पिपासाइं। अविणअदुम्मेधाइं धणाइं धरे कलत्ताइं॥ सापि स्वीया
त्रिभेदा मुग्धामध्याप्रगल्भेति। तत्र प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा॥ कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा॥
तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा॥ ममतातपादानां॥ मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मंदता दूरं यात्युदरं च रोमलतिका नेत्रार्ज
वं धारवति॥ कंदर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणादंगानीव परस्परं वितनुते निर्लुंटनं सुभ्रुवः॥ प्रथमावतीर्णमदनवि
कारा यथा॥ ममप्रस्तावतापरिणये॥ दत्ते सालसमंथरं भुवि पदं निर्याति नांतःपुरान्नोद्दामं हसति क्षणात्कलयति ह्रीयंत्रणां कामपि॥
किंचिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग्भाषते सभ्रूभंगमुदीक्षते प्रियकथामुल्लापयंतीं सखीं॥ रतौ वामा यथा॥ दृष्टादृष्टिमधो

सा० ८०१ ददातिकुरुतेनालापमानाप्रिताशय्यायांपरिवृत्यतिष्ठतिबला दालिंगितावेपते॥ निर्यातीषुसखीषुवासभवनान्निर्गंतुमेवेहतेऽ
२० तावामतयैवसंप्रतिममप्रीत्यैनवोढप्रिया॥ मानेमद्धुर्यथा॥ सापत्नुःप्रथमेऽपराधसमयेसख्योपदेशंविनानोजानातिसविभ्रमां
२० गवलनावक्रोक्तिसंसूचनं॥ स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैःपर्यस्तनेत्रोत्पलाबालाकेवलमेवरोदितिगलल्लोलोदकैरश्रुभिः॥
समधिकलज्जावतीयथा॥ दत्तेसालसमंथरंमिपत्रैवस्थोके॥ अत्रसमधिकलज्जावत्त्वेनापिलज्जायारतिवामतायाविच्छिशवि
शेषवशयापुनःकथनं॥ अथमध्या॥ मध्याविचित्रसुरताप्ररूढस्मरयौवना॥ ईषत्प्रगल्भवचनामध्यमव्रीडितायथा॥ विचित्र
सुरतायथा॥ कांतेतथाकथमपिप्रथितंमृगाक्ष्याचातुर्यमुद्धतमनोजनयोविरतेषु॥ तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारंशिष्या
यितंगृहकपोतशतैर्यथास्याः॥ प्ररूढस्मरायथात्रैव॥ प्ररूढयौवनायथामम॥ नेत्रेखंजनगंजनेसरसिजप्रत्यर्थिपाणि
द्वयंवक्षोजौकरिकुंभविभ्रमकरीमत्युन्नतिंगच्छतः॥ कांतिःकांचनचंपकप्रतिनिधिर्वाणीसुधास्पर्द्धिनीस्मेरेंदीवरदामसो २०

एवमन्यत्रापि॥ अथ प्रगल्भा॥ स्मरांधा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा। भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रांतनायका॥ स्मरांधा यथा॥ ध-
किं२ न्यासि कैथयसि प्रियसंगमेपि विश्रब्धचाटुकशतानि रतांतरेषु। नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदहं स्मरामि॥
गाढतारुण्या यथा॥ अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे वक्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोपि। मध्योधिकं तनुरनूनगुरुर्नितंबो मंदा गतिः किमपि
चाद्भुतं यौवनस्याः॥ विविधसुरतज्ञा यथा॥ क्वचित्तांबूलाक्तः क्वचिदगरुपंकांकमलिनः क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः॥ वली-
भंगाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः॥ भावोन्नता यथा॥ मधुरवचनैः सभ्रूभंगैः कृतांगुलित-
र्जनैरलसरचितैरंगन्यासैर्मनोत्सवबंधुभिः॥ असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपांगविलोकितैस्त्रिभुवनजये सा पंचेषोः करोति सहाय-
तां॥ अल्पव्रीडा यथा॥ धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव॥ आक्रांतनायका यथा॥ स्वामिन् भंगुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् कुरु प्रा-
णेश त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय॥ इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये संपूर्णचंद्रानना स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनं॥ ७

सा०द०३ मध्याप्रगल्भयोर्भेदांतराण्याह॥ ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधा॥ ते मध्याप्रगल्भे॥ तत्र सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा वदेद्रुषा॥ धी
२१ राधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः॥ तत्र मध्या धीरा यथा॥ तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधा
नः॥ मदधिवसतिमागाः कामिनां मंडनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन॥ मध्यैव धीराधीरा यथा॥ बाले नाथ विमुंच मानि
नि रुषं रोषान्मया किं कृतं खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि॥ तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते॥ इयमेवाधीरा यथा॥ सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त्त कांता सैव स्थिता मनसि कृत्रिम
भावरम्या॥ अस्माकमस्ति न हि कश्चिदिहावकाशस्तस्मात्कृतं चरणपातविडंबनाभिः॥ प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृति
स्तदा॥ उदास्ते सुरते तत्र दर्शयंत्यादरान्बहिः॥ तत्र प्रियेयथा॥ एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतस्तांबूलाहरणच्छलेन
रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः॥ आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयंत्यांतिके कांतं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः॥ धी २१

राधीरानुसोद्दुंध्वन्नाषिते ऽवदयेदमुं ॥ अमुंनायकं ॥ यथा मम ॥ अनलंकृतोपि सुंदर हरसि मनो मे यतः प्रसन्नं ॥ किं पुनरलंकृतस्त्वं प्रेमसं
तिनखक्षतैरस्याः ॥ तर्जयेत्ताडयेदन्या ॥ अन्याऽमधीरा ॥ शोणं वीक्ष्य मुखमिस्यत्रैव ॥ अत्र च सर्वत्र रूक्षेत्यनुवर्तते ॥ प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ क
निष्ठा ज्येष्ठारूपत्वा नायकप्रणयं प्रति ॥ तासामनंतरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ॥ यथा ॥ दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या न
यने निमील्य विहितक्रीडानुबंधच्छलः ॥ ईषद्वक्रितकंधरः सपुलकप्रेमोल्लसन्मानसामंतर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुंबति ॥ मध्या स ४
प्रगल्भयोर्भेदास्तेन द्वादश कीर्तिताः ॥ मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥ परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥ तत्र ॥ यात्रादि
निरतान्योढा कुलटा गलितत्रपा ॥ यथा ॥ स्वामी निःश्वसितेप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः श्वश्रूरिंगितदैवतं नयनयोरीहालिहो या
तरः ॥ तद्दूरादयमंजलिः किममुना दृग्भंगिभावेन ते वैदग्धीमधुरप्रबंधरसिकव्यर्थोयमत्रश्रमः ॥ अत्र ममपरिणेतान्नाच्छादनादिदातृ
तया स्वाम्येव न तु वल्लभस्त्वं तु वैदग्धीमधुरप्रबंधरसिकतया मम वल्लभोसीत्यादिव्यंग्यार्थविशादस्याः परकामुकविषया रतिः प्रतीयते ॥

सा०द०३ कन्यात्वज्ञातोपयमासक्त्वज्ञानवयोवना॥ अस्यां पित्राद्यायत्तत्वात्परकीयात्वं॥ यथा मालतीमाधवादौ मालत्यादिः। धीराकलाप्रगल्भास्या
२२ द्वेश्यासामान्यनायिका। निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि॥ वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः॥ काममंगीकृतमपि परिक्षीणधनं स॰
जनं॥ मात्रा निःकाशयेदेषा पुनःसंधानकांक्षया॥ तस्कराः पुंड्रकाः खाः सुखप्रा मधनास्तथा॥ लिंगिनः छन्नकामा याः आसां प्रायेणवल्ल
भाः॥ एषापि मदनायशोकोपि सत्यानुरागिणी॥ रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यास्तु दुर्लभं॥ प्रछन्नं ये कामयंते ते प्रछन्नकामाः॥ पुंड्र
को वात पुंड्रकादिः॥ तत्र रागहीना यथा॥ लटकमेलकादौ मदनमंजर्यादिः॥ रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसंतसेनादिः॥ पुनः अवस्था
भिस्त्रिविंत्यष्टावेताः षोडशस्त्वेदिताः॥ स्वाधीनभर्तृकातद्वत्खंडिताथाभिसारिका॥ कलहांतरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका॥ अन्या
वासकसज्जास्याद्विरहोत्कंठिता तथा॥ तत्र॥ कांतो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदंतिकं॥ विचित्रविभ्रमासक्ता सास्यात्स्वाधीनभर्तृ
का॥ यथा॥ अस्माकं सखि वाससी इत्यादि॥ पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिह्नितः॥ सा खंडितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता॥ २२

यथा॥ तदवितथमवादीरिति॥ अभिसारयते कांतं या मन्मथवशंवदा॥ स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका॥ क्रमाद्यथा॥ न च मे-
वगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि॥ निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे॥ उत्क्षिप्तं करकंकण-
द्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मंजीरयोर्मूकता॥ आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे चंडालस्ति-
मिरावगुंठनपटाक्षेपं विधत्ते विधुः॥ संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा॥ अवगुंठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि॥ विचित्रोज्व-
लवेषा तु रणन्नूपुरकंकणा॥ प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि॥ मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना॥ आविद्धगतिसंचा-
रा स्यात्प्रेष्याभिसरेद्यदि॥ तत्राद्ये उत्क्षिप्तमित्यादि॥ अन्ययोरूह्यमुदाहरणं॥ प्रसंगादभिसारिकास्थानानि कथ्यंते॥ क्षेत्रं वाटी भग्नदे-
वालयो दूतीगृहं वनं॥ मालामंचाः श्मशानानि नद्यादीनां तटी तथा॥ एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने॥ स्थानान्यष्टौ तथा ध्वां-
तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रयः॥ चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या॥ पश्चात्तापमवाप्नोति कलहांतरिता तु सा॥ यथा मम तातपादानां॥

सा०द०३ नेत्राम्बुश्रवणोत्कृतं नच दशा हारोंतिके वा स्थितः कांतस्य प्रियदूतवेनिजसखीवाचोपि दूरीकृताः ॥ पादांते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्
२२ यान्मया मानिन्या मवधूय धृतस्तस्सो हृदि कंठे कृत्यं नार्पितः ॥ प्रियः कृत्वापि संकेतं यस्या नायाति सन्निधिं ॥ विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नि
२३ तांतमवमानिता ॥ यथा ॥ उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नो यातः ॥ या॰ तःपरमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः ॥ नाना
कार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः ॥ सा मनोभवदुःखार्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका ॥ यथा ॥ तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्विती
२५ यं दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकां ॥ गाढोत्कंठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरू
पां ॥ कुरुते मंडनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ॥ सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसंगमा ॥ यथा राघवानंदानां ॥ विदूरे केयूरं
कुरु करयुगे रत्नवलयैरलं गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ॥ नवामेकामेकावलिमपि त्वं विरचयेर्न पथ्यं नेपथ्यं बहुतर मयि २
मनंगोत्सवविधौ ॥ आगंतुं कृतचित्तोपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ॥ तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कंठिता तु सा ॥ यथा ॥ किं रुद्धः प्रिय २३

या कस्याश्चिदथवा सख्या मम मोहेङित ॐ किंवा कारणं गौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः॥ इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य
वक्त्राम्बुजं दीर्घं निश्वसितं चिरं तु रुदितं क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः॥ इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपमतः॥ चतुरधिकाशी
तियुतं शतत्रयं नायिकाभिदानां स्यात्॥ इत्थं च परस्त्रियोः कन्यकान्योढे संकेतात्पूर्वं विरहोत्कंठिते पश्चाद्विदूषकादिमासक्षान्तिम
रंत्वा वनिसाद्विके॥ कुतोऽपि संकेतमप्राप्तेनायके विप्रलब्धेति इत्यवस्थानयोः॥म[redacted]त्याधानप्रिययोरवस्थान्तरायोगादिति कथि
ता॥ कश्चिदन्योन्यसांकथ्ये मासां लक्ष्ये पुष्पशयते॥ यथा॥ न खलु वयममुष्यदानयोग्याः पिबति च पाति च यासकौरहस्त्वां॥ [redacted]
विटपममुं ददस्व तस्यै नवनुयतः सकृशोऽस्थिराय योगः॥ [redacted]
तवकितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः॥ ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरप
रिपूरितमेव कर्णयुग्मं॥ इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण॥ श्रवणनियमितेन कान्तमन्यासम

सा०द०३ मस्मितांबुरुहेण चक्षुषा च ॥ इयं हि विब्बोकस्यापि फलवचनेन लक्षणोपलक्षिता ॥ अनेन धीरमध्यता । अधीरमध्यता धीरप्रगल्भता च निःसंकीर्यते ॥ अन्य
२४ त्राप्येवमूह्यं ॥ इतरा अप्यसंख्या ● स्ता नोक्ता विस्तरशंकया ॥ अथासामलंकाराः ॥ यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ॥ अलंका
२५ रास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोंगजाः ॥ शोभा कांतिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ॥ औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥ लीला विलासो वि
च्छित्तिर्विब्बोकं किलकिंचितं ॥ मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥ विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलं ॥ हसितं चकितं केलिरित्य
ष्टादशसंख्यकाः ॥ स्वभावजाः स्युर्भावाद्या दश पुंसां भवंत्यपि ॥ पूर्वे भावादयो धैर्यं तादृशनायकानामपि संभवंति ॥ किंतु सर्वेप्यमी ना
यिकाश्रया एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णंति ॥ निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ जन्मनः प्रभृति निर्विकारे मनसि ● दुद्बुद्धमात्रो वि
कारो भावः ॥ यथा ॥ स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ॥ सैवेयमबला किंतु मनोन्यदिव दृश्यते ॥ अथ हावः ॥ भ्रूनेत्रादिविकारै
स्तु संभोगेच्छाप्रकाशकः ॥ भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥ यथा ॥ विवृण्वती शैलसुतापि भावमंगैः स्फुटद्बालकदंबकल्पैः ॥ सा २४

तदासेत्स्यतिप्रकटास्यर्वांगविभ्रमासकला॥ संशयितमुग्धभावा भवतिचिरंयदासखीनामपि॥१॥

चीकृताचारु तरेण तस्यो मुखेन पर्यस्तविलोचनेन॥ अथहेला हेलासैवसमालक्ष्यविकासः स्यात्तएवतु सएवन्नावस्थ यथा तेरुसे
कन्त्रिपत्र [illegible] ह्रासर्वांगं विभ्रमासत्रभवा। संसयिदमुग्धभावादोऽश्चिरंअह्नसखीणं वि अथशोभा रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरंगभूष
णं शोभाप्रोक्ता तत्रयौवनशोभा यथा असंस्तृतंमंडनमंगयष्टेरनासवाख्यंकरणंमदस्य कामस्यपुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परंसा
थवयःप्रपेदेएवमन्यत्रापि अथकांतिः सैवकांतिर्मन्मथाप्यायितद्युतिः मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णशोभैवकांतिरुच्यते यथा नेत्रे
खंजनगंजनेइत्यादि अथदीप्तिः कांतिरेवातिविस्तीर्णादीप्तिरित्यभिधीयते यथा ममचंद्रकलानाटिकायांचंद्रकलावर्णनं तारुण्यस्य
विलासःसमधिकलावण्यसंपदोहासः धरणितलस्यान्तरणंयुवजनमनसोवशीकरणं अथमाधुर्यं सर्वावस्थाविशेषेषुमाधुर्यंरमण( वि
यता। यथा सरसिजमनुविद्धंशैवलेनापिरम्यं मलिनमपिहिमांशोर्लक्ष्मलक्ष्मींतनोति इयमधिकमनोज्ञावल्कलेनापितन्वी किमिव
हिमधुराणांमंडनंनाकृतीनां अथप्रगल्भता निःसाध्वसत्वंप्रागल्भ्यं यथा समाश्लिष्टासमाश्लेषैश्चुंबिताचुंबनैरपि दष्टाचदशा

सा० द० ३
२५

नैः कांतं दासीकुर्वंति योषितः। अथौदार्यं औदार्यं विनयः सदा। यथा न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भंगुरं नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः
सा मे स्फुटे प्यागसि कांता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने। अथ धैर्यं मुक्तात्म
श्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचंचला यथा ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखंडकलः शशी दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति मम तु दयितः
च श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितं अथ लीला अंगैर्वेषैरलंकारैः प्रेमभिर्वचनैरपि प्रीतिप्रयोजितैर्ली
लां प्रियस्यानुकृतिं विदुः यथा मृणालव्यालवलया वेणीबंधकपर्दिनी हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत्। अथ विलासः यान
स्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना यथा अत्रांतरे किमपि वाग्विभवातिवृत्तवैचित्र्यमु
ल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यमाचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् अथ विच्छित्तिः स्तोकाप्याक
ल्परचना विच्छित्तिः कांतिपोषकृत्। यथा स्वच्छांभःस्नपनविधौतमंगमोष्ठस्तांबूलद्युतिविशदो विलासिनीनां। वासस्तु प्रतनु विवि
२५

क्रमाल्लितीयानाकल्पोयदिकुसुमेषुणान्नस्पृहा॥अथविब्बोकः॥ विब्बोकस्त्वतिगर्वेणवस्तुनीष्टेप्यनादरः॥यथा॥यासांसत्यपिसद्गुणा
नुसरणेदोषानुवृत्तिःपरायाःप्राणान्वरमर्पयंतिनपुनःसंपूर्णदृष्टिंप्रिये॥अत्यंतानिमतेपिवस्तुनिविविधियोस्तांनिषेधालकस्ता
स्तेलोकाविलक्षणाप्रकृतयोवामाःप्रसिध्यंतुते॥अथकिलकिंचितं॥स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनां॥सांकर्यंकि
लकिंचितमभीष्टतमसंगमादिजा[illegible]दुवाति॥यथा॥पाणिरोधमविरोधितवांछंभर्त्सनाश्चमधुरस्मितगर्भाः॥कामिनःस्मकुरुते
तिकरस्तोशुष्करुदितंचमुखेपि॥अथमोट्टायितं॥तद्भावनाविते चित्तेवल्लभस्यकथादिषु॥मोट्टायितमितिप्राहुःक
र्णकंडूयनादिकं॥यथा॥सुभगत्वत्कथारंभेकर्णकंडूतिलालसा॥उज्जृंभवदनांभोजाभिनत्त्यंगानिमांगना॥अथकुट्टमितं॥
केशस्तनाधरादीनांग्रहेहर्षेपिसंभ्रमात्॥प्राहुःकुट्टमितंनेतिशिरःकरविधूननं॥यथा॥पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
दष्टवत्यधरबिंबमभीष्टे॥पर्यकूजिसरुजेवतरुण्यास्तारलोलवलयेनकरेण॥अथविभ्रमः॥त्वरयाहर्षरागादेर्दयिता

गमनादिषु ॥ अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥ यथा ॥ अत्वरायां तं बहिः कांतमसमाप्तविभूषया ॥ भालेञ्जनं दृशो
र्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥ अथ ललितं ॥ सुकुमारतयांगानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥ यथा ॥ गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललि
तनर्तितवामपादपद्मा ॥ इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमंथरं जगाम ॥ अथ मदः ॥ मद्यो विकारः सौभाग्ययौवनाद्य
वलेपजः ॥ यथा ॥ मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कांतस्वहस्तलिखिताक्षरमंजरीति ॥ अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशानां वैरी
न चेद्भवति वेपथुरंतरायः ॥ अथ विहृतं ॥ वक्तव्यकालेप्यवचो व्रीडया विहृतं मतं ॥ यथा ॥ दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया
किंचित् ॥ पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयांबभूवतुः सर्वं ॥ अथ तपनं ॥ तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेगोत्थचेष्टितं ॥ यथा मम ॥ श्वासा
न२ न्मुंचति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीं ॥ किंच प्राणसमान कांक्षितवती स्व
प्नेपि ते संगमं निद्रां वांछति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥ अथ मौग्ध्यं ॥ अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ॥

वद्धेन स्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥ यथा ॥ के द्रुमास्ते क्क वा ग्रामे संति केन प्ररोपिताः ॥ नाथ मत्कंकणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं
फलं ॥ अथ विक्षेपः ॥ भूषाणामर्द्धरचना वृथा विश्वग् वेक्षणं ॥ रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितांतिके ॥ यथा ॥ धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं
कलयति तिलकं तथाऽसकलं ॥ किंचिद्वदति रहस्यं चकितं विश्वग्विलोकते तन्वी ॥ अथ कुतूहलं ॥ रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कु
तूहलं ॥ यथा ॥ प्रसाधिकालंबितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव ॥ उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकांकां पदवीं ततान ॥
अथ हसितं ॥ हसितं तु वृथा हासो यौवनोद्भेदसंभवः ॥ यथा ॥ अकस्मादेव तन्वंगी उद्धासयदियं पुनः ॥ नूनं प्रसूनबाणोस्यामस्या मा
ज्यमधितिष्ठति ॥ अथ चकितं ॥ कुतोपि दयितस्याग्रे चकितं भयसंभ्रमः ॥ यथा ॥ त्रस्यंती चलशफरीविघट्टितोरू वामोरूरति
शायमाप विभ्रमस्य ॥ क्षुभ्यंति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥ अथ केलिः ॥ विहारे सह कांतेन
क्रीडितं केलिरुच्यते ॥ यथा ॥ व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयंतं किल पुष्पजं रजः ॥ पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं ज

सा० द० ३
२७
27

शानोन्नतपीवरस्तनी॥ अथ मुग्धाकन्यकयोरनुरागेंगितानि॥ छन्ना दर्शयति व्रीडां संमुखं नैव पश्यति॥ प्रच्छन्नं वा भ्रमंतं वा ऽतिक्रांतं पश्य
ति प्रियं॥ बहुधाप्यच्छ्यमानापि मंदं मंदमधोमुखी॥ सगद्गदस्वरं किंचित्प्रियं प्रायेण भाषते॥ अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत्सावधाना च तत्
त्कथां॥ शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी॥ अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेंगितानि॥ चिराय सविधे स्थानं प्रि
यस्य बहुमन्यते॥ विलोचनपथं चास्य न गच्छत्यनलंकृता॥ कापि कुंतलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः॥ बाहुमूलं स्तनौ नाभिपंकजं दर्श
येत्स्फुटं॥ आनंदयति वाग्बाधैः प्रियस्य परिचारकान्॥ विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च॥ सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं
प्रददाति च॥ सुप्ते स्वपिति दुःखेस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखं॥ स्थिता दृष्टिपथे शश्वत्प्रियं पश्यति दूरतः॥ आभाषते परिजनं संमुखं स्मर
विस्तरं॥ यत्किंचिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा॥ कर्णकंडूयनं तद्वत्कबरीमोक्षसंयमौ॥ जृंभते स्फोटयत्यंगं बालमाश्लिष्य चुं
बति॥ ललाटे तथा वयस्याया आरचयति तिलकक्रियां॥ अंगुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते॥ दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी॥ २७

नमुंचति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते॥ आगच्छति गते तस्य कार्यव्याजेन केनचित्॥ दत्तं किमपि कांतेन धृत्वांगे बहु मन्यते॥ नित्यं दृ

ष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा॥ मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियं॥ प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते॥ विकारान्सा

त्विकानस्य संमुखी नाधिगच्छति॥ भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितंबिनी॥ एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः॥ मध्यप्रौढा

नि मध्यायाः स्रंसमानत्रपाणि तु॥ अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः॥ दिङ्मात्रं यथा मम॥ अंतिकगतमपि मामियमन्य

लोकयंतीव दंतदष्टापि॥ सरसनखक्षतलांछितमा विः कुरुते चुंबामृतं॥ तथा॥ लेखप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वा स्मितैर्मृदुभाषितैः॥ दूती

संप्रेषितैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते॥ दूतस्य च॥ दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः

स्वयं तथा॥ कारुः रजकी प्रभृतिः॥ शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री॥ आदिशब्दात्तांबूलिकगांधिकस्त्रीप्रभृतयः॥ तत्र सखी यथा॥ स्वा

प्यासान्मुंचतीत्यादि॥ स्वयं दूती यथा मम॥ पंथिअ पिआसिओ विअ लच्छीअसि जासि ता किमण्णत्तो॥ ण मणं पि वारओ इह

सा० द० ३ ऽप्यथिघरेषणरसेपि प्रशाणं॥ एतास्त्र नायिकाविषये नायकानामपि दूतो भवति॥ दूतीगुणा नाह॥ कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चि
२८ त्तज्ञतास्मृतिः॥ माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः॥ एताश्चादियथोचित्यादुत्तमाधममध्यमाः॥ एता दूत्यः॥ अथ प्रतिना
९४ यकः॥ धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः॥ यथा रामस्य रावणः॥ अथोद्दीपनविभावाः॥ उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीप
यन्ति ये॥ ते च॥ आलंबनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा॥ चेष्टाद्येत्याद्यशब्दाद्रूपभूषणादयः॥ कालादीत्यादिशब्दाच्चंद्रचं
दनकोकिलालापभ्रमरझंकारादयः॥ तत्र चंद्रो यथा मम॥ करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुंबत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः॥ यो यस्य रसस्योद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपनिरूपणे वक्ष्य
ते॥ अथानुभावाः॥ उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन्॥ लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः॥ यः
खलु लोके सीतादिचंद्रादिभिः स्वैः स्वैरालंबनोद्दीपनकारणैः रामादेरंतरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते॥ २८

सकाव्यनाट्ययोः पुनः पुनरनुभावः ॥ कः पुनरसावित्याह ॥ उक्ताः स्त्रीणामलंकारा अंगजाश्च स्वभावजाः ॥ तद्रूपाः सात्विका भावास्तथा चेष्टाः प
रा अपि ॥ तद्रूपाः अनुभावरूपाः ॥ अत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ॥ तत्र सात्विकाः ॥ विकाराः सत्वसंभूताः सात्विकाः प
रिकीर्तिताः ॥ सत्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनांतरो धर्मः ॥ सत्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥ गोबलीवर्दन्यायेनेति शेषः ॥ के त इ
त्याह ॥ स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः ॥ तत्र ॥ स्तंभश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः ॥
वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमांचो रोमविक्रिया ॥ मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥ रागद्वेषश्रमा
दिभ्यः कंपो गात्रस्य वेपथुः ॥ विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥ अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजं ॥ प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टा
ज्ञाननिराकृतिः ॥ यथा मम ॥ तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हंत नयने उदंचद्रोमांचं व्रजति जडतामंगमखिलं ॥ कपोलौ घर्मार्द्रौ ध्रुवमुपरता
शेषविषयं मनः सांद्रानंदं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमं ॥ एवमन्यत्र ॥ अथ व्यभिचारिणः ॥ विशेषादाभिमुख्येन चरंतो व्यभिचारिणः ॥

६

सा॰द॰ ३ स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तेमताः॥ स्थिरतया वर्त्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारि

२९ णउच्यंते॥ के त इत्याह॥ निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः॥ औ

२९ त्सुक्योन्मादशंकाः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिंतावितर्काः॥ तत्र निर्वेदः॥ तत्त्व

ज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं॥ दैन्यचिंताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्॥ तत्र तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा॥ मृत्कुंभवालुका

रंध्रपिधानरचनार्थिना॥ दक्षिणावर्त्तशंखोयं हंत चूर्णीकृतो मया॥ अथावेगः॥ आवेगः संभ्रमस्तत्र वर्षजे पिंडितांगता॥ उत्पातजे स्र

स्ततांगे धूमाद्याकुलताग्निजे॥ राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनं॥ गजादेः स्तंभकंपादिः पांस्वाद्याकुलतानिलात्॥ इष्टाद्ध

र्षः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथं॥ तत्र शत्रुजो यथा॥ अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः॥ क्षत्रकोपद

हनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकां॥ एवमन्यदूह्यं॥ अथ दैन्यं॥ दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्॥ यथा॥ वृद्धोंधः पति १२९

रेषमंचकगतः स्थूलावधोपि गदं कालोन्यएडि लागमः कुशालिनी वस्तस्यवा शापिनो॥ यत्ना संचित तैल बिंदु घटिका नग्ने तिपय कुलाद छ्ला
गत्नचिरा लसां निज्ञव धूस्वम्रस्वैरं गोदिति॥ अथ श्रमः॥ खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृत् श्रमः॥ यथा॥ सद्यः पुरी परिसरेपि शिरी
षमृद्वी सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा॥ गंतव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं॥ अथ मदः॥ संमोहा
नंदसंभेदो मदो मद्योपयोगजः॥ अमुनाचोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति॥ अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति॥ यथा॥ प्रातिनेत्रि पं ४
सरकेणगतानां वक्र वाक्यरचनारमणीयः॥ गूढस्मितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवर्तते परिहासः॥ अथ जडता॥ अप्रतिपत्तिर्जडता स्या
दिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः॥ अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र॥ यथा॥ ममकुवलयास्वचरितेप्राकृतकाव्ये॥ एवार
णते डुडुपङ्गुअलं अमसोसमाणिहिद सरउल मंथरदिट्ठिं॥ आलेक्खअ्रोव्विअं विअ खु मेत्तं तत्त संठिअ मुवसं णं॥ अथोग्रता॥ शौ ण
र्यापराधादिभवं भवेच्चंडत्वमुग्रता॥ तत्र स्वेदशिरःकंप तर्जना ताडनादयः॥ यथा॥ प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्लीलि

स्रा०द०३ तशिरीषपुष्प● हननैरपि ताम्यति यत्॥ वपुश्चिविधाय तत्र तव शास्त्रमुपक्षिपतः पततुमीरस्य कोऽयमदंडइवैष मन्युदंडः॥ अथ मोहः॥ मोहो
३० विचित्तता गाति दुःखावेगाथ चिंतनैः॥ घूर्णनागात्रपतनमोमलादर्शनादिकृत्॥ यथा॥ ताम्रा निषंग प्रभवेन हृत्रिं मोहेन संस्तंभयतें
द्रियाणां॥ अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव॥ अथ विबोधः॥ निद्रापनयहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः॥ जंभांगभं
30 गनयनमीलनांगावलोककृत्॥ यथा॥ चिरतरतपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः॥ अपरिचलितगात्राः
कुर्वते न प्रियाणामशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः॥ अथ स्वप्नः॥ स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः॥ कोपावेशभयग्लानि
सुखदुःखादिकारकः॥ यथा॥ मामाकशाप्रतिहतिभुजं निर्दयाश्लेषहेतोर्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु॥ पश्यंतीनां नख
त्रुबकुशोपनस्य लोदेवतानां मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेखाः पतंति॥ अथापस्मारः॥ मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादि
जः॥ भूपातकंपप्रस्वेदफेनलालादिकारकः॥ यथा॥ आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरंगं॥ फेनायमानं पतिमा ३०

पगानामसावपस्मारिणा मा शशांके ॥ अथ गर्वः ॥ गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ॥ अवज्ञासविलासांगदर्शनाविनयादि
कृत् ॥ यथा ॥ धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ॥ यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ अथ मरणं ॥ शरादिभिर्मरणं जीवत्यागोंऽगप
तनादिकृत् ॥ यथा ॥ राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ॥ गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ अथाल
स्यं ॥ आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृंभासितादिकृत् ॥ यथा ॥ न तथा तेन रूपयत्वं गतेन तथा भाषते सखी ॥ जृंभते मुहुरासीना बाला गर्भभ
रालसा ॥ अथामर्षः ॥ निंदाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ॥ नेत्ररागशिरःकंपभ्रूभंगोत्तर्जनादिकृत् ॥ यथा ॥ प्रायश्चित्तं चरिष्या
मि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ॥ न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतं ॥ अथ निद्रा ॥ चेतःसंमीलनं निद्रा क्लमश्रममदादिजा ॥ जृंभाक्षिमी
लनोच्छ्वासगात्रभंगादिकारणं ॥ यथा ॥ सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मंथराक्षरं ॥ निद्रार्द्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥ अथाव
हित्था ॥ भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ॥ व्यापारांतरसक्त्यन्यथावभाषणावलोकनादिकारणं ॥ यथा ॥ एवंवादिनि दे

सा०द०३ वर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी॥ लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥ अथौत्सुक्यं॥ इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता॥ चित्त
३१ तापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत्॥ यथा॥ यः कौमारहर इत्यादि॥ अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमुक्तं तद्रसनध
र्मत्वाद्ध्वनिचारित्रावस्थापि सरसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं मंतव्यं॥ अथोन्मादः॥ चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः॥ अस्म
31 स्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्॥ यथा मम॥ भ्रातर्द्विरेफ भवता भ्रमता समंतात्प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किं॥
ॐकारमनुभूय सानंदं॥ ब्रूषे किमोमिति सखे कथयाशु तन्मे किं किं व्यवस्यति कुतोस्ति च कीदृशीयं॥ अथ शंका॥ परक्रौर्यात्म
दोषाद्यैः शंकानर्थस्य चिंतनं॥ वैवर्ण्यकंपवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्॥ यथा मम॥ प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वंगकेषु क्षपांते जा
ताशंका रचयति चिरं चंदनालेपनानि॥ धत्ते लाक्षाममसकृदधरे दशदंतावघाते क्षामांगी यं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपंती॥ अथ
स्मृतिः॥ सदृशज्ञानचिंतादौर्भ्रूसमुन्नामनादिकृत्॥ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते॥ यथा मम॥ मयि सकपटं कि ३१

चितक्कापि प्रणीत विलोचने किमपि नयनप्रांते तिर्यक्कृविजृंभितनितारकं॥ स्मितमुपगता मालीदृष्ट्वा सलज्जमवांचितं कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं
स्मरामि तदाननं॥ अथ मतिः॥ नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः॥ स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तत्कृताः॥ यथा॥ असंशयं क्षत्रप
रिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः॥ सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः॥ अथ व्याधिः॥ व्याधि[illegible]र्ज्वरादिर्वात
द्यैरत्र भूमीच्छोत्कंपनादिकृत॥ तत्र दाहमयत्वे भूमीछादयः॥ शैत्यमयत्वे तूत्कंपनादयः॥ स्पष्टमुदाहरणं॥ अथ त्रासः॥ निर्घातविद्युदुल्काद्यै
स्त्रासः कंपादिकारकः॥ यथा॥ परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुरांगनास्त्रासविलोलदृष्टयः॥ उपाययुः कंपितपाणिपल्लवाः सखीज
नस्यापि विलोकनीयतां॥ अथ व्रीडा॥ धार्ष्ट्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृदुराचारात्॥ यथा॥ मयि सकपटमित्यादि॥ अथ हर्षः॥
हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः॥ यथा॥ समीक्ष्य पुत्रस्य पिता चिरात्सुखं निधानकुंभस्य युवेव दुर्गतिः॥ मुदा शरीरे
प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिंदूदयमूर्छितो यथा॥ अथासूया॥ असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता॥ दोषोद्घोषभ्रूविभेदा

सा० द० ३
३२
वत्ताक्रोधेंगितादिकृत॥यथा॥ अथ तत्र पांडुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः॥ मानमसहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनां॥
अथ विषादः॥ उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्वसंक्षयः॥ निःश्वासोछ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत॥ यथा मम॥ एसा कुडिल घणेणं
चिउरकडप्पेण तुह णिबद्धा वेणी॥ मह सहि दारइ डसइ आअस जट्ठि व्व कालउरइ व्व हिअअं॥ अथ धृतिः॥ ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सं
पूर्णस्पृहता धृतिः॥ सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत॥ यथा॥ कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्ध्वा वचो विग्रहं नैवालोच्य गरी
यसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः॥ द्रव्यौघाः परिसंचिताः खलु मया यस्याः कृते सांप्रतं नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो सेयं कृतार्था
तनुः॥ अथ चपलता॥ मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः॥ तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छंदाचरणादयः॥ यथा॥ अन्यासु तावदु
पमर्दसहासु भृंग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु॥ मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः॥
अथ ग्लानिः॥ रत्याद्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा॥ ग्लानिर्निष्प्राणताकंपकार्श्यानुत्साहतादिकृत॥ यथा॥ किसलयमिव ३२

मुग्धं बंधनाद्विमलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः॥ ग्लपयति परिपांडु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रं॥ अ
थ चिंता॥ ध्यानं चिंता हितानाप्तेः शून्यता श्वासतापकृत्॥ यथा मम॥ कमलेण विहसिएण संजोअंती विरोहिणं ससिणं॥ करअलप
ल्हत्थमुही किं चिंतसि सुमुहि अंतराहिदहिआ॥ अथ वितर्कः॥ तर्को विचारः संदेहाद्भ्रूशिरोंगुलिनर्तकः॥ यथा॥ किं वहुः प्रि
ययेत्यादि॥ एते च त्रयस्त्रिंशद्भेदा इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह॥ रसादयोप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः॥ तथाहि॥ शृंगारे
नुछिद्यमानतयावस्थानाभावाद्रतिरेव स्थायिशब्दवाच्या॥ हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव व्यभिचारिलक्षणयोगात्॥ तदुक्तं म
सावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते॥ तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन्रसे संचारित्वमित्याह॥ शृंगारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा म
तः॥ शांते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः॥ इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः॥ अथ स्थायिभावः॥ अविरुद्धा विरु
द्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः॥ आस्वादांकुरकंदोसौ भावः स्थायीति संमतः॥ यदुक्तं॥ सकलत्र रसा भावानामन्येषामनुगामुकः॥ नति

सा० द० ३ रोधाय ते स्थायीति रसो पुष्यतेपरं मतिः॥ तद्भेदानाह॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोपि च॥
३२ तत्र॥ रतिर्मनोनुकूलेर्थे मनसः प्रवणायितं॥ रागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास उच्यते॥ इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभा
ते २ क्॥ कार्यारंभेषु संरंभः स्थेयानुत्साह उच्यते॥ प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्याव बोधः क्रोध उच्यते॥ रौद्रशक्त्यादिजनितं चित्तवैक्लव्यदं भयं॥ दो
33 षेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा॥ विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु॥ विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः॥ शमो
निरीहावस्थायामात्मविश्रामजं सुखं॥ यथा॥ मालतीमाधवे रतिः॥ लटकमेलके हासः॥ रामायणे शोकः॥ महाभारते शमः॥ एवमन्
न्येपि॥ एते हि एतेषु अंतरोत्पद्यमानैस्तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रस्तुतपरिपुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धाः॥ किंच नानाभि
नि नय संबंधान्भावयंति रसान्यतः॥ तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसंचारिसात्विकाः॥ यदुक्तं॥ सुखदुःखादिभिर्भावैर्भा
वस्तद्भावभावनं॥ अथ रसस्य भेदानाह॥ शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः॥ बीभत्सोद्भुत इत्यष्टौ रसाः शांतस्तथा मतः॥ ३३

तत्र श्रृंगारः॥ श्रृंगं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः॥ उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः श्रृंगार इष्यते॥ परोढां वर्जयित्वात्र वेश्यां चाननुरागिणीं॥ आ
लंबनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः॥ चंद्रचंदनरोलंबरु(ता)द्युद्दीपनं मतं॥ भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः॥ त्यक्त्वौग्र्य
मरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः॥ स्थायीभावो रतिः श्यामवर्णोयं विष्णुदैवतः॥ यथा शून्यं वासगृहमित्यादि॥ अत्रोक्तस्वरूपः प
तिरुक्तरूपा च बाला आलंबनविभावौ॥ शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः॥ चुंबनमनुभावः लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ एतैरभिव्यक्तः स
हृदयरतिभावः श्रृंगाररसरूपतां भजते॥ तद्द्विधा॥ विप्रलंभोथ संभोग इत्येष द्विविधो मतः॥ तत्र यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपै
ति विप्रलंभोसौ॥ अभीष्टं नायकं नायिकां वा॥ स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात्॥ तत्र श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः सं
रूढरागयोः॥ दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते॥ श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतबंदिसखीमुखात्॥ इंद्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च द
र्शनं॥ अभिलाषश्चिंता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च उन्मादोथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः॥ अभिलाषः स्पृहा।

सा० द० ३ चिंता ॥ आप्त्युपायादिचिंतनं ॥ [redacted] अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशं ॥ उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ व्याधिस्तु
३४ दीर्घनिःश्वासपांडुताकृशतादयः ॥ जडता हीनचेष्टत्वमंगानां मनसस्तथा ॥ शेषं स्पष्टं ॥ क्रमेणोदा० प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढ
रागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ॥ यास्वंतःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्व
पि भवत्यानंदसांद्रो लयः ॥ अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः ॥ कथमीक्षे कुरंगाक्षीं साक्षाल्लक्ष्मीं मनोभुवः ॥
इति चिंताकुलः कांतो निद्रां नैति निशीथिनीं ॥ अत्र कस्याश्चिन्नायिकाया इंद्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य नायकस्य चिंता ॥ दृष्टं मम ॥ म
यि सकपटमित्यादौ नायकस्य स्मृतिः ॥ नेत्रे खंजनगंजने इत्यादौ गुणकथनं ॥ धयत्यास्यं चुंबतीत्यादावुद्वेगः ॥ त्रियामशेषासु निशा
सु तत्क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ॥ क्व नीलकंठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकंठार्पितबाहुबंधना ॥ अत्र प्रलापः ॥ भ्रातर्द्विरेफ भवता
दावुन्मादः ॥ पांडुक्षामं वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः ॥ आवेदयति नितांतं क्षेत्रियरोगं सखि हृदंतः ॥ अत्र व्याधिः ॥ भिसिणी अल ३४

सत्यमणीए निद्दिअं सद्धं अनिच्चलं त्रं[illegible]गं॥ दीहो ण्णीसास सल्लोए स्तोसा हे इअ ओवई त्ति परं॥ अत्र उक्ता॥ इदं मम॥ रस विच्छेद हेतु त्वान्मरणं
नैव वर्ण्यते॥ जातप्रायं तु तद्वाच्यं चेतसा कांक्षितं तथा॥ वर्ण्यते पि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः॥ अत्राद्यं यथा॥ शेफालिकां विदलि
तामवलोक्य तन्वी प्राणान्कथंचिदपि धारयितुं प्रवृत्ता॥ आकर्ण्य संप्रति रुतं चरणायुधानां किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्वि
नी सा॥ द्वितीयं यथा॥ रोलंबाः परिहरणीयं तु परितो झंकारकोलाहले मंदं मंदमुपैतु चंदनवनी जातो नभस्वानपि॥ माद्यंतः कु
लयं कुहूतशिखरे केलीपिकाः पंचमं प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छंति गच्छंत्वमी॥ ममैते॥ तृतीयं यथा॥ कादंबर्यां महा
श्वेता पुंडरीकवृत्तांते॥ एष च प्रकारः करुणविप्रलंभविषय इति विश्रामः॥ केचित्तु॥ नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोथ संकल्पः॥
निद्राछेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युरिति प्राहुः॥ तत्र च॥ आदौ वाच्यः
स्त्रिया रागः पश्चात्पुंसस्तदिंगितैः॥ इंगितान्युक्तानि॥ यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः॥ आदौ पुरुषानुरागे संभवत्येव मधि

सा०द०३ कं हृदयंगमतामनवति॥ नीलीकुसुंभमंजिष्ठारूवरागोपि च त्रिधा॥ न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतं। तन्नीलीरागमाख्यातं यथा श्री
३५ रामसीतयोः॥ कुसुंभरागं तत्प्राहुर्यदपैति च शोभते॥ मंजिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते॥ मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्या
समुद्भवः॥ द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि॥ प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना॥ द्वयोरिति नायकस्य नायिकाया
श्च प्रणयमानो वर्णनीयः। नायकस्य यथा। अलिअ· पसुत्तअ· विणिमीलिअच्छ· दे सुहअ· मज्झ· ओआसं। गं[illegible] उपरितुंब
णा·पुलइअंगं ण उणो चिरइस्सं। नायिकायाः यथा कुमारसंभवे संध्यावंदनावसरे। उभयोर्यथा। पणअ· कुविआणं· दोण्ह
वि· अलिअ· पसुत्ताणं· माणइल्लाणं·॥ णिच्चल· निरुद्ध· णीसास· दिण्ण· कण्णाणं· को मल्लो॥ अनुनयपर्यंतासहस्य न विप्रलंभत्वे
दता। किंतु संभोगसंचारिभावत्वं॥ यथा भ्रूभंगे रचितेपि दृष्टिरधिकं सोत्कंठमुद्वीक्षते रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जा ते
यते॥ कार्कश्यं गमितेपि चेतसि तनू रोमांचमालंबते दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने॥ पत्युरन्यप्रियासंगे दृष्टेऽथा ३५

नुमितेऽकृते। ईर्ष्यामानोत्र वेदक्षीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा॥ उक्त्यमायितनो गांग गोत्रस्खलनसंनवा। तत्र दृष्टे यथा। विनयति सुदृशो दृशोः प
रागं प्रणयिनि कोसुममाननानिलेन॥ तदहित युवतेरन्तीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वयमपि रोषरक्तोमिरापुहरे॥ संनोगचिह्नेनानुमिते यथा।
नवनखपदमंगं गोपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिनादंतदष्टं। प्रतिदिशमपरस्त्रीसंगशंसी विसर्पन्नवपरिमलगंधः केनश
क्यो वरीतुं॥ एवमन्यत्र॥ सामभेदोथ दानं च नत्युपेक्षे रसांतरं। तद्भंगाय पतिः कुर्यात्षडुपायानितिक्रमात्॥ तत्र प्रियवचः साम भेदस्त
त्सख्युपार्जनं। दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः॥ सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणं। रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसां
तरं॥ यथा। नोचाटुश्रवणं इत्यादि॥ अत्र हिंसामादयः पंचत्वस्विता॥ रसांतरमूह्यं॥ अथ प्रवासः। प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सं
भ्रमात्॥ तत्रांगचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः॥ निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते॥ किंच। अंगेष्वसौष्ठवं तापः पांडुता
कृशतारुचिः॥ अधृतिः स्यादनालंबनतन्मयोन्मादमूर्छना॥ मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह॥ अंगासौष्ठवमापन्निस्ताप

त्कविरहज्वरः ॥ अथ कश्चिद्विरक्तवैराग्यं सर्वत्राशानिताधृतिः ॥ अनालंबनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥ तन्मयत्वं काशोदिबाह्यान्यंतरत
स्तथाशेषं स्पष्टं ॥ एकदेशतो यथा मम ॥ तातपादानां ॥ चिंताभिस्तिमितं मनः करतलेलीनाकपोलस्थलीप्रसूषक्षणदेशपांडुवद
नं श्वासैकखिन्नोऽधरः ॥ अंगं नंशीतलपद्मिनीकिशलयैर्नोपैति तापः शमं कोस्याः प्रार्थितदुर्लभोस्ति सहृतेदीनां दशामीदृशी ॥ भावीभव
न्भूतइति त्रिधास्यात्तत्र कार्यजः ॥ कार्यस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्त्रैविध्यं ॥ तत्र भावी यथा मम ॥ यामः सुंदरि याहि पांथ दयिते शोकं वृथा मा कृ
थाः शोकस्ते गमने कुतो मम ततो बाष्पं कथं मुंचसि ॥ शीघ्रं न व्रजसीति मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा भूयानस्य सहत्वया जिगमिषो
र्जीवस्य मे संभ्रमः ॥ भवन्यथा ॥ प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुरः ॥ या
तुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गंतव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥ भूतो यथा ॥ चिंताभिस्तिमितमि
त्यादि ॥ शापाद्यथा ॥ तां जानीयाद् इत्यादि ॥ संभ्रमोदिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः ॥ यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ॥ अत्र ३६

पूर्वरागो ऽनाम अभिलाषादीनामन्त्रोक्तानां चांगानां सौहृद्यादीनां मुन्नयेषामुन्नयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रतिपादनं। अथ क
रुणात्मकः॥ यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकांतरं पुनर्लभ्ये तु विमनायते यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलंभाख्यः॥ यथा कादंबर्यां पुंडरीक
महाश्वेतावृत्तांते। पुनरलभ्ये शरीरांतरेण वा लभ्ये तु करुण एव रसः॥ किं चात्राकाशसरस्वतीभाषांतरमेव शृंगारः संगमप्रत्याशायां
रतेरुद्भावात्। प्रथमं तु करुण एव रस एवेत्यभियुक्ता मन्यंते। यच्चात्र संगमप्रत्याशानंतरमपि भवतो विप्रलंभशृंगारस्य प्रवासाख्यो भेद एवेति के
चिदाहुः। तदन्ये मरणरूपविशेषसंभवात् भिन्नमपि मन्यंते॥ अथ संभोगः॥ दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ॥ यत्रानुरक्तावन्यो
न्यं संभोगोऽयमुदाहृतः॥ आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुंबनादयः। यथा शून्यं वासगृहमित्यादि॥ संख्यातुमशक्यतया चुंबनपरिरंभ
णादिबहुभेदात्॥ अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृंगारः॥ तत्र स्यादृतुषट्कं चंद्रादित्योतथास्तमयः॥ जलकेलिवनविहारप्रभातम
धुपानयामिनीप्रभृतिः॥ अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च॥ तथा च भरतः॥ यत्किंचिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं त

सा.द.३ त्सर्वश्रृंगारेणोपमीयते। उपमीयतेऽपयुज्यते कथितोऽत्र तु विंधो। सा वानंतर्यात्तु श्वर्यागादेः। यत्पुरुषेण विना विच्छेदेन संभोगः पुष्पित [redacted] स्मृते। प्र
३९ कषायिते हि वस्त्रादौ नूयान्रागो विवर्धते। इति। तत्र ईर्ष्यारागानंतरं संभोगो यथा॥ कुमारसंभवे पार्वतीपरमेश्वरयोः॥ प्रवासानंतरं संभोगो य
३७ था॥ ममतातपादानां॥ क्षेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि॥ किं सत्यं॥ खेमं मम हं गं दहं। एतादृक्कृशता कुतः॥ तुह॥ पुणो पुष्टं॥ सरीरं। उदो। केना ह्रष्टयुक्तः प्रिये
पणइणी॥ देहस्स संभासणा। त्वयैः स्मृ। केन कापि मे॥ तुई हृदं॥ खमं॥ कुतो पुच्छसि। [redacted] एवमन्यत्राप्यूह्यां॥ अथ हास्यः। विकृताकार वाग्वेषचेष्टा
दे कुहकाद्भवेत॥ हासो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः॥ विकृताकार वाक्चेष्टं स हसेल्लोकः हसेज्जनः॥ तदत्रालंबनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतं॥ द्वी
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते। त्वनीचानाम पहसितं तथातिहसितं तदेषषड्भेदो नो॥ ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्या
त्स्पंदिताधरं॥ किंचिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः॥ मधुरस्वरविहसितं सांगशिरः कंपमवहसितं॥ अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्तांगं भवत्यतिहसितं॥ यथा॥ गुरोर्गिरः पंच दिनान्य ३९
नुभावो ऽक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः। निद्रालस्यावहित्याद्यात्र स्युर्व्यभिचारिणः॥

स्त्रा धीसवेदांतशौरीदिनत्रयंच। अमी समाघ्रातवितर्कवादाः समागतांकुंडपादमिश्राः॥ अस्य ऊर्ध्वमेलकप्रभृतिषु परिपोषोद्रष्टव्यः॥ अत्र च
रस्यहासः स चैकापि साक्षान्नैव निबध्यते॥ तथाप्येषविभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते॥ अनेदेन विभावादिसाधारण्यपात्ततीयते॥ सामाजिकै
स्तातोहास्यरसोयमनुभूयते॥ एवमन्येष्वपिरसेषु बोद्धव्यं॥ अथ करुणः॥ इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्योरसोभवेत्॥ धीरैः कपोतवर्णोयं कथि
म तोयमदैवतः॥ शोकोत्रस्थायिभावःस्यात् शोच्यमालंबनंमतं॥ तस्यदाहादिकावस्थाभवेदुद्दीपनंपुनः॥ अनुभावोदैवनिंदाभूपातक्रंदितादयः
यः॥ वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तंभप्रलपनानिच॥ निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः॥ विषादजडतोन्मादचिंताद्याव्यभिचारि
णः॥ शोच्यंविनष्टंबधुप्रभृति॥ यथाममराघवविलासे॥ विपिनेक्वजटानिबंधनंतवचेदंक्वमनोहरंवपुः॥ अनयोर्घटनाविधेःस्फुटंननुखड्
गेनशिरीषकर्तनं॥ अत्र हि रामवनवासजनितस्यदशरथस्यदैवनिंदा॥ एवंबंधुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यं। परिपोषस्तुमहाभार
तेस्त्रीपर्वणिबोद्धव्यः॥ अस्यकरुणविप्रलंभाद्भेदमाह॥ शोकस्थायितयाभिन्नोविप्रलंभादयंरसः॥ विप्रलंभेरतिःस्थायीपुनःसंभोगहेतुकः॥

सा० द० ३
३८
38

अथ रौद्रः॥ रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः॥ आलंबनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं॥ मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणै
श्चैव॥ संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा॥ भ्रूविभंगोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः॥ आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि
च॥ अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः॥ उग्रतावेगरोमांचस्वेदवेपथवो मदः॥ मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः॥ य
था॥ कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः॥ नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं॥ अस्य च युद्धवीराद्भेदमाह॥ रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः॥ अथ वीरः॥
उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः॥ महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोयं समुदाहृतः॥ आलंबनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः॥ विजेतव्या
दिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः॥ अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः॥ संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमांचाः॥ स च
धर्म दानयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्॥ स च वीरः। दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति चतुर्विधः॥ तत्र दानवीरो यथा परशु ३८
रामः

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमही निर्व्याजदानावधिरिति ॥ अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायिभावः ॥ संप्रदानभूतब्राह्मणैरालंबनवि
भावैः पात्रप्राप्तिसाम्राज्यादित्तिरुद्दीपनविभावैर्विभावितः सत्वाध्यवसायादिभिरनुभावैरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः संचारिभिः
पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते ॥ धर्मवीरो यथा [redacted] युधिष्ठिरः ॥ राज्यं च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च मे ॥ यच्च लोके मयायत्तं तद्
धर्माय सदोद्यतं ॥ युद्धवीरो यथा रामचन्द्रः ॥ भो लंकेश्वर दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किं
चित्कृतं ॥ नैवं चेत्खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पंकिलः पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबंधबन्धूकृतः ॥ [redacted] योदं वीरो यथा ॥ जीमू
तवाहनः ॥ शिरामुखैः स्यंदत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ॥ तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणा[redacted]त्वं विरतो गरुत्मन् ॥
एते चापि विभावाः पूर्वोदाहरण वद्बृह्याः ॥ अथ भयानकः ॥ भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ॥ स्त्रीनीचः प्रकृतिः कृ
ष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥ यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रा[redacted]लंबनं मतं ॥ चेष्टा घोरतरास्तत्र भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यग
त

सा०द०३ गदस्वरभाषणं॥ पुलकस्वेदरोमांचकंपदिक्प्रेक्षणादयः॥ जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः॥ शंकाप[redacted]स्मारसंभ्रांतिमृत्य्वाद्या व्यभि
३९ चारिणः॥ नष्टं वर्षधरैरित्यादि॥ अथ बीभत्सः॥ जुगुप्सास्थायिभाव[redacted]स्तु बी[redacted]भत्सः कथ्यते रसः॥ नीलवर्णो महाकालदैवतोयमुदाहृ
तः॥ दुर्गंधिमांसपिशितमेदांस्यालंबनं मतं॥ तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतं॥ निष्ठीवनास्यवलननेत्रसंकोचनादयः॥ अनुभावास्तत्र
मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः॥ मोहोपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः॥ यथा॥ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मां
सान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा॥ आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकाद[redacted]कस्थादस्थि
संस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति॥ अथाद्भुतः॥ अ[redacted]द्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः॥ पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमा
लंबनं मतं॥ गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः॥ स्तंभः स्वेदोथ रोमांचगद्गदस्वरसंभ्रमाः॥ तथा नेत्रविकाराद्या अनुभावाः
प्रकीर्तिताः॥ वितर्कावेगसंभ्रांतिहर्षाद्या व्यभिचारिणः॥ यथा॥ दोर्दंडांचितचंद्रशेखरधनुर्दंडावभंगोद्यतष्टंकारध्वनिरार्यबाल ३९

चरि[redacted]तप्रस्तावनाद्धि डिमः॥ इ(कू)पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्मांडभांडोदरभ्राम्यत्पिंडितचंडिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति॥ अथ शां
तः॥ शांतः शमस्थायिभावशुक्लमप्रकृतिर्मतः। कुंदेंदुधवलच्छायः श्रीनारायणदेवतः॥ अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या॥ परमा
र्थस्वरूपं [redacted] वा तस्यालंबनमिष्यते॥ पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसंगाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः॥ रोमांचाद्याश्चा
नुभावास्तस्युर्व्यभिचारिणः॥ निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः॥ यथा॥ रथ्यांतश्चरतस्तथा धृतजरत्कंथालवस्याध्वगैः सत्रासं
च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः॥ निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे निःशंकं करटः कदा करपुटे भिक्षां विलुंठिष्यति॥ वि
पुष्टिश्चमत्कारिता दोषदृष्ट[redacted]व्या॥ निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो॥ दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादावंतरा मलयवत्याद्य
नुरागादेरंते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते॥ शांतश्च सर्वाकारेणाहंकारप्रशमनैकरूपत्वान्न त
त्रांतर्भवति॥ अतश्च नागानंदे शांतरसप्रधानत्वमपास्तं॥ ननु यत्र न दुःखं न सुखं न [redacted] चिंता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा॥

सा० द० ३ रसः स शांतः कथितो मुनींद्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः॥ इत्येवंरूपस्य शांतस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्
४० तत्र च संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमिति॥ उच्यते॥ युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः रसतामेति तदस्मिन्संचार्या
देः स्थितिश्च न विरुद्धा॥ यश्चास्मिन्सुखाभावोप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः॥ उक्तं हि॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं
महत्सुखं॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां॥ सर्वाकारमहंकाररहितत्वं व्रजंति चेत्॥ अत्रांतर्भावमर्हंति दयावीरादय
स्तदा॥ आदिशब्दाद्धर्मवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः॥ तत्र देवताविषया रतिर्यथा॥ कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वस
न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोंजलिपुटं॥ अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शंभो त्रिनयन प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दि
वसान्॥ स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः॥ स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालंबनं मतं॥ उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यद
१ का यादयः॥ आलिंगनांगसंस्पर्शशिरश्चुंबनमीक्षणं॥ पुलकानंदबाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः॥ संचारिणोनिष्टशंकाहर्ष ४०

गर्वादयो मताः॥ पञ्चगर्भच्छविर्वत्सोदितेर्वत्तं लोकमातरः॥ उदाहरणं। यदा हि धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलंब्य चांगुलिं॥ अ
भूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोर्भकः॥ एषां रसानां परस्परं विरोधमाह॥ आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः॥
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधवान्॥ करुणो हास्यशृंगाररसाभ्यामपि तादृशः॥ रौद्रस्तु हास्यशृंगारभयानकरसैरपि॥
भयानकेन शांतेन तथा वीररसः स्मृतः॥ शृंगारवीररौद्राख्यहास्यशांतैर्भयानकः॥ शांतस्तु वीरशृंगाररौद्रहास्यभयानकैः॥
शृंगारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता॥ आद्यः शृंगारः॥ एषां समावेशप्रकारा वक्ष्यंते॥ कुतोपि कारणात् क्वापि स्थिरतामुप
यन्नपि॥ उन्मादादिर्न तु स्थायी पात्रे न स्थैर्यमेति यत्॥ यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेंके पुरूरवस उन्मादः॥ रसभावौ तदाभासौ भा
वस्य प्रशमोदयौ। संधिः शबलता चेति सर्वेपि रसनाद्रसाः॥ रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमौपचारिकमित्यभिप्रायः॥ भावा
दय उच्यंते॥ संचारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः॥ उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥ न भावहीनोस्ति रसो न भावर

सा०द०३ रसवर्जितः॥ परस्परकृतासिद्धिरनयोरसभावयोः॥ इत्युक्तदिशापरमालोचनयापरमविश्रान्तिस्थानेनरसेनसहैववर्त्तमानाअपिराजानु
४१ गतविवाहप्रवृत्तभृत्यवदापाततोयत्रप्राधान्येनाभिव्यज्यव्यभिचारिणः। देवमुनिगुरुनृपादिविषयाचरतिः उद्बुद्धमात्राविभावादि
४१ भिरपरिपुष्टतयारसतामनापद्यमानाश्चस्थायिनोभावाभावशब्देनोच्यन्ते। व्यभिचारीयथा॥ एवंवादिनिदेवर्षावित्यादि। अत्राव
हित्था॥ देवविषयारतिर्यथा॥ दिविवाभुविवाममास्तुवासोनरकेवानरकान्तकप्रकामं॥ अवधीरितशारदारविन्दौचरणौतेम
रणेपिचिन्तयामि॥ मुनिविषयारतिर्यथा॥ विलोकनेनैवतवामुनामुनेकृतःकृतार्थोस्मिनिबर्हितांहसा॥ तथापिशुश्रूषुरहंग
रीयसीर्गिरोथवाश्रेयसिकेनतृप्यते॥ राजविषयारतिर्यथाममा॥ त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलां॥ नधत्तेशिरसागंगां
भूरिभारभियाहरः॥ एवमन्यत्॥ स्थायीयथा॥ हरस्तुकिंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भइवाम्बुराशिः॥ उमामुखेबिंबफलाधरोष्ठे
व्यापारयामासविलोचनानि॥ अत्रपार्वतीविषयाभगवतोरतिः॥ ननुपानकरसवद्विभावादीनामेकोवभासोरसः। तत्र ४१

संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिः॥ उच्यते॥ यथा मरीचचर्वणादेः कीलावेऽपि पानकैकदेशः कस्यचित्क्वापि तथा संचारिणो रसे॥
अथ रसाभासभावाभासौ॥ यथा॥ अनौचित्यप्रवृत्तत्वमाभासो रसभावयोः॥ अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम
ग्रीरहितत्वेनैकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोद्धव्यं॥ तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते॥ उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगता
यां च॥ बहुनायकनिष्ठायां रतौ तथानुभयनिष्ठायां॥ प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादि [redacted] गते शृंगारेऽनौचित्यं रौद्रे
गुर्वादिगतकोपे॥ शांते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालंबने हास्ये॥ ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे॥ उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमे
वमन्यत्र॥ तत्र रते रूपनायकनिष्ठत्वे यथा मम॥ स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छाया
तमःसंततिः॥ तन्मे सुंदर मुंच कृष्ण सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः॥ बहुनायकनिष्ठ
त्वे यथा॥ कांतास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये येषां कृते सुतनु पांडुरयं कपोलः॥ अनुभयनिष्ठत्वे यथा॥ मालतीमाधवे नंदस्य

सा०द०३ मालत्यां॥ पश्चादुन्नयनिष्ठत्वे प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वमिति श्रीमद्लोचनकारः॥ तत्रोदाहरणं॥ यथा रत्नावल्यां सागरिकाया अन्यो
४२ न्यदर्शनात्प्राक् वत्सराजे रतिः। प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा॥ हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने॥ अधमपात्रगतत्वे यथा। उद्य
त्रव३ नस्थलनद्वपद्मी गिरिमद्यी कुसुमानि कापि भिन्दती॥ अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा स्वकुचानुल्कचयांचकार तन्वी॥ तिर्यग्गतत्वे य
था॥ वल्लीमतेह्रीषुपदं दधाना वह्न्यन्तरे वह्निनमाक्रयंती॥ चंचद्विपंचीकलनादभंगी संगीतमंगीकुरुते स्म तन्वी॥ आदिशब्दा
द्ब्रह्मापस्तादयः॥ भावाभासो यथा॥ रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कंपोत्तरंगो मुहुर्मुक्ताकर्णमपेतनीवृति धनुर्वाणो हरेः पश्य
तः। आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तयन्नंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हंतुं प्रवृत्तोऽर्जुनः॥ भयानकरसाभासो य
था॥ अमरा कुवनस्तोतुमधीरलोचनमसहस्तरश्मेर्विषयस्य दर्शनं। प्रविशंत्यहमाद्रिगुहान्तरं निनाय बिन्त्यदिवसानि कौ
शिकः॥ स्त्रीनीचविषयमेव भयं रसप्रकृतिः॥ एवमन्यत्र। भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात्। स्पष्टं॥ भावस्य शांतौ ६२

वुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात्॥ भावस्य शांतिरुदयः संधिः शबलता तथा॥ क्रमेण यथा॥ सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां न खलु
द्दार तव कदाचित्कोप एवं विधोभूत्॥ इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किंचित्॥ अत्र बाष्पविमोचने
३ रवा नेर्ष्यादिरूपस्य भावस्य शमः॥ चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे निभृतकितवाचारेत्युक्ते रुषा परुषीकृते॥ व्रजति [redacted] णे निश्वस्योच्चैःस्तना रमत्र
४ दत्त हितं याः नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निपातिता॥ अत्र विषादस्योदयः॥ नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्राप्यं॥ रूपमिदं म
दिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे॥ इदं मम॥ अत्र हर्षविषादयोः संधिः॥ क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां
प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखं। किं वक्ष्यंत्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्यो
धरं धास्यति॥ अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानां श [redacted] बलता॥ ॥इति श्रीसाहित्यदर्पणे तृतीयः परिच्छेदः॥
॥ ॥अथ काव्यभेदमाह॥ काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यंग्यं चेति द्विधा मतं॥ तत्र वाच्यातिशायिनि व्यंग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं॥ वाच्या

सा०द०४ दधिकचमत्कारिणि व्यंग्ये पर्थे ध्वन्यते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामेशमं काव्यं॥ भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ॥ अविवक्षित
४३ वाच्यो न्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च। अत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः॥ लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं॥ बाधित
चा४ स्वरूपं। विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः॥ अत एव वाच्यं विवक्षितं अन्यपरं व्यंग्यनिष्ठं॥ अत्र हि वाच्यार्थः स्वं प्रकाशयन्नेव व्यंग्या
43 र्थस्य प्रकाशकः॥ यथादीपो घटस्य॥ अभिधामूलतास्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः॥ अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह॥ अर्थांतरे संक्र
मिते वाच्येत्यंततिरस्कृते॥ अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति॥ अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिः॥ अर्थांतरसंक्रमितवाच्यो ऽ
त्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः॥ यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थांतरे परिणमति॥ तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशे
षरूपार्थांतरसंक्रमितत्वादर्थांतरसंक्रमितवाच्यत्वं॥ यथा॥ कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः॥ भुव
नत्रितयेपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः॥ अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दः सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता ४३

जाड्यादिरूपगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति॥ जाड्याद्यतिशयश्च व्यंग्यः॥ यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यज्य अर्थान्तरे परिण
मति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं॥ यथा निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते। अत्रान्धशब्दो मु
ख्यार्थे बाधिते अप्रकाशरूपमर्थं बोधयति। अप्रकाशातिशयश्च व्यंग्यः। अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावा
मिध न्नार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं। भमधम्मिअवीसद्धो सो सुणहो अज्ज मारिओ तेण। गोलाणइकच्छकुडंगवासिणा दरिअसिंहे
ण॥ इत्यत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशंका का
र्या॥ यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः॥ यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोच त
नेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव। तदुक्तं। क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनं। पूर्वत्र ल
क्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु॥ अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे संक्रमणं तन्निरोन्नावः अत एवाजहत्स्वार्थालक्षणा॥ छ॥

प्रवेशः १

सा० द० ४ येतु स्वार्थस्यात्यंत तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था॥ विवक्षिताभिधेयोपि द्विभेदः प्रथमं मतः॥ असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यंग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा॥ विव
४४ क्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः॥ संलक्ष्यक्रमव्यंग्यश्चेति द्विविधः॥ २ तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते। एकोपि भेदो
नंतत्वात्संख्येयस्तस्य नैव यत॥ उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमः॥ अत्र व्यंग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात्क्रमोव
५५. श्यमस्ति किंतूत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्नसंलक्ष्यते। एषु चैकस्यापि भेदस्यानंतत्वात्संख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यं
ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तं॥ तथाह्येकस्यैव शृंगारस्यैकोपि संभोगरूपो भेदः परस्परालिंगनाधरपानचुंबनादिभे
दात्प्रत्येकं च विभावादिवैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः का गणना सर्वेषां॥ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यंग्येनुस्वानसन्निभे॥ ध्वनिर्लक्ष्य
क्रमव्यंग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः॥ क्रमलक्ष्यत्वादनुरणनरूपो यो व्यंग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेनार्थशक्त्युद्भवत्वेनोभयश
क्त्युद्भवत्वेन त्रैविध्यात्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यं॥ तत्र॥ वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा॥ ४४

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारवस्तुमात्रं गृह्यते॥ तत्र वस्तुरूपः शब्दशक्त्युद्भवो व्यंग्यो यथा॥ पंथिअ ण एत्थ सत्थर
मत्थि मणं पत्थरत्थले गामे॥ उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु॥ अत्र सस्तरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोसि
तदास्स्वेति व्यज्यते॥ अलंकाररूपो यथा॥ दुर्गालंघितविग्रहो इत्यादि॥ अत्र प्राकरणिकस्य उमानाम महादेवी वल्लभस्य भानुदेव
नृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसंबद्धं मा प्रसांक्षीदिती श्वरभानुदेवयो रुपमानोपमेय
भावः कल्प्यते॥ तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालंकारो व्यंग्यः॥ — यथा वा॥ अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो॥ अ
हितः सहितः [redacted] साधुयशोभिरसतामसि॥ अत्रामितइत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यंग्यः॥ व्यंग्यस्यालंकारस्याल
कार्यत्वेपि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालंकारत्वमुपचर्यते॥ वस्तु वालंकृतिर्वेति द्विधार्थः संभवी स्वतः॥ कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा त
न्निबद्धस्य वेति षड्॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलंकाररूपकः॥ प्रौढोक्त्यासिद्धोन स्वतो चितेन॥ तत्र क्रमेण यथा॥ दर्शितं हे प्रतिव

शिनिक्षणमिराप्यमङ्गदेदास्यसिंहायेण स्पृशशोःपितानविरसाःको प्रीरपः पास्यति॥ एका किन्यपियामितकरमितःश्रोतस्तमा
सा कुलंनीरंध्रा सानुमालिखं तुउरहछेदानलग्नं थयः॥ अनेनस्वतःसंभवि नावस्तुमात्रेणतसतिपादिकायात्राविष रपुरुषोप
भोगउनखवसलादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते॥ दिशि मंदायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि। तस्यामेवरघोः पांड्याः प्रतापं नविषेहिरे॥
अनेनस्वतःसंभविनावस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोधिक इतिव्यतिरेकालंकारो व्यज्यते॥ आपतंतममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः॥ बली
वलोकयामास मातंगमिवकेसरी॥ अत्रोपमालंकाररूपेणस्वतःसंभविनार्थेन बलदेवः क्षणेनवेणुदारिणःक्षयं करिष्यतीतिवस्तु
व्यज्यते॥ गाढकांतदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्यपः॥ ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशनयुधिरुषा निजाधरं॥ अत्र
स्वतःसंभवि नाविरोधालंकारेण अधरोष्ठोनिर्दष्टश्चशत्रवोव्यापादिताश्चेतिसमुच्चयालंकारो व्यंग्यः॥ सज्जेइ सुरहि मासो
लग्नापणामेइजुवईजणलक्खवसहे॥ अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणंगस्ससरे॥ अत्रवसंतःशरकारःकामे

धन्वीमुवतयोलक्ष्यं पुष्पाणि शराः इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशान्नवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति। रजनीषु विमलभानोः करजा
लेन प्रकाशितं वीर। धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसंततिः सततं॥ अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसंततेश्चन्द्रकरजालादधि
ककालं प्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालंकारो व्यंग्यः॥ दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः। मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः॥
अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलंकारेण न विनष्टा राक्षसश्रीर्विना शक्रूपं वस्तु व्यज्यते॥ धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भो
रुहं हारः कण्ठतले पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः। एकोपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रु
वां विग्रहे॥ अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिस्थोपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोतीति विभावनालंकारो व्यज्यते॥ शिख
रिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः॥ सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः॥ अत्रानेन कविनि
बद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिरूपेण वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते॥ भुजगेकोरिमसंव्यत्वमुपेतं मदना

सा०८०४ शृंगेः॥ वसंते पंचतास्य कापि पंचतासीद्वियोगिनां॥ अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन शराणां कोटिसंख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगि
९६ मरणेन वस्तुना शराणां पंचता शरान्निमुच्य वियोगिनः स्थिते वस्तुन्येक्षा व्यज्यते॥ मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मत्तमधुव्रतः। प्रयाणे पं
५६ चबाणस्य शंखमापूरयन्निव॥ अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालंकारेण कामस्यायमुन्माथककालः प्राप्तस्तत्कथं मानं
न मुंचसीति वस्तु व्यज्यते॥ महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअंती। अणुदिणमणण्णकम्मा अंगं तणुअं पि तणुएइ॥
अत्रामांतीति कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिंगालंकारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्त्यलंकारो व्यज्य-
ते॥ न खलु वक्तुः कविनिबद्धस्यैव रागाद्याविष्टता। अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक्
प्रतिपादिता। एषु चालंकृतिव्यंजनस्यालंकृतिरूपेणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामिति सं
लंकृतेरेव मुख्यत्वं॥ एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे उन्नय शक्त्युद्भवे व्यंग्ये एको ध्वनेर्भेदः॥ यथा॥ हिममुक्तचंद्ररुचिरः सपद्मको मदयन् ९६

द्विजानन्दजनितमीनकेतनः॥ अत्र वल्लसादितस्तुरोमहोत्सवप्रमदजनस्य सन्निधाय माधवः॥ अत्र माधवो वसन्त इव सुखदायकत्वं व्यंग्यः॥ एवं
च व्यंग्यभेदादेव व्यंजकानां काव्यानां भेदः॥ तद् द्वादशधा ध्वनिः॥ अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो संततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः। विवक्षि
तान्यपरवाच्यस्त्वसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वेनैकः॥ संलक्ष्यक्रमव्यंग्य वाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पंचदशो त्पदादशभेदो ध्वनिः।
एषु चैव वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः॥ अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदतो यथा॥ धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च।
युवजनमोहनविद्याभाविते यस्य संमुखे सुमुखी॥ अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवशादिगुणविशिष्टनयनपरः। वाक्यगतो यथा॥ त्वा
मस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति॥ आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्॥ अत्र प्रतिपाद्यस्य संमुखीनत्वादेव लब्धे
प्रतिपाद्यत्वे त्वामिति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टत्वदर्थं लक्षयति। एवं वच्मीत्यनेनैव तत्कर्तृत्वे लब्धेऽस्मीति पुनर्वचनं॥ तथा विदु
षां समुदाय इत्यनेनैव कर्तुः प्रतिपादने नैव सिद्धे वच्मीति पुनर्वचनमुपदिशामीति वचनविशेषरूपमर्थं बोधयति॥ एतानि च

सा॰द॰ध
४७ उक्षितानिस्यातिशयंव्यंजयंति॥एतेनममवचनंतवास्यंतद्धितंतदवश्यमेवकर्तव्यमित्यभिप्रायः।तदेवमयंवाक्यगतोर्थांतरसंक्रमि
तवाच्योध्वनिः।अत्यंततिरस्कृतवाच्यःपदगतोयथा॥निश्वासांधइवेत्यादि॥वाक्यगतोयथा॥उपकृतंबहुयत्रेत्यादि॥अन्येषांवा
क्यगतत्वेउदाहृतं॥पदगतत्वेयथा॥लावण्यंतदसौकांतिस्तद्रूपंवचसःक्रमः।तदासुधास्पदमभूदधुनातुज्वरोमहान्॥अत्रलावण्य
दीनांतादृशस्वभावैकगोचरताव्यंजकानांतदादिपदानामेवप्राधान्यमन्येषांतुतदुपकारत्वेनैवेतितन्मूलएवध्वनिव्यपदेशः॥तदु
क्तंध्वनिकृता।एकावयवसंस्थेनभूषणेनेवकामिनी॥पदद्योत्येनसुकवेर्ध्वनिनाभातिभारती॥एवंभावादिष्वपिऊह्यं॥उक्तिमुक्ति
कृदेकांतसमादेशनतत्परः॥कस्यनानंदसंदोहंविदधातिसदागमः॥अत्रसदागमशब्दःसन्निहितमुपनायकंप्रतिशास्त्रार्थ
मभिधायसतःपुरुषस्यागमइतिविवक्षयाव्यनक्ति॥ननुसदागमःसदागमइवेतिनकथमुपमाध्वनिः।सदागमशब्दयोरुपमा
नोपमेयभावाविवक्षणात्॥रहस्यसंगोपनार्थमेवद्व्यर्थपदोपादानं।प्रकरणादिपदपर्यालोचनेनसहृदयस्यापिसं ४७

३१ बद्धत्वात्॥ अनन्यसाधारणधीर्हेताविव संधरः॥ राजते कोपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः॥ पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः॥ अन
योः शब्दशक्तिमूलो संलक्ष्यक्रमभेदौ॥ सायं स्नानमुपासितं मलयजेनांगं समालेपितं यातोस्ताचलमौलिमंबरमणिर्विस्रब्धमत्रागम
२ स्व तिः॥ आर्ये तव सौकुमार्यमत्रितः कांतासि येनाधुना नेत्रद्वंद्वममीलनव्यतिकरं शक्नोसि तेनासि तुं॥ अत्र स्वतःसंभविना वस्तुनाकृ
तपरपुरुषपरिचयात्क्लांतासीति व्यज्यते॥ तत्राधुना कांतासि ननु इत्थं कदाचिदपि तवेत्थंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुनापदस्यै
वेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदांतरापेक्षया वैशिष्ट्यं॥ तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका॥ तच्चिंताविपुलाह्लादक्षीणपुण्य
चया तथा॥ चिंतयंती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणं॥ निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका॥ अत्राशेषपदद्वयपदप्रभावादने
कजन्मभोग्यदुःखसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया नु भगवद्विरहदुःखचिंताह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्र
तीतिरशेषपदद्वयद्योत्या॥ अत्र व्यंजकस्य प्रौढोक्तिमंतरेण संभावितत्वात्स्वतःसंभविता॥ पर्यंतस्य संख्यप थ मां स्वदान

सा०द०४ उल्लवाहिनी ॥ देवत्रिपथगात्मानं गोपयस्युग्रमूर्द्धनि ॥ अत्र पश्यंतीति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन कौतिंगालंकारेण नकेप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इ
४८ तिव्यतिरेकालंकारो संलक्ष्यपदव्यंग्यः ॥ एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूल संलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्यं ॥ तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वष्टादशभेदेषु मध्ये
शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यंग्यो वाक्यमात्रे भवन्नेकः ॥ अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पंचत्रिंशद्भेदाः ॥ प्रबंधेपि मतो धीरैरर्थश
क्त्युद्भवो ध्वनिः ॥ प्रबंधो महावाक्यं ॥ अनंतरोक्ताद्दशभेदोर्थशक्त्युत्थः ॥ यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे ॥ अलं स्थित्वा श्मशानेस्मिन् गृ
ध्रगोमायुसंकुले ॥ न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ॥ इति दिवसेऽशक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसेत
परित्याज्य गमनमिष्टं ॥ आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतं ॥ बहुविघ्नो मुहूर्त्तोयं जीवेदपि कदाचन ॥ अमुं कनकवर्णाभं बा
लमप्राप्तयौवनं ॥ गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशंकिताः ॥ इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसपरित्यागोऽनभिलषि
त इति च वाक्यसमूहेन द्योत्यते ॥ अत्र स्वतः संभवी व्यंजकः ॥ एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥ एवं वाच्यार्थव्यंजकत्वेऽपा ४८

हते। लक्ष्यार्थस्य यथा॥ निःशेषच्युतचंदनमित्यादि॥ व्यंग्यार्थस्य यथा॥ उअ णिच्चललिप्पंदा बिसिणीपत्तंमि रेहइ बलाआ॥ णि
म्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व॥ अनयोः स्वतःसंभविनो लक्ष्यव्यंग्यार्थौ व्यंजकौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं।
पदांशवाक्यरचनाप्रबंधेष्वस्फुटक्रमः॥ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिः। तत्र पदांशप्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः॥ यथा। चला
पांगां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णांतिकचरः॥ करं व्याधुन्वंत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वे
षान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती॥ अत्र हता इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवंत इति प्रकृतेः॥ मुहुरंगुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरा
मं॥ मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुंबितं तु॥ अत्र तु इति निपातस्यानुतापव्यंजकत्वं॥ न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इत्या
दावरय इति बहुवचनस्य। अत्रैवेति सर्वनाम्नः। निहंतीति तिङः। अहो इत्यव्ययस्य। ग्रामटिकेति कप्रत्ययस्य॥ भुजैरिति ब
हुवचनस्य व्यंजकत्वं॥ आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः॥ मौनं चेदमिदं च शू

सा०द०४ न्यमधुना यद्वियमाना तिते तद्भूयाः सखि वियोगिनो किमसि जोः किं वा वियोगिन्यसि ॥ अत्र आ ह्वाय इति विषयस मम्याः । समस्तेति परेति
६९ विशेषणस्य ॥ मौनं चेदमिति प्रत्यक्षे परामर्शिनः सर्वनाम्नः । आ नातीतुपसर्गस्य । सखीति प्रणयसंस्मारणस्य ॥ असि जो इति सोत्रासस्य ।
५१ किं चेत्पुनरपङ्क्तदा द्वं [illegible] स्त्व कस्य । असीति वर्तमानापदेशस्य । तत्तद्विशेषव्यंजकत्वं सहृदयसंवेद्यं । वर्णरचनयो रुदाहरिष्यते । प्रबंधे य
था । महाभारते शांतः ॥ रामायणे करुणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृंगारः ॥ एवमन्यत्र । तदेवमेकपंचाशद्भेदा स्तस्य ध्वने र्मताः ॥ संकरे
ण त्रिरूपेण संसृष्ट्या वाप्यनेकधा ॥ दिङ्मात्रमुदाह्रियते ॥ अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय । सा पूर्णकुं
भनववनारजतोरणस्री संभारमंगलमयत्नकृतं विधत्ते ॥ अत्र स्तनावेव पूर्णकुंभौ दृष्टय एव वनारजतोरणस्रज इति रूपकध्वनि रसध्वन्यो
रेकाश्रयानुप्रवेशसंकरः ॥ धिन्वंत्यमूनि मदमूर्छदलिध्वनानि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ॥ निस्तंद्रचंद्रवदनावदनारविंदसौ
रभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि ॥ अत्र निस्तंद्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः ॥ अथ गुणीभूतव्यंग्यं ॥ अपरं तु गुणीभूतव्यंग्यं वाच्या ६९

लक्षणा निर

दनुगमव्यंग्ये॥ अपरंकाव्यं॥ अनुरणनरूपतया स्वव्यंग्यं वाच्यार्थतया गुणीभूतव्यंग्यतयावा यत्र स्यात्। इतरांगं काकाक्षिप्तं संचवा अस्फुटं तथा॥ संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्रा
धान्यमस्फुटमगूढं॥ व्यंग्यमस्तुंदरमेवं भेदास्तस्योदिताऽष्टौ। अपरस्य रसादेरंगं। रसादिव्यंग्यं यथा॥ अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्त
नविमर्दनः॥ नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥ अत्र शृंगारः करुणस्यांगं॥ मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्य
सागररवोद्गतकर्णतापः॥ हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानीप्रासादसंततिषु तिष्ठति कामिलोकः॥ अत्रौत्सुक्यत्रासयोः संधिः संसृष्ट
स्य करुणस्य राजविषयरतावंगत्वात्॥ जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णांधिततया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितं॥ कृता
लंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु [redacted] घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता॥ अत्र रामत्वं मया प्राप्तमित्यवचनेपि शब्दश
क्तेरेव रामत्वं मेगम्यते॥ वचनेन तु नोदात्म्यारोपिता मा विधिः कुर्वता तत्कोपनमपाकृतं॥ तेन वाच्यं साद्दश्यं वाक्यार्थान्वयोपपाद
कतयांगतां नीतं॥ काकाक्षिप्तं यथा॥ मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः॥

साहित्यदर्पणटीका २

सा० द० ४ संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिः करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यंग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितं ॥
५० दीपयन्रोदसीरंध्रमेष ज्वलति सर्वतः ॥ प्रतापस्तव राजेंद्र वैरिवंशदवानलः ॥ अत्र वाच्यस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यंग्यः प्रतापस्य दावानलत्वा
50 रोपसिद्ध्यंगं ॥ हरस्तु किंचिदित्यादौ विलोचनव्यापारचुंबनाभिलाषयोः प्राधान्ये संदेहः ॥ ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ॥
जामदग्न्यस्तवो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥ अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यंग्यस्य वाच्यस्य च समप्राधान्यं ॥ संध्यौ सर्वस्वहर
णं विग्रहे प्राणनिग्रहः ॥ अल्लावदीननृपतौ न संधिर्न च विग्रहः ॥ अत्राल्लावदीनाख्यनृपतौ दानमानादिमंतरेण नान्यः प्रश मोपा
य इति व्यंग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटं ॥ अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ॥ अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परं ॥ अ
त्र प्रतीयमानोपि शाक्यमुनेस्तिर्यग्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढं ॥ वाणीरकुडुंगुड्डीणसउणिकोलाह
लं सुणंतीए । घरकम्मवावडाए बहूए सीअंति अंगाइं ॥ अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यंग्यात्सीदंत्यंगानीति वाच्यस्य च ५०

मत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुंदरं। किंच। योदीपकतुल्ययोगिताद्विरूपमालंकारो व्यंग्यः स गुणीभूतव्यंग्य एव। काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चम
त्कारविधायित्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता। अलंकारांतरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते। तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः। यत्र च शब्दांतरादिना
गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्यासः सोपि गुणीभूतव्यंग्यः। यथा। दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ प
तितां किं नाम नालंबसे। एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरं। अत्र गोपरागा
दिशब्दानां गोपराग इत्यादिव्यंग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतया च भासः। सलेशमिति पदस्य परित्यागे पुनर्ध्वनिरेव। किंच। यत्र
वस्त्वलंकाररसादिव्यंग्यानां रसाद्यंतरे गुणीभावस्तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः। तदुक्तं तेनैव। प्रकारोयं गुणीभूतव्यंग्योपि ध्वनि
रूपतां। धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनरिति। यत्र तु। यत्रोन्मदानां प्रमदाङ्गनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः। संध्याभ्रमं प्रा
प्नुवतामकांडेप्यनंगनेपथ्यविधिं विधत्ते॥ इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तांतादिवस्तुमात्रेंगत्वं तत्र तेषामतात्पर्यविषयत्वेपि तैरेव गुणीभू

सा० द० ४ तैः काव्यव्यवहारः॥ तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचंडीदासपादैः॥ काव्यस्याखंडबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधान
५१ भावाभासस्तावन्नानुभूयते॥ पश्चात्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति॥
51 केचिच्चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति। तदाहुः। शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतमिति। तन्न। यदि ह्यव्यंग्यत्वेन व्यंग्याभावस्तस्य
काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तं। ईषद्व्यंग्यत्वमिति चेत्। किं नामेषद्व्यंग्यत्वं। आस्वाद्यव्यंग्यत्वमनास्वाद्यव्यंग्यत्वं वा। आद्ये प्राचीनभेदयो
रंतःपातः। द्वितीये त्वकाव्यत्वं। यदि चास्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता। प्रधानगुणभावाभ्यां व्यंग्य
स्यैवं व्यवस्थिते। उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयत इति॥ ॥इति श्रीसाहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यंग्याख्यकाव्यभेदनिरूप
णो नाम चतुर्थः परिच्छेदः॥ ॥अथ केयमभिनवा व्यंजना नाम वृत्तिरित्युच्यते॥ वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां॥ अं
गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनां॥ अभिधायाः संकेतितार्थबोधनविरतायाः न वस्त्वलंकाररसादिव्यंग्यबोधने क्षमत्वं। न च संकेत ५१

तो रसादिः॥ नहि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानं। तस्य तदेकरूपानंगीकारात्॥ यत्र स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति वक्ष्यामः॥ क्वचित्तु शृंगा
रादिरसोऽयमित्यादौ स्वशब्दाभिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः॥ तस्य स्वप्रकाशानंदरूपत्वात्॥ अभिहितान्वयवादिभिरंगीकृता तात्पर्याख्या शक्ति
रपि संसर्गमात्रबोधनेपरिक्षीणा नैव व्यंग्यस्य बोधने॥ यत्तु केचिदाहुः॥ सोयमिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापार इति॥ यत्तु धनिकेनोक्तं॥ ता
त्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यंजकत्वस्य न ध्वनिः॥ यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतमिति॥ तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारा
भाव इति विरम्य व्यापाराभाववादिभिरेव पातनीयो दंडः। एवं किमिति लक्षणाप्युपास्या। दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणापि तदर्थबो
धसिद्धेः॥ किमिति च ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वं॥ यत्पुनरुक्तं। पौरुषेयमपौरुषेयं
च सर्वमेव वाक्यं कार्यपरं अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत्। ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रति
पाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते॥ यत्परः शब्दः स शब्दा

सा०द०५ र्थ इति न्यायात्॥ तत्र प्रष्टव्यं। किमिदं यत्परत्वं नाम। तदर्थत्वं वा। तात्पर्यवृत्त्या बोधकत्वं वा। आद्ये न विवादः। व्यंग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्विती
५२ ये तु केयं तात्पर्याख्या शक्तिः॥ अभिहितान्वयवादिभिरंगीकृता वा। तदन्या वा। आद्ये दशमे वोत्तरं॥ द्वितीये तु नाममात्रे विवादः॥ तन्मतेऽपि तुरी
52 यवृत्तिसिद्धिः। नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न। तयोर्हेतुफलभावांगीकारात्। यदा
हुर्मुनिः॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति। सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावः। गंगायां घो
ष इत्यादौ तटाद्यर्थबोधनविरतायाश्च लक्षणायाः कुतः शीतलत्वपावनत्वादिव्यंग्यबोधकता। तेन तुरीया वृत्तिरुपास्यैवे
ति निर्विवादमेतत्। किंच। बोद्धस्वरूपसंख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानां। आश्रयविषयादीनां भेदाद्भिन्नो [redacted] भिधा तो व्यं
न ग्यः। वाच्यार्थव्यंग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणैः सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः। भ्रम धार्मिक इत्या
दौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया क्वचिन्निः शेषेत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः। गतोऽस्तमर्क इत्यादौ च वा ५२

५३

च्योऽर्थ एक एव प्रतीयते। व्यंग्यस्तु तत्र बोद्धादिभेदात्क्वचित्कांतमभिसरेति गावो निबध्यंतामिति नायकस्यायमागमनावसर इति संतापोऽ
धुनानाक्रीत्यादिरूपेणानेक इति संख्याभेदः। वाच्योऽर्थः शब्दोच्चारणमात्रवेद्यः एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः॥
प्रतीतिमात्रं चमत्कारणे करणाच्च कार्यभेदः॥ केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः॥ पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः। शब्दाश्र
यत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः। कस्स ण वा होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं। सभमरपउमग्घा
इरिवारिअवामे सहसु इण्हिं॥ इति सखीतत्कांतगतत्वेन विषयभेदः॥ तस्मान्नाभिधेय एव व्यंग्यः॥ तथा॥ प्रागसत्वाद्रसादेर्नो
बोधिके लक्षणाभिधे॥ किंच मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा न बोधिकेति शेषः॥ नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद्भिन्नो
रसादिपदप्रति•पाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेयातां॥ किंच। यत्र गंगायां घोष इत्यादावुपात्तशब्दा
र्थानां बुभूषन्नेवान्वयोनुपपत्त्या बाध्यते। तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः॥ यदुक्तं न्यायकुसुमांजलावुदयनाचार्यैः। श्रुतान्वया

सा० द० ५ दनाकाङ्क्षं न वाच्यं ह्यन्यदिच्छति॥ पदार्थान्वयवैधुर्याशिदाक्षिसेन संगतिः॥ न पुनः शून्यं वा सगृह्णमित्यादौ मुख्यार्थबाधः। यदि च गंगायां घो
५३ षइत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात्॥ तस्यापि लक्ष्य तया प्रयोजनांतरं तस्यापि प्रयोजनांतरमित्यनव
53 स्थापातः। न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा विषयत्वं प्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यानभ्युपगमात्। नीलादिवेदनानंतरमेव हि
ज्ञाततायाः अनुव्यवसायस्यवासंभवः। नानुमानेन रसादीनां व्यंग्यानां बोधनक्षमं। आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः। व्य
क्तिविवेककारेण हि यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवांतर्भवति। विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि र
सादिप्रतीतेः साधनमिष्यते। ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयंत एव रसादीन्निष्पादयंति।
त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः संतो रसा इत्युच्यंत इत्यवश्यंभावीत प्रतीतिक्रमः। केवलमाशुभावितयासौ न ल
क्ष्यते। यत्तोयमद्याप्यनभिव्यक्तिक्रम इति यदुक्तं। तत्र प्रष्टव्यं। किं शब्दाग्निनियसर्पित विभावादिप्रत्ययानुमितरामादिरागा ५३

द्विज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः। तच्चावनया भावकैर्नाभिमानः स्वप्रकाशानंदो वा। आद्येन विवादः। किंतु रामादिरागादिविज्ञानं रससंज्ञया नो
तेऽस्माभिरिति विशेषः। द्वितीयस्त्वव्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोरनासतया असिद्ध एव। यदुक्तं तेनैव। यत्र यत्रैवं विधानां विभावानु
भावसात्त्विकसंचारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृंगारादिरसाविर्भव इति स्फुट एव व्याप्तिः पक्षधर्मता च। तथा। यार्थान्त
राभिव्यक्तौ वः सामग्रीच्छानिबंधनं॥ सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन संभवतीति॥ इदमपि न नो विरुद्धं। न ह्येवं विधा प्रतीतिरास्वा
दत्वेनास्माकमभिमता। किंतु स्वप्रकाशमात्रविश्रांतः सांद्रानंदनिर्भरः। तेनात्र संसिसाधयिषितादर्थादर्थान्तरसाधनाद्धेतो
रनासता। यश्च। नमधर्मिणि अइत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु। उत्केलितरलकरतल मुरुपुनः पिहितराधिकावदनः। जगदवतु को
कपटनोविधरनसंघट्टनकौतुकी कृष्णः॥ इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव। तथाहि। अनुमानं नाम पक्षे हेतोस्सपक्ष
सत्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञानं। ततश्च वाच्यादसंबंधोऽर्थः कथं प्रतीयते। अन्यथातिप्रसंगः स्यादिति

ना०द०५ बोध्य बोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबंधोस्त्येव। ततश्च बोधको [redacted] थो लिंगं बोध्यश्च लिंगी॥ बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निषिद्धमेव। सपक्षस
५८ त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्यादिवसेये। तस्मादत्र यद्वाच्याद्यर्थाल्लिंगरूपाल्लिंगिनो व्यंग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान
एवपर्यवस्यतीति। तन्न। तथा ह्यत्र भ्रमधार्म्मिकपदस्यादौ गृहेश्वनिवृत्त्या विहिते [redacted] न्नमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरन्तमणमनु
५५ प मोयतीतियदुक्तं तत्रानैकांतिको हेतुः। भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वागमनस्य संभवात्॥ पुंश्चल्या वच
नं प्रामाणिकं न वेति संदिग्धासिद्धश्च। उक्तकेली यत्र यस्मात्तदर्शनादर्श [redacted] नान्यां चक्रवाकविघटनसंघट्टनकारी सवं स
द्वेति अनुमितिरेवेयमितिनवाच्यं॥ तत्रासकादावनैकांत्यात्॥ एवंविधोर्थ एवंविधार्थबोधकः॥ एवंविधार्थत्वात्॥ यन्नैवं तत्
नैवं इत्यान्नासमानयोगक्षेमहेतुः॥ एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधानिष्टार्थत्वस्याप्युपपत्तेः॥ तथा। यत्र। दृष्टि हे प्रति
वेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसीत्यादौ नलग्रंथीनां तनलिखनमेकाकिन्या च स्रोतोगमनं तस्याः परकामुकोपभोग ५८

स्यलिंगिनो लिंगमित्युच्यते। तत्रात्रैवानिहितेन स्यकांतस्नेहेनापि संभवतीत्यनैकांतिको हेतुः। यत्तु निःशेषच्युतचंदनमित्यादौ दूत्यास्त
कामुकोपभोगोनुमीयते। तल्लिं प्रतिपाद्यया दूत्या· तत्कालसंनिहितैर्वान्यैः कृतकाव्यार्थभावनया सहृदयैः॥ आद्ययोर्निर्विवादः। तृ
तीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः। ननु वक्त्राद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यं। एवंविधवक्त्राद्यनुसं
धानस्याभावात्॥ किंचैवंविधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन संदिग्धासिद्धत्वं हेतोः। व्यक्तिवा
दि चिनासाधनपदसमुदायानामेवैषां व्यंजकत्वमुक्तं तेन च तत्कांतस्याधमत्वं प्रामाणिकेन वेत्यपि कथमनुमानं। एतेनार्थापत्तिवेद्य
त्वमपि व्यंग्यानामपास्तं। अर्थापत्तेरपि स्वप्रसिद्धव्याप्तिच्छायामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः। यथा। यो जीवति स कुत्रापि वर्तते जीवति चा
सु त्र गोष्ठ्यामविद्यमानश्चैत्र इत्यादिकं। किंच वस्त्रविक्रयादौ ऊर्नितोलनेन दशसंख्यादिवत् सूचनबुद्धिवेद्योप्ययं न भवति। सूचनबु
द्धेरपि संकेतादिकमौलिकप्रमाणसापेक्षत्वेन नानुमानप्रकारतांगीकारात्॥ यच्च संस्कारजन्यत्वात्प्रसादिबुद्धिः स्मृतिरिति केचित्

सा०द०५ तत्रापिप्रतिज्ञायामनैकांतिकतयाहेतोराभासता। दुर्गालंघितेत्यादौद्वितीयार्थो नास्त्येवेतियदुक्तंमहिमभट्टेन। तदनुभवसिद्धमपलपतो
५५ गजनिमीलिकैव। तदेवमनुभवसिद्धस्यतस्यरसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतयातत्साधकस्य च व्यतिरेकानुविधायितयाचाभिधा
55 दिवृत्तित्रयाबोध्यतयाचतुरीयावृत्तिरूपास्येवेतिसिद्धं। इयंचव्याप्त्याद्यनुसंधानंविनापिभवतीत्यखिलंनिर्मलं। तत्किंनामिकेयंवृ
त्तिरित्युच्यते। साचेयंव्यंजनानामवृत्तिरित्युच्यतेबुधैः॥ रसव्यक्तौपुनर्वृत्तिंरसनाख्यांपरेविदुः॥ एतद्विविच्योक्तंरसनिरूपण
प्रस्तावेइति॥ ॥ इतिश्रीमद्विश्वनाथकविराजविरचितेसाहित्यदर्प्पणेव्यंजनास्थापनोनामपंचमःपरिच्छेदः॥ ५॥ ॥
एवंध्वनिगुणीभूतव्यंग्यत्वेनकाव्यस्यभेदद्वयमुक्त्वापुनर्दृश्यश्रव्यत्वेनभेदद्वयमाह॥ दृश्यश्रव्यत्वभेदेनपुनःकाव्यंद्विधाम
तं॥ दृश्यंतत्राभिनेयं। तस्यरूपकसंज्ञाहेतुमाह॥ तद्रूपारोपात्तुरूपकं। तत्रदृश्यंकाव्यं। नटेरामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते॥
कोसावभिनयइत्याह॥ भवेदभिनयोवस्थानुकारःसचतुर्विधः॥ आंगिकोवाचिकश्चैवमाहार्यःसात्विकस्तथा। नटेर्वागंगादिभीरा ५५

मादियुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः। रूपकभेदानाह। नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ईहामृगांकवीथ्यः प्रहस
नमिति रूपकाणि दश। किंच। नाटिकात्रोटकंगोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकं॥ प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेंखनं रासकं तथा। संलापकं श्रीगदितं शिल्प
कंच विलासिका। दुर्मल्लिकाप्रकरणी हल्लीसो भाणिकेति च। अष्टादशप्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः। विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाट
कवन्मतं। सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां। नाटिकाद्युपरूपकाणां च। तत्र। नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पंचसंधिसमन्वितं। विलासर्द्ध्यादिगुणवत्
युक्तं नानाविभूतिभिः॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरंतरं॥ पंचादिका दशपरास्तत्रांकाः परिकीर्तिताः॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धी
रोदात्तः प्रतापवान्॥ दिव्योथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः॥ एक एव भवेदंगी शृंगारो वीर एव वा॥ अंगमन्ये रसाः सर्वे कार्यं नि म
र्वहणेऽद्भुतं॥ चत्वारः पंच वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः॥ गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बंधनं तस्य कीर्तितं॥ ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तं।
यथा॥ रामचरितादि॥ संधयो वक्ष्यंते। नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायं। सुखदुःखोद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तांते ष्वभिव्यक्तं॥

३

राजर्षयो दुष्यंतादयः॥ दिव्याः श्रीकृष्णादयः॥ दिव्यादिव्यो यो दिव्योप्यात्मनि नराभिमानी॥ यथा श्रीरामः॥ गोपुछाग्रसमाग्रं क्रमितिके
मेणांकाः सूक्ष्माः कर्तव्या इति केचित्॥ अन्ये त्वाहुः॥ यथा गोपुछे केचिद्ध्रस्वाः केचिद्दीर्घास्तथेह कानिचित्काव्यानि मुखसंधौ
समाप्तानि कानिचित्प्रतिमुखे। एवमन्येष्वपि कानिचित्कानिचिदिति॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्वलः॥ नवेदगूढशब्दार्थः क्षु
द्रचूर्णकसंयुतः॥ विच्छिन्नावांतरैकार्थः किंचित्संलग्नबिंदुकः॥ युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहृतिमान्नच॥ नानाविधानसंयुक्तो नाति
प्रचुरपद्यवान्॥ आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः॥ आसन्ननायकः पा
त्रैर्युक्तस्त्रिचतुरैस्तथा॥ दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः॥ विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतं तथा॥ दंतछेद्यं नखछेद्यमन्यद्व्री
डाकरं च यत्॥ शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनं॥ स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः॥ देवीपरिजनादीनाममात्यवणि
जामपि॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः॥ अंतनिष्क्रांतनिखिलपात्रोंक इति कीर्तितः॥ बिंद्वादयो वक्ष्यंते। आवश्यकं संध्यावं

इत्यादि॥ अंकप्रस्तावाश्रमंकिमाह॥ अंकोदरप्रविष्टो यो रंगद्वारमुखादिमान्॥ अंकोयरः स्मरन्नांकः सबीजः फलवानपि॥ यथा बालरामा
यणे रामंप्रति कंचुकी॥ श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः॥ भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणं॥ इत्यादिना विरचितः सी
तास्वयंवरो नामगर्भांकः॥ तत्र पूर्वं पूर्वरंगः स च नांद्यात्मकः ततः परं॥ कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखं॥ तत्रेति नाटके॥ यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं
रंगविघ्नोपशांतये॥ कुशीलवाः प्रकुर्वंति पूर्वरंगः स उच्यते॥ प्रत्याहारादिकान्यंगान्यस्य भूयांसि यद्यपि॥ तथाप्यवश्यं कर्तव्या नांदी विघ्नो
पशांतये॥ अस्याः स्वरूपमाह॥ आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते॥ देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नांदीति संज्ञिता॥ मंगल्यशंखचक्राब्ज
र कोककैरवशंसिनी॥ पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत॥ अष्टपदा यथा अनर्घराघवे॥ निष्प्रत्यूहमुपास्महे इत्यादि॥ द्वादशपदा य
था॥ मम तातपादानां पुष्पमालायां॥ शिरसि धृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेंदुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री [redacted] मुखेंदुरुचिगिरींद्रपुत्री॥ अथ चरणयुगानते च कांत
स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः॥ एवमन्यत्र॥ एतन्नांदीतिकस्यचिन्मतानुसारेणोक्तं॥ वस्तुतस्तु पूर्वरंगस्य रंगद्वाराभिधानमंगमिति परे॥ स्य

सा०द०६
५७
57

यदुक्तं। यस्मादग्निर्नयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते॥ रंगद्वारमतो ज्ञेयं वागंगाभिनयात्मकमिति॥ उक्तप्रकारायाश्च नांद्या रंगद्वारत्वात्प्रथमं नंदै
रेव कर्तव्यतया न महर्षिणा [redacted] निर्देशः कृतः॥ कालिदासादिमहाप्रबंधेषु च। वेदांतेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी [redacted] यस्मिन्नेर
ीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथा [redacted] र्थाक्षरः॥ अंतर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते सस्था [redacted] णुः स्थिरभक्ति
योगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः॥ एवमादि पुनांदीलक्षणं योगादुक्तं च रंगद्वारमारभ्य कविः कुर्यादिति॥ अतः प्राक्तनपुस्तकेषु नांद्यं
ते सूत्रधार इत्यनंतरमेव वेदांतेष्वित्यादिश्लोकलिखनं दृश्यते। यच्च। पश्चान्नांद्यंते सूत्रधार इति लिखनं तस्यायमभिप्रायो नांद्यंते सूत्रधा
रः इदं श्लोकं पठितवान् इतः प्रभृति नाटकमुपादीयत इति कविरभिप्रायः सूचित इति॥ पूर्वरंगं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते। प्रविश्य स्था
पकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः॥ दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः॥ सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा॥ काव्यार्थस्य स्था
पनात्स्थापकः॥ तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः॥ इदानीं पूर्वरंगस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति ५७

प्रवहारः ॥ संस्थापकः ॥ दिव्यं वस्तु दिव्यो ऽनुत्तामत्र्यं वस्तु मयोऽन्यत्वामिश्रं दिव्यमर्त्ययोरन्यतरोऽनुत्वा सूचयेत् । वस्तु चेतिवृत्तं । यथोदात्तराघवे ।
रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालाम — मिवाज्ञां गुरोस्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितं । तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ
परां संपदं प्रोद्वृत्ता दशकंधरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः । बीजं यथा रत्नावल्यां ॥ द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यंतात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ अत्र हि समुद्रवहनभंगमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूलदैवमिलितो वत्सरा
जगृहप्रवेशो यौगंधरायणव्यापारमारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ बीजं ॥ मुखं श्लेषादिना प्रकृतवृत्तांतप्रतिपादको वाग्विशेषः । यथा । आसा
दितप्रकटनिर्मलचंद्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकांतः ॥ उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव संभृतबंधुजीवः ॥
॥ पात्रं यथा । निजेन शाकुंतले । तवा — स्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः । एष राजेव दुष्यंतः सारंगेणातिरंहसा ॥ रंगं प्रसाद्य मधुरैः
श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि कीर्तयेत् । ऋतुं च कंचित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ संस्थापकः । प्रायेणेति ए

सा० द० ६ कंचि [redacted] द्दतोरकोर्त्तनमपि॥ यथा रत्नावल्यां॥ भारती॥ शक्ति स्क्त। भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः॥ संस्कृतबहुलो [redacted]
५८ वाक्प्रधानो व्यापारो भारती॥ तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे। अंगान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना। प्रस्त
58 ताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्युन्मुखीकरणं प्ररोचना। यथा रत्नावल्यां॥ श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषागुण
ग्राहिणी लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयं। वस्त्वेकैकमपीह वांछित [redacted] फलप्राप्तेः पदं किं पुनर्मद्भाग्योपचया
दयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः॥ वीथी प्रहसने वक्ष्येते। नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः सं
लापं यत्र कुर्वते॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः॥ आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा॥ सूत्रधा
रसदृशत्वात्स्थापको पि सूत्रधार उच्यते। तस्यानुचरः पारिपार्श्विकस्तस्मात्किंचिदूनो नटः॥ उद्घातकः कथोद्घातः प्रयोगाति
-शयस्तथा। प्रवर्तकावलगि - ते पंच प्रस्तावनाभिदाः॥ तत्र। पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः॥ योजयंति पदैरन्यैः स ५८

उद्घातकमुच्यते॥ यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः। क्रूरग्रहः सकेतुश्चंद्रं संपूर्णमंडलमिदानीं। अभिभवितुमिच्छति बलात्। अनंतरं ने
पथ्ये। आः क एष मयि जीवति चंद्रगुप्तमभियोक्तुमिच्छतीति॥ अत्रार्थवित्यपि पदानि स्वार्थागत्यार्थांतरे संक्रमय्य पात्रप्रवेशः। सूत्र
धारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा। न वेत्पात्रप्रवेशश्चे - त्कथोद्घातः स उच्यते। वाक्यं यथा। रत्नावल्यां द्वीपादन्यस्मादिति सूत्र
धारेण पठिते· नेपथ्ये· एवमेतत्। कः संदेहः· द्वीपादन्यस्मादिति पठित्वा यौगंधरायणस्य प्रवेशः॥ वाक्यार्थस्य यथा वेणीसंहारे॥
निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नंदंतु पांडुतनयाः सह माधवेन॥ रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः
सभृत्याः॥ इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा· नेपथ्ये। आः दुरात्मन् वृथामंगलपाठक स्वस्था भवंति मयि जीवति
धार्तराष्ट्राः॥ ततः सूत्रधारो निष्क्रांतः॥ भीमसेनस्य प्रवेशः॥ यदि प्रयोगएकस्मिन् प्रयोगोन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयो
गातिशयस्त [redacted] दा॥ यथा कुंदमालायां। नेपथ्ये इत इतोवतरत्वार्या। सूत्र· कोयं खल्वार्याह्वानेन सहायकमपि मे संपादयति

मा०द्द विलोकयकष्टमतिकरुणं वर्त्तते। लंकेश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवाद [redacted] भियाकुलेन॥ निर्वासितां जनपदादपि गर्भ
५८ गुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोयं॥ अत्र नटस्य प्रयोगार्थ सूचनार्थाक्षानमिच्छुना सूत्रधारेण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणो यमि
59 ति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निःक्रांते न च प्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः। प्रयोजितः। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत्।
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकं। यथा। आसादितप्रकटेत्यादि। ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः। यत्रैकस्य समावेशात्कार्यमन्य
त्प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः॥ यथा शाकुंतले। सूत्र॰ नटीं प्रति॰ तवास्मि गीतरागेण हारिणेत्यादि। ततो राज्ञः प्र
वेशः॥ योज्यान्यत्र यथा लाभं वीथ्यंगानीतराण्यपि। अत्रामुखे भ्रात्पकावलगितयोरितराणि वीथ्यंगानि वक्ष्यमाणानि। न खलु
दृश्यं। नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा। समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु। एषामामुखभेदानामेकं कंचित्प्रयोजयेत्। तेनार्थम
थवापात्रं समाक्षिप्यैव सूत्रधृक्॥ प्रस्तावनांते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत्। वस्त्वितिवृत्तं। इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकीर्त्तितं॥ आधि ५८

कल्पितं १

कारिकमेकं स्यात्प्रासंगिकमथापरं। अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः। तस्येतिवृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते। फले प्रधानफले। यथा बा-
लरामायणे रामचरितं। अस्योपकरणार्थं तु प्रासंगिकमितीष्यते। अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्योपकारनिमित्तं यच्चरितं तत्प्रासंगिकं। यथा सुग्री
का वादिचरितं। पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि॥ इह नाट्ये। यत्रार्थे चिंतितेन्यस्मिंस्तल्लिंगोन्यः प्रयुज्यते। आगंतुकेन भावेन पताकास्था
नकं तु तत्॥ तद्भेदानाह। सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपचारतः। पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितं। यथा रत्नावल्यां वासवदत्तेयमिति
राजा। य[redacted]दा तत्कंठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या सागरिकेयमिति प्रत्यभिज्ञाय कथं प्रिया मे सागरिका। अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना
ते त्वरितमपि विमुंच त्वं लतापाशमेनं। चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे क्षणमिह मम कंठे बाहुपाशं विधेयं। इति फलरूपार्थसंपत्तिः।
सर्वा[redacted]पेक्षयोपचारातिशयाद्गुणवत्युत्कृष्टा। वचः सातिशयं श्लिष्टं नानाबंधसमाश्रयं। पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितं। यथा वे
णीसंहारे। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः सभृत्याः। अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीराद्यर्थहेतुकश्लेषवशेन बी

सा०द०६

६० जार्थप्रतिपादनाद्दसंगतप्रतिपत्तौसत्यांद्वितीयंपताकास्थानकं। अर्थोपक्षेपणंयत्रलीनंसविनयंभवेत्। श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतंतृतीयमिदमुच्यते। ली
नमव्यक्तार्थं श्लिष्टेनसंबंधयोग्येनाभिप्रायांतरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं। सविनयंविशेषनिश्चयप्राप्त्यासहितंसंपाद्यतेयत्तृतीयंपताकास्था
60 नकं। यथावेण्यांद्वितीयेंके कंचुकीदेवभग्नंभग्नं। राजा·केन· कंचुकी·भीमेन। राजा· कस्य· कंचु·भवतः राजा। आः किंप्रलपसि। कंचु· सत्यं
देवननुब्रवीमि। भग्नंभीमेनभवतः। राजा। धिग्वृद्धापसद कोयमद्यतेव्यामोहः॥ कंचु·देवनव्यामोहः सत्यमेवंब्रवीमि। भग्नंभीमेनभवतोमरु
तारथकेतनं। पतितंकिंकिणीजालबद्धाक्रंदमिवक्षितौ॥ अत्रदुर्योधनोरुभंगरूपप्रस्तुतसंक्रांतमर्थोपक्षेपणं। अर्थोवचनविन्यासः
३ थां सुश्लिष्टःकाव्ययोजितः। प्रधानांतरापेक्षांपताकास्थानकंपरं। यथारत्नावल्यां। उद्दामोत्कलिकांविपांडुररुचंप्रारब्धजृंभांक्षणादाया
संश्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः। अद्योद्यानलतामिमांसमदनांनारीमिवान्यांध्रुवंपश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं
देव्याःकरिष्याम्यहं। अत्रभाव्यर्थःसूचितः। एतानिचत्वारिपताकास्थानकानिक्वचिन्मंगलार्थंक्वचिदमंगलार्थमपिसर्वसंधिषुभवंति ६०

काव्यकर्तुरिच्छावशाद्द्व्यादयो ऽन्ये ऽपि भवंति। यत्तु नाटके न चिद्दुष्टं। मुखसंधिमारभ्य संधिचतुष्टये क्रमेण भवंतीति तदन्ये न मन्यंते। एषामसंगतमु
पादेयानामनियमेन सर्वत्रापि सर्वेषामपि निवेशयितुं युक्तत्वात्। यत्स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा। विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्र
कल्पयेत्। अनुचितमितिवृत्तं यथा। रामस्य छद्मना वालिवधः। तच्चोदात्तराघवे नोक्तमेव। वीरचरिते तु वाली रामवधार्थमागतो रामेण
हत इति अन्यथा कृतः। अंके ऽदृष्टदर्शनी या या वक्तव्यैव च संमता। या च स्याद्वर्षपर्यंतं कथा दिनद्वयादिजा। अन्या च विस्तरात्सूच्या सार्थोप
पा क्षेपकैर्बुधैः। अंके ऽदर्शनीया या कथा युद्धादिका कथा। वर्षादूर्ध्वं तु यद्वस्तु तत्स्याद्वर्षादधो भवेत्। उक्तं हि मुनिना। अंकच्छेदे कार्यं मासकृतं॥
वर्षसंचयं वापि। तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्॥ एवं चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधवधादयः कथांशास्ते ते वर्षवर्षा
वयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूचनीया न विरुद्धाः। दिनावसानकार्यं यद्दिने नैवोपपद्यते। अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमंकच्छेदं विधाय
तत्। के ते ऽर्थोपक्षेपका इत्याह। अर्थोपक्षेपकाः पंच विष्कंभकप्रवेशकौ। चूलिकांकावतारो ऽथ स्यादंकमुखमित्यपि॥ तत्र विष्कंभमाणनां

सा०द०ई
६१
61

निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कंभ आदावंकस्य दर्शितः। मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः। शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः।।
तत्र शुद्धो यथा मालतीमाधवे। श्मशाने कपालकुंडला। संकीर्णो यथा। रामाभिनंदे क्षपणककापालिकौ। अथ प्रवेशकः। प्रवेशकोनुदात्तोक्त्या
नीचपात्रप्रयोजितः। अंकद्वयांतर्विज्ञेयः शेषं विष्कंभके यथा। अंकद्वयांतरिति प्रथमेंकेऽस्य निषेधः। यथा वेण्यां। अश्वत्थामांके राक्षसमि
थुनं। अथ चूलिका। अंतर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका। यथा वीरचरिते। चतुर्थांकस्यादौ नेपथ्ये। भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यंतां मंग-
लानि इत्यादि। अनेन रामेण परशुरामो जित इति नेपथ्ये। पात्रैः सूचितः। अथांकावतारः। अंकांते सूचितः पात्रैस्तदंकस्याविभागतः। यत्रांको
ऽवतरत्येषोंकावतार इति स्मृतः।। यथाभिज्ञाने पंचमांके सूचितः षष्ठांकस्तस्यांगविशेष इवावतीर्णः। अथांकमुखं। यत्र स्यादंक एक
स्मिन्नंकानां सूचनाखिला। तदंकमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकं तु यत्।। यथा मालतीमाधवप्रथमांकादौ कामंदक्यवलोकिते भूरि
वसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिक्षिप्तकथाप्रबंधस्य प्रसंगात्संनिवेशं सूचितवत्यौ। अंकांतपात्रैरंकास्यं छिन्नांकस्यार्थसूचना ६१

अंकांतपात्रैरंकांते प्रविष्टैः पात्रैः ॥ यथा वीरचरिते द्वियांकांते ॥ प्रविश्य सुमंत्रः ॥ भगवंतौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाकयतः ॥
इतरे क्व भगवंतौ ॥ सुमंत्रः ॥ महाराजदशरथस्यांतिके इतरे तत्रैवागछाम इत्यंकपरिसमाप्तौ ॥ ततः प्रविशत्युपविष्टो वसिष्ठविश्वामित्र
परशुरामाः इत्यत्र पूर्वांकांत एव प्रविष्टेन सुमंत्रपात्रेणातीतानंदरूनककथाविछेदे उत्तरांकमुखस्य सूचनादंकास्यमिति । एतच्च धनिक
मतानुसारेणोक्तं । अन्ये त्वंकावतारेणैवेदं गतार्थमित्याहुः ॥ अपेक्षितं परित्याज्यं नीरसं वस्तुविस्तरं ॥ यदा संदर्शयेच्छेषमामुखानंत
रं तदा ॥ कार्यो विष्कंभकेनाद्येऽस्यामुखाक्षिप्तपात्रकः ॥ यथा रत्नावल्यां योगंधरायणप्रयोजितः ॥ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रतीय
ते ॥ आदावेव तदांकः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ यथा शाकुंतले । विष्कंभकाद्यैरपि नो वधो वाच्योऽधिकारिणः ॥ अन्योन्येन तिरोधा
नं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥ रसः शृंगारादिः । यदुक्तं धनिकेन । न चातिरसतो वस्तु दूरं विछिन्नतां नयेत् ॥ रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलं
कारलक्षणैरिति ॥ बीजं बिंदुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च । अथ प्रकृतयः पंच ज्ञात्वा योज्या यथा विधि ॥ अथ प्रकृतयः प्रयोजन

सा० द० ६
६२
62

सिद्धिहेतवः॥ तत्र बीजं यथा। स्वल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति। फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते। यथा रत्नावल्यां वत्सरा
जस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दैवानुकूल्यलालितो यौगंधरायणस्य व्यापारः॥ यथा वा। वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधो
पचितो युधिष्ठिरोत्साहः॥ अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणं। यथा रत्नावल्यां। मदनपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति उदय
नस्येन्दोरिवोद्वीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षं कधं एसो उदअणणरिंदो इत्यादि रनन्तरार्थहेतुः। व्यापि प्रासंगिकं वृत्तं पताकेत्य
भिधीयते। यथा। रामचरिते सुग्रीवादेः। वेणीसंहारे भीमादेः। शाकुन्तले विदूषकस्य चरितं। पताकानायकस्य स्वाधिपत्यलक्षणीयं फलान्तरं॥
गर्भसंधौ विमर्षे वा निर्वाहस्तस्य जायते। यथा सुग्रीवादे राज्यप्राप्त्यादि। यत्तु मुनिनोक्तं आगर्भादाविमर्षाद्वा पताका वि
निवर्तत इति। तत्र पताकेति। पताकानायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति व्याख्यातमभिनवगुप्तपा
दैः। प्रासंगिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता। यथा। कुलपत्यंके रावणजटायुसंवादः॥ प्रकरीनायकस्य न स्वकीयं फलान्तरं। ६२

अपेक्षितं तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबंधनः ॥ समापन्नं तु यत्सिध्यै तत्कार्यमिति संमितं ॥ यथा रामचरिते रावणवधः ॥ अवस्थाः प
चकार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥ तत्र । भवेदारंभ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये । य
था रत्नावल्यां रत्नावल्यंतःपुरनिवेशार्थं यौगंधरायणस्यौत्सुक्यं । एवं नायकनायिकादीनामप्यौत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यं । प्रयत्न
स्तु फलप्राप्तौ व्यापारोतित्वरान्वितः ॥ यथा रत्नावल्यां । तद्विरहात्प्रस्थितस्स सोदंसणोवाओत्तिजधातधा आलिहिअजधासमीहि
दं करइस्सं इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलिखनादिर्वत्सराजसंगमोपायः । यथा च रामचरिते समुद्रबंधनादिः । उपाया
पायशंकाभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ॥ यथा रत्नावल्यां तृतीयेंकौ वेषपरिवर्तनाभिसरणादेः संगमोपाया वासवदत्तालक्षणापा
यशंकया चानिर्धारितैकांतसंगमफलप्राप्तिः । प्राप्त्याशा एवमन्यत्र । अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्सुनिश्चिता । अपायाभावान्नि
र्धारितैकांतफप्राप्तिः । यथा रत्नावल्यां । राजा । देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमुपायं पश्यामीति देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निराकर

सा०द०६ णान्नियतफलप्राप्तिः सूचिता॥ सावस्थ्यफलयोगः स्यात्सर्यः समग्रफलोदयः। यथा रत्नावल्यां। रत्नावलीलाभे चक्रवर्तित्वलक्षणफलां
६३ तरलाभसहितः। एवमन्यत्र। यथा संख्यमवस्थाभिराभिर्योगाश्च पंचभिः। पंचधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पंचसंधयः। तल्लक्षणमाह॥
अंतरैकार्थसंबंधः संधिरेकान्वये सति। एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवांतरैकप्रयोजनसंबंधः संधिः॥ तद्भेदानाह॥
63 मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः॥ इति पंचास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते। यथानिर्देशं लक्षणमाह॥ यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नाना
र्थरससंभवा। प्रारंभेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं। यथा रत्ना० प्रथमेंके। ऽफलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनिवेशिनः। लक्ष्या
लक्ष्यइवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत्। यथा रत्ना० द्वितीयेंके। वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमांकोपक्षि
प्तस्य सुसंगताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किंचिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तांतेन किंचिदुन्नीयमानस्योद्देश
रूपत्वेनोद्भेदः॥ फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किंचन। गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान्मुहुः॥ फलस्य गर्भीकरणा ६३

णा ऽर्न्नः। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेंके। तक्षार्त्तान्वेषणाय गतः कथं चिरयति। वसंतकः इत्यन्वेषणं। विदू० ही ही भो कोसंबीरज्जलंभेणापि णता
दिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जारिसो मम सआसादो। पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि इत्यादिषु ज्ञेदः पुनरपि वासवदत्ता प्रत्यन्विष्ट
३ स्थान या ऽऽगमः। पुनः सागरिकायाः संकेतगमने न्वेषणं। पुनश्चिता पाशाकरणे ऽऽच्छेदः। अथ विमर्शः॥ यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतो धिकः। शा
पाद्यैः सांतरायश्च स विमर्श इति स्मृतः। यथा शाकुंतले चतुर्थांकादौ। अनुसूया पिअंवदे अ हवि गंधव्व विवाहेण णिव्वुत्तकल्लाणा पिअसही
सउंतला अणुरूवभत्तुभाइणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअं। इत्यत आरभ्य सप्तमांकोपक्षिप्तात् शकुंतलाप्रत्यभिज्ञानात् प्रागर्थ
संचयः शकुंतलाविस्मरणरूपविघ्नालिंगितः॥ अथ निर्वहणं। बीजवंतो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथं। ऐकार्थ्यमुपनीयंते यत्र नि
र्वहणं हि तत्। यथा वेण्यां। कंचुकी उपसृत्य सहर्षं महाराज दिष्ट्या वर्धसे अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनक्षतजारुणीकृतशरीरो दुर्ल
क्ष्यव्यक्तिः इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादि मुखसंध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानां ऐकार्थ्ययोजनं। यथा वा शाकुंतले

सा० द० ६ सप्तमांके शकुंतलाभिज्ञानादुद्धरार्थराशिः॥ एषामंगान्याह। उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनं। युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना॥
६४ उद्भेदः करणं भेद एतान्यंगानि वै मुखे। यथोद्देशं लक्षणमाह। काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः। काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः।
64 यथा वेण्यां। लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य। आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्स्वस्था भवन्ति म
यि जीवति धार्तराष्ट्राः॥ समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः। यथा तत्रैव। प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभिर्न तत्रार्यो हेतुर्न
चखलु किरीटी न च युवां॥ जरासंधस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि क्रुधा भीमः संधिं विघटयति यूयं घटयत॥ तन्निष्पत्तिः परिन्या
सः। यथा तत्रैव। चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य। स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंस
यिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥ अत्रोपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपणमात्रं परिकरस्तस्यैव बहुली
करणं। परिन्यासः ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमिति भेदः॥ एतानि चांगानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति अंगा ६४

तरालि त्वन्यथापि ॥ गुणाख्यानं विलोभनं । यथा तत्रैव द्रौपदी । किं दुक्करं तये परिकुविदेण । यथा मम चंद्रकलायां । चंद्रकलावर्णने । सेयं
तारुण्यस्य विलास इत्यादि । यत्तु शाकुंतलादिषु ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पू
र्वकायं । शष्पैरर्धविलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ इत्यादि मृगादिव
र्णनं तद्बीजार्थसंबंधाभावान्न संध्यंगं ॥ एवमंगांतराणामप्यूह्यं । संप्रधारणमर्थानां युक्तिः । यथा वेण्यां सहदेवो भीमं प्रति । आर्य किं महारा
ज संदेशोयमव्युत्पन्न एवार्येण गृहीत इत्यतः प्रभृति यावद्भीमवचनं युष्मान् ह्रेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुक्षयः । न लज्जयति दाराणां कुल ५
सभायां केशकर्षणमिति । प्राप्तिः सुखागमः । यथा तत्रैव । मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्णया
मि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन । द्रौपदी ॥ श्रुत्वा सहर्षं । णाध अस्सुदपुव्वं एदं वअणं ता पुणो वि भणण ॥ बी
जस्यागमनं तु तत्समाधानमुच्यते । यथा तत्रैव नेपथ्ये । भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः श्रूयतां । यत्सत्यव्रतभंगभीरुमनसा यत्नेन मंदीकृतं

सा॰ द॰ ६
६५

यद्विस्मन्नुन्मिपाद्दितंशमवताशांतिकुलस्येछया ता॥ तथूतारणिसंभ्रतंनृपसुताकेशांबराकर्षणैःक्रोधज्योतिरिदंमहत्कुरुवनेयौधिष्ठिरंजृंभ
ते॥अत्रस्वस्था भवंतिमयिजीवतिइत्यादि बीजस्यप्रधाननायकाभिमतत्वेनसम्यगाहितत्वात्समाधानं॥सुखदुःखकृतोयोर्थस्तद्विधानमिति स्मृ
तं।यथाबालचरिते उत्साहातिशयंवत्सतवबाल्यंचपश्यतः।समंहर्षविषादाभ्यामाक्रांतंयुगपन्मनः॥यथामेमेवोप्रन्नावत्यां॥नयनयुगासे
चनकमित्यादि॥कुतूहलोत्तरावाचःप्रोक्ताचपरिभावना।यथावेण्यां।युद्धंस्यान्नवेतिसंशयानातूर्यशब्दानंतरं णाधकिंदाणिंएसोपलअज
लहरत्थणिमंदमंथरोखणेखणेसमरदुंदुभी ताडिअदि॥बीजार्थस्यप्ररोहःस्यादुद्भेदः।यथात्रैववे॰।णाध पुणो वि तए समासासइदव्वा।
भीमः।भूयःपरिभवक्लांतिलज्जाविधुरिताननं।अनिःशेषितकौरव्यंनपश्यसिवृकोदरं॥ करणंमतं॥प्रकृतार्थसमारंभः॥यथातत्रैव।दे
विगच्छामोवयमिदानींकुरुकुलक्षयायेति॥भेदःसंहतिभेदनंयथात्रैव।अतएवाद्यप्रभृतिभिन्नोहंभवद्भ्यः।केचित्तुभेदःप्रोत्साहनेति
वदंति॥विलासःपरिसर्पश्चविधूतंतापनंतथा।नर्मनर्मद्युतिश्चैवतथाप्रगमनंपुनः॥विरोधश्चप्रतिमुखेतथास्यात्पर्युपासनं॥पुष्पंव ६५

ऽत्र मुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि॥ तत्र। समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते॥ कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि। अकृतार्थेऽपि मनसि
जे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते॥ दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इति कथ्यते। यथा शाकुंतले। राजा। भवितव्यमत्र तया। तथा हि। अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघन
गौरवात्पश्चात् द्वारस्य पांडुसिकते पदपंक्तिर्दृश्यतेऽभिनवा॥ कृतस्यानुनयस्यादौ विधुतं त्वपरिग्रहः। यथा तत्रैव। अन०। पि०। अंतेउरविरहपज्जुस्सुएण
राएसिणा उवरुद्धेण। केचित्तु विधुतं स्यादरतिरिति वदंति। उपायादर्शनं यत्तु तपनं नाम तद्भवेत्। यथा रत्नावल्यां। सागरिका। दुल्लहजणाणुराओ
लज्जा गुरुई परवसो अप्पा। पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरमेक्कं॥ परिहासवचो नर्म। यथा रत्ना०। सुसंगता। सहि जस्स कदे तुमं
आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि। साग०। सासूयं। कस्स कदे अहं आअदा। सुसं। अयि अप्पसंकिदे चित्तफलअस्स। धृतिस्तत्परिहासजा। नर्मद्युतिः।
यथा तत्रैव। सुसं। अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलंबिदा कोवं ण मुंचसि। साग०। सभ्रूभंगमीषद्विहस्य। सुसंगदे दाणिं ण विरमसि
। केचित्तु दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति वदंति। प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरं। यथा विक्रमोर्वश्यां। उ०। जअदु २ महाराओ। राजा। मया

सा०द०६ नामङ्गितंयस्यत्त्वयायंसमुदीर्यते।जयशब्दःसहस्राक्षादागतःपुरुषांतरं॥इत्यादि।विरोधोव्यसनप्राप्तिः।यथाचंडकौशिके।राज्ञानूनमसमी
६६ १२ क्ष्यकारिणामयांधेनेवस्फुरच्छिखःकपालोज्वलनःपश्यांसमाक्रांतः।कृतस्यानुनयःपुनःस्यात्पर्युपासनं।यथारत्ना०विदू०।णोभाकुप्पए
साइकदलीघरंगेत्यादि।पुष्पंविशेषवचनंमतं।यथातत्रैव।राजा०हस्तेगहीत्वास्पर्शंनाटयति।विदू०णोव्वअस्सएसाअपुव्वासिरीतयेसमा
सादिदा।राजावयस्यसत्यं।श्रीरेषापाणिरप्यस्याःपारिजातस्यपल्लवः।कुतोन्यथापतत्येषस्वेदच्छद्मामृतद्रवः॥प्रत्युदाहृतिनिष्ठुरंवज्रं।यथातत्रै
व।राजा०कथमिहस्थोहंत्वयाज्ञातः।सुसं०णकेवलंतुमंसमंचित्तफलएण।ताजाव गदुअदेवीएणिवेदइस्सं॥उपन्यासःप्रसादनं।यथा
त्रैव।सुसं०भट्टाअलंसंकाएमएविभट्टिणीएपसादेण कीलिदं।जेव्वताकिंएदेहिंकस्साभरणेहिंअदोविमेगरुअोपसाओएसोजंकीसत
येअहंआलिहिदत्तिकुविआमेपिअसहिसाअरिआएसाजेव्वपसादीअदु।केचित्तूपपत्तिकृतोयोर्थःउपन्यासःसकीर्तितः॥इति
वदंति।तथात्रैव।आदिमुहुत्तविअ कुगव्वदासीति॥चातुर्वर्ण्योपगमनंवर्णसंहारइष्यते।यथावीरचरिते।तृतीयेंके।परिषदियमृषीणा ६६

मेषवीरो युधाज्जित्सम मृषिभिरमात्यैर्लोमपादस्य दृढः॥ अथ प्रविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकस्ते॥
इत्यत्र ऋषिकृष्णादीनां मुनीनां मेलनं। अत्र जिनवगुरुपादस्य ऋषवणिशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते। संहारो नाम मेलनमिति व्याचक्षते। उदा
हरणं च तच्चिरत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के। प्रदोषिवमेऽपि अत्रं गुरुजनोपसादो इत्यादेरारभ्य ए इत्यंगे लिखितपसादे हिणं। राजा। क्वासौ क्वासौ वित्तपद्धि।
अथ गर्भाङ्गानि॥ अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः। संग्रहश्चानुमानं च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव वा। त्रोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्र
वस्तथा॥ तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतं। यथा अश्वत्थामाङ्के। अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा स्वैरं शेषे गज इति पु
नर्व्याहितं सत्यवाचा। तच्छ्रुत्वासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच॥ तत्त्वार्थकथनं मार्गः। यथा
चंडकौशिके। राजा। भगवन्। गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात्। शेषस्यार्थे करिष्यामि चंडालेप्यात्मविक्रयं। रूपं वाक्यं वित
र्कवत्। यथा रत्नावल्यां। राजा। मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यं वा तथापि मे। कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः॥ उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं

सा० द० ६
६७

वचनमुच्यते। यथा ऽत्यामांके। यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधांधस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामंतकस्यांतको ऽहं।। नावतत्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्। य
था शाकुंतले। राजा। स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि। तथाहि उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयंत्याः। पु
४ रथ लकांचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन।। संग्रहः पुनः।। सामदानार्थसंपन्नः। यथा रत्नावल्यां। राजा। साधु वयस्य इदं ते पारितोषिकमिति
कटकं ददाति। लिंगादूहो ऽनुमानता। यथा जानकीराघवे रामः। लीलागतैरपि तरंगयतो धरित्रीमालोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि। तस्यानु
मानयति कांचनकांतिगौरकायस्य सूर्यतनयस्य धृतिमधृष्यतां च।। रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थनां प्रार्थना भवेत्। यथा रत्ना० प्रिये सागरिके।।
शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ रंभास्तंभनिभं तथोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ।। इत्याह्लादकराखिलांगि रभसान्निःशंकमा
लिंग्य मामंगानि त्वमनंगतापविधुराण्येह्येहि निर्वापय।। इदं प्रार्थनाख्यमंगं यन्मते निर्वहणे तत्तावदत्र त्वाभावात्। प्रशस्तिनामांगं ६७

नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तं अन्यथांगानां पंचषष्टिसंख्यत्वप्रसंगात्। रहस्यार्थस्य तद्भेदः क्षिप्तिः स्यात्। यथाश्वत्थामांके। एकस्य च विपाकोयं दारु
णोनुविवर्त्तते। केशग्रहे द्वितीयेस्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः॥ त्रोटकं पुनः संरब्धवाक्। यथा चंडकौशिके। कौ। आः पुनः कथमद्यापि न संभृता। निर्दक्षि
णा स्वर्णानि। अधिबलमभिसंधिः छलेनयः। यथा रत्ना० कांचनमाला। भट्टिणि इअं सा चित्रसालिआ वसंतस्स सस्संकरेमीत्यादि। नयादिजनि
ता प्रीतिरुद्वेगः परिकीर्तितः। यथा वेण्यां। प्राप्तावेकरथारूढौ प्रच्छंतौ त्वामितस्ततः। सकर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः॥ शंकाभयत्रासकृतः सं
भ्रमो विद्रवो मतः। यथा। कालांतककरालास्यं क्रोधोद्धूतं दशाननं। विलोक्य वानरानीके संभ्रमः कोप्यजायत॥ अथ विमर्शांगानि। अपवादो
थ संफेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः। शक्तिः प्रसंगः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनं। प्ररोचना विमर्शे स्यादादानं छादनं तथा। दोषः प्रख्यापवादः स्यात्।
यथा वेण्यां युधिष्ठिरः। पांचालक कच्चिन्नासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवापसदस्य पदवी। पांचा०। न केवलं पदवी स एव दुरात्मा देवीके
शपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः। संफेटो रोषभाषणं। यथा तत्रैव राजा। अरे रे मरुत्तनय वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निंदितमप्यात्म

॥ सा० द० ६ कर्मस्त्वायघसे ॥ स्रग्धरे । कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी । तस्मिन्वैरानुबंधे
६८ वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा बाह्वोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥ भीमः । सक्रोधं । आः पाप । राज्ञो । आः पापेत्यादि । व्यव
68 सायस्य विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसंभवः । यथा तत्रैव भीमः । निहताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा ॥ भंक्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोयं शिर
सा नतः ॥ द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकवेगादिसंभवा ॥ यथा तत्रैव युधिष्ठिरः ॥ भगवन् कृष्णाग्रज सुभद्राभ्रातः । ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता
क्षत्रियाणां न धर्मो रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन । तुल्यः कामं यदपि भवतः शिष्ययोः स्नेहबंधः कोयं पंथा यदसि विमुखो मंदभा
ग्ये मयीत्थं ॥ तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः । यथा तत्रैव । दुर्योधनं प्रति भीमेनोक्तं । जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां मां दुःशास
नकोष्णशोणितमधुक्षीबं रिपुं मन्यसे । दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे त्रासान्मे नृपशो विहाय समरं पंकेधुना लीयसे ॥ श
क्तिः पुनर्भवेत् । विरोधस्य प्रशमनं यथा तत्रैव । कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि जना वह्निसाद्देहभारान् अश्रून्मिश्रं कथंचिद्ददतु जलममी ६८

बांधवा बांधवेभ्यः॥ मर्गितां ज्ञातिदेशकृतनरगर्ह्ने खंडिता ना घ्नकं कैरकांत्नास्त्वान्त्रयातः स हरिपुत्रिरयं संन्नयंतो बलानि॥ प्रसंगो गुरुकीर्तनं।
यथा मृच्छकटिकायां। चांडालकः। एसो सागलदत्तस्स सुय्यो अज्ज विणुदत्तस्स णत्तिओ चारुदत्तो वावादिदुं वज्झट्ठाणं णिज्जदि। एदेण किर गणिआ
वसंतसेणा सुवण्णलोहेण वावादिदत्ति। चारुदत्तः। मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात्॥ ममनिधनदशा
यां वर्तमानस्य पापैस्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायां॥ इत्यनेन चारुदत्ताभ्युदयानुकूलप्रसंगेन गुरुकीर्तनमिति प्रसंगः। मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः
खेद इति स्मृतः। मनःसमुत्पन्नो यथा॥ मालतीमाधवे॥ दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते वहति विकलः कायो मोहं न मुंचति चेतनां। ज्वल
यति तनूमंतर्दाहः करोति न भस्मसात् प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृंतति जीवितं। एवं चेष्टासमुत्पन्नोपि। ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते॥ य
था मम प्रभावत्यां॥ विदू॰ प्रति प्रद्युम्नः। सखे कथमिहत्वमेकाकी वर्तसे। क्व पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना मे प्रियतमा प्रभावती॥ विदू॰ अस्तुमव
दूरणात्माऽऽगृहकर्हिपिणीदा। प्रद्युम्नः। दीर्घं निःश्वस्य। हा हरिणचंद्रमुखि मत्तचकोरनेत्रे मामानतांगि परिहाय गतासि कुत्र। गच्छ त्वमधुना कुञ्जी
वितरणमिव दैवं कदर्थनपरं हतहतमस्तु॥ कार्यात्प्रियोपगमनं विरोधनमिति स्मृतं। यथा वेणीसं। युधिष्ठिरः। ताराणां भ्रमलोदधो कथमपि सो

सा०द० ६
६१

णानि ते येन निर्हृतिकर्णाशाविषमो गिनिः प्रशमितेशस्ते चयातेद्दिवं। नीमेन प्रियसाहसेन रभसादस्मावशिष्टे जये सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समा
रोपितां प्ररोचनानुविज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनि॥ यथा वेण्यां पांचालकः। अहं देवेन चक्रपाणिना इत्युपक्रम्य कृतं संदेहेन। पूर्यंतां सलिलेन रत्नक
लशाः राज्याभिषेकाय ते कृष्णात्यंतचिरोज्झिते तु कबरीबंधे करोतु क्षणं। रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि क्रोधांधे च वृकोदरे परि
69 पतत्याजौ कुतः संशयः॥ कार्यसंग्रह आदानं। यथा वेण्यां। भो भो स्यमंतपंचकसंचारिणः। नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाप्लाविताङ्गः प्रका
मं निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोस्मि। भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादुग्धशेषाः कृतं वस्त्रासेनानेन लीनैर्ह
तकरितुरगांतर्हितैरास्यते यत्॥ अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानं। तदाहुः छादनं पुनः॥ कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यन्म
वेत्। यथा तत्रैव। अर्जुनः आर्यः। अप्रियाणि करोत्येव वाचा शक्तो न कर्मणा। इतश्चात्रशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा॥ अथ निर्वहणां
गानि॥ संधिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणं। कृतिः प्रसाद आनंदः समयो ह्युपगूहनं॥ भाषणं पूर्ववाक्यं च काव्यसंहार एव च। प्रशस्ति ६९

रिति संहारे ज्ञेयान्यंगानि नामतः। तत्र बीजोपगमनं संधिः॥ यथा वेण्यां॥ भवति यज्ञवेदिसंभवे स्मरति भवती यन्मयोक्तं। चंचद्भुजेत्यादि।
अनेन मुखे प्रक्षिप्तबीजस्य पुनरुपगमनमिति संधिः॥ विबोधः कार्यमार्गणं। यथा तत्रैव भीमः॥ मुंचतु मामार्यः क्षणमेकं युधिष्ठिरः। किम
परमवशिष्टं। भीमः। महदवशिष्टं। संयमयामि तावदनेन दुःशासनशोणितोक्षितेन पाणिना पांचाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तं॥
युधि०। गच्छतु भवाननुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारमित्यनेन केशसंयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विबोधः। उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं। य
था तत्रैव। भीमः पांचालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं संहरामीत्यनेन
कार्यस्योपक्षेपणात्तद्ग्रथनं। यथा तत्रैव। भीमः। देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्योधनहतकः। मया हि तस्य दुरात्मनः। भूमौ क्षिप्तं शरीरं
निहितमिदमसृक्चंदनाभं निजांगे लक्ष्मीरार्ये निषण्णा चतुरुदधिपयःसीमया सार्द्धमुर्व्या॥ भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलम
नुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषं॥ वदंति परिभाषणं॥ परिवादकृतं वाक्यं। यथा शाकुं

+३ निर्णयः पुनः। अनुभूतार्थकथनं। ३४

सा०द०६
७०
70

तले॥ राजा। आर्ये अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी। तापसी। को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम पि गेल्हिदि॥ लब्धानुगम
नं कृतिः। यथा वेण्यां। कृष्णः। एते भगवंतो व्यासवाल्मीकात्या दिनाभिषेकं धारयंतस्तिष्ठंति। प्राप्तिनौन प्राप्तराज्यस्याभिषेकमंग
लैः स्थिरीकरणं कृतिः। शुश्रूषादिप्रसादः स्यात्। तत्रैव यथा। भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनं। आनंदो वांछितागमः। यथा तत्रैव। द्रौप
दी। विसुमरिदं एणं वावारं देवस्स पसाएण पुणो वि सिक्खिस्सं। समयो दुःखनिर्याणं। यथा रत्ना०। वासवदत्ता। रत्नावलीमालिंग्य
समस्सस बहिणिए। तद्भवेदुपगूहनं। यत्स्याद‌द्भुतसंप्राप्तिः। यथा मम प्रभावत्यां। नारददर्शनात् प्रद्युम्नः। ऊर्ध्वमालोक्य। दधद्विद्यु
द्रेखामिव कुसुममालां परिमलभ्रमद्भृंगश्रेणीध्वनिजितपगीतां तत इतः। दिगंतं ज्योतिर्भिः स्फुरद्दिनकरगौरैः धवलयन्नितः कै
लासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदं॥ सामदानादि भाषणं॥ यथा चंडकौ०। धर्मः। तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ। पूर्ववाक्यं तु विज्ञे
यं यथोक्तार्थोपदर्शनं। यथा वेण्यां। भीमः। बुद्धिमतिके क्व सा भानुमती परिभवतु संप्रति पांडवान्। वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्य ७०

संहारइष्यते। यथा सर्वत्र। किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि। नयदेशादिशां तिस्रः प्रशास्तिरभिधीयते। यथा मत्स्यस्नावत्यां। राज्ञा नः सुतनिर्विशेष
मधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजाजी यासुः सदसद्विवेकपरवः संतोगुणग्राहिणः। सम्यक् सस्यसमृद्धयः समधिकाः संतु क्ष्मामंडले भूयादव्यभि
चारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे। अत्र चोपसंहारप्रशास्त्योरंत एवैकेन क्रमेणावस्थितिः। इह च मुखसंधौ उपक्षेपपरिकरपरिन्यासा
युक्त्युद्भेदसमाधानानां। प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां। गर्भे अभूताहरणमार्गतोटकाधिबलाक्षेपाणां। विम
र्शे ऽपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यमन्येषां च यथासंभवं स्थितिरिति केचित्। चतुःषष्टिविधं ह्येतदंगं प्रोक्तं मनीषिभिः।
कुर्यादनियते तस्य संधावपि निवेशनं। रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता। यथा वेणीसंहारे तृतीयेंके दुर्योधनकर्णयोर्महत्संप्रधार
णं। एवमन्यदपि। यत्तु रुद्रटादिभिर्नियम एव तु कृतं तल्लक्ष्यविरुद्धं। इष्टार्थरचनाश्चर्यलाभो वृत्तांतविस्तरः। रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गो
पनं तथा। प्रकाशनं प्रकाश्यानामंगानां षड्विधं फलं। अंगहीनो नरो यद्वन्नैवारंभक्षमो भवेत्। अंगहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते। सं

सा॰ द॰ ६

७१

71

पाद्येतां सव्यंगं॥ नायकप्रतिनायकौ। तदङ्गा वे पताका घास्तदङ्गावेतथेतरत्। प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि संध्यंगानि स्युः। तं ति किं तु पक्षे याद्यंगत्र
यं बीजस्यात्यमात्र समुद्दिष्टत्वात्। प्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु। रसव्यक्तिमयेक्षैव सा मंगानां सन्निवेशनं। न तु केवलं या शास्त्रस्थिति
संपादनेच्छया। तथा च यद्वे णीसंहारे दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलंभो दर्शितस्तादृशे वीरे सैत्यंतमनुचितं। अविरुद्धं तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्त्ये विधि
के। तदप्यन्यथयेत्प्रामान्नवदेत्कदाचन। अनयोरुदाहरणं स्वयं बंधेषु अभिव्यक्तमेव॥ अथ वृत्तयः॥ शृंगारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती॥ चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः। स्युर्नायिकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु। तत्र कैशि
की। या सूक्ष्मनेपथ्यविधानचित्रास्त्री संकुला पुष्कलनृत्यगीता। कामोपभोगप्रचुरोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता। नर्म च नर्म
स्फूर्जो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च। चत्वार्यंगान्यस्याः। तत्र वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म। इष्टजनावर्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं स्मृतं। विहितं शुद्धहास्येन
सशृंगारभयेन च। तत्र केवलहास्येन विहितं यथा। रत्नावल्यां। वासवदत्ताफलकमुद्दिश्य सहासं। एसा वि अवरा तव समीवे जा लिहिदा ७१

एदं पञ्चवसंतः प्रसमविसारणं। सशृंगारहास्येन यथा। शाकुंतले राजानं प्रति शकुंतला। असंतुट्ठो उण किं करिस्ससि। राजा इदमिति व्यवसितो वक्त्रं ढौकते। सभयहास्येन यथा। रत्ना॰ आलेख्यदर्शनावसरे। सुसंगता। जाणिदो मए एसो वुत्तंतो समं चित्तफलाएण। ता देवीए गदुअ णिवेदयिस्सं। एतद्वाक्यसंबंधिनर्मोदाहृतं। एवं वेषचेष्टासंबंध्यपि। नर्मस्फूर्जः सुखारंभो भयांतो नवसंगमः। यथा मालविकायां। संकेतनायकमभिसृतायां नायिकायां नायकः। विसृज सुंदरि संगमसाध्वसं ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे। परिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि॥ मालविका। भट्टा देवीए भएण अप्पणो वि पिअं काउं ण पारेमि। इत्यादि। अथ नर्मस्फोटः। नर्मस्फोटो भावलेशैः सूचिताल्परसो मतः। यथा मालत्याम्। गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं श्वसितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोथवा। भ्रमति भुवने कंदर्पाज्ञा विकारि च यौवनं ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपंति च धीरतां। अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रदर्शितः। नर्मगर्भो व्यवहृतिर्नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः। यथा तत्रैव। सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरणव्यवसायवारणं॥ अथ सात्वती। सात्वती बहुला सत्वशौर्यत्यागदयार्जवैः। सहर्षा

सा० द० ६ क्षुद्रस्टंगारा विशोका माकुतामता ॥ तस्यापकोथसंघात्यः संलापः परिवर्तकः ॥ विशेषादतिचत्वारः सात्वत्याः परिकीर्तिताः ॥ तत्रोत्तेजनकरी शत्रोर्वाग्यु
७२ य स्थापकउच्यते ॥ यथा वीरचरिते ॥ आनंदाय च विस्मयाय च मया दृष्टोसि दुःखाय वा वैतृष्ण्यं तु कुतोद्य संप्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः ॥ त्वत्सांगत्यसुखस्य
नास्मि विषयः किं वा बहूक्त्या — हते रस्मिन्विक्रतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जृम्भितां ॥ मंत्रार्थदैववशस्यादेः संघात्यः संघभेदनं ॥ मंत्रशक्त्या
72 यथा ॥ मुद्राराक्षसे ॥ राक्षससहायानां चाणक्येन स्वबुध्या भेदनं ॥ अर्थशक्त्यापि तत्रैव ॥ दैवश — क्त्या यथा रामायणे रावणाद्विभीषणस्य भेदः ॥ सं ल
लापः स्याद्गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रया ॥ यथा वीरचरिते रामः ॥ अयं स यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहि
तेन परिवत्सरसहस्रांतेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः ॥ परशुरामः ॥ आ मद्दाशरथे स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः इत्यादि ॥ प्रारब्धाद
न्यकार्याणां करणं परिवर्तकः ॥ यथा वेणीसंहारे भीमः ॥ सहदेव गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्वाहम — मप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् ॥
अथवा ॥ आमंत्रयितव्यैव मया पांचालीति ॥ अथारभटी ॥ मायेंद्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रांतादिचेष्टितैः ॥ संयुक्ता वधबंधाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥ ७२

वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनं इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्तिताः। मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते। यथोदात्तराघवे। जीयं-
ते जयिनो निशांततिमिरव्रातैर्वियद्व्यापिभिर्भास्वंतः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी। एताश्चोग्रकबंधकंधररुधिरैराध्मायमानोदरा मुंचंत्या-
ननकंदरानलमुचस्तीव्रान्रवान्फेरवाः॥ इत्यादि। संफेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः। यथा मालत्यां माधवाघोरघंटयोः। संक्षिप्ता वस्तुरच-
ना शिल्पैरितरथापि वा। संक्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रंतरग्रहः। आद्यं यथा उदयनचरिते कलिंगहस्तिप्रयोगः। द्वितीयं यथा। वालिनिवृत्त्या सुग्री-
वः। यथा वा। परशुरामस्योद्धतत्वनिवृत्त्या शांतत्वापादनं पुण्या ब्राह्मणजातिरिति। प्रवेशत्रासनिःक्रांतिहर्षविद्रवसंभवं। अवपातनमित्युक्तं। यथा
कृत्यारावणे षष्ठेंऽके प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुषः इत्यतः प्रभृति निःक्रमणपर्यंतं। एवमुक्तैव भारती॥ अथ नाट्योक्तयः। अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह
स्वगतं मतं। सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितं। रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते। त्रिपताककरेणान्यमपवार्यांतरा कथां। अन्योन्या-
मंत्रणं यत्स्यात्तज्जनांते तज्जनांतिकं। किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते। श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितं। यः कश्चिदर्थो यस्माद्गो-
लि गोपनीयस्तस्यांतरत ऊर्ध्वांगुलं नतानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मंत्र्यते तज्जनांतिकं। परावृत्यान्यरहस्यकथनमपवारितं। शेषं

सा० द० ६ स्पष्टं। दत्तां सिद्धां च सेनां च वेश्यानां नाम दर्शयेत्। दत्तप्रायाणि च निजां चेटचेट्योस्तथा पुनः। वसंतादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत्। वेश्या यथा।
७३ वसंतसेनादिः। वणिग्विष्णुदत्तादिः। चेटः कलहंसकादिः। चेटी मंदारिकादिः। नाम कुर्यान्नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशनं। यथा रामाभ्युदयः। ना
73 यिकानायकाख्यानात्संज्ञा प्रकरणादिषु। यथा मालतीमाधवादिः। नाटिकासट्टकादौ नां नायिकाभिविशेषणं। यथा रत्नावलीकर्पूरमंज
२४ र्यादिः। प्रायेण णांतकः साधिगमे स्यान्निप्रयुज्यते। यथा शाकुंतले हंपो गच्छाव इत्यर्थे साधयाव बलावत्। राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः। रा
जर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च। राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च। स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतरैः। वयस्येत्यथ
वा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः। वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्यनाम्ना परस्परं। सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः। स तं सूत्रधारो मार्षेति हं
प्रथमा ३ डे इत्यधमैः समाः। वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्येति चाग्रजः। भगवन्निति वक्तव्याः सर्वे देवर्षिलिंगिनः। वदेद्राज्ञीं च चेटीं च भवतीति विदूष
कः। आयुष्मन्रथिनं सूतो वृद्धं तातेति चेतरः। वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः॥ शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति चाधमैः। ७३
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते। साधो इति तपस्वी च प्रशांतश्चोच्यते परैः॥ सुगृहीतनामधेयः स्वामी शिष्याद्यैर्विनिगद्यते। उपाध्यायो

उत्तमाधममध्यमैर्येन रूपेण पतिर्वाच्यः केन रूपेण तस्य स्त्रियोऽपि वाच्या इत्यर्थः॥

ति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः। स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः। सोम्यभद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः। वाच्या प्रकृतिभिर्देवीः कुमारी भर्तृदा
रिका। पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः। हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याज्जुका तथा। कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः। आमन्त्रणेऽ
पाषंडा वाच्याः स्वसमयागतैः। शकादयश्च संभाष्या भद्रदत्रादिनामभिः। यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा। तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चा
न्ये यथोचितं॥ अथ भाषाविभागः॥ पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं संस्कृतात्मनां। सोरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनां च योषितां। आसामेव तु गाथासु
महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणां। चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठानां चार्धमागधी। वक्ष्याविदूषकादीनां धूर्तानां स्या
दवंतिका। योधनागरकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यतां। शकाराणां शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्। बाह्लीकभाषोदीच्यानां द्राविडी द्रविडादिषु। आ
भीरेषु तथाभीरी चांडाली पुक्कशादिषु। आभीरी शावरी वापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथैवांगारकारादौ पिशाची स्यात्पिशाचवाक्। चेटानामप्यनीचा
नामपि स्यात्सोरसेनिका। बालानां षंढकानां च नीचग्रहविचारिणां। उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात्संस्कृतं क्वचित्। ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योप
द्रुतस्य च। भिक्षुवल्कधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्। संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिंगिनीषूत्तमासु च। देवीमंत्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितं। यद्दे

सा०द०६ नीचपात्रं कृतदेशं तस्य भाषितं। कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्योभाषाविपर्ययः॥ योषित्सखीबालवेश्या कितवाप्सरसस्तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं सं
७४ स्कृतं चांतरांतरा। एषामुदाहरणान्यभिनाटकेषु बोद्धव्यानि। भाषालक्षणानि यमस्तातपादनं नाभामरुगवे॥ षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्या
74 लंकृतयस्तथा। त्रयस्त्रिंशत्प्रयोज्यानि वीथ्यंगानि त्रयोदश। लास्यांनि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया। यथालाभं प्रयोज्यानीति संबंधः। अत्र ना
टके। तत्र लक्षणानि॥ भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा। हेतुसंशयदृष्टांतास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्वि
चार एव च। दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा। विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं त
था। पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनं। लेशो मनोरथोनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा। लक्षणानि। तत्र गुणैः सालंकारैर्योगस्तु भूषणं।
यथा। आक्षिपंत्यरविंदानि मुग्धे तव मुखश्रियं। कोशदंडसमग्राणां किमेषामस्ति दु[illegible]ष्करं॥ वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः॥
यथा शाकुंतले राजा। कच्चित्सखीं वो नातिबाधते शरीरसंतापः। प्रियंवदा। संप्रदं सलब्धोसलोपत्रवसमंगमिस्सदि। सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्र
सिद्धोर्थः प्रकाशते। श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते। यथा। सद्वंशसंभवः शुद्धः कोटिदोपि गुणान्वितः। कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः ७४

समंताद्भक्तः ॥ यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ॥ साध्यते निमतः स्वार्थस्तदुदाहरणं मतं । यथा । अनुयांत्या जनातीतं कांतं साधु त्वया
कृतं । का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना ॥ हेतुवाक्यं समासोक्तिमिष्टकृद्धेतुदर्शनात् ॥ यथा वेण्यां । भीमं प्रति चेटी । एवं मये दैन्नलिदं ना
एमदि तु ल्लाणं अमुक्केसु केसेसु कहं देवी एकेसा संजमिन्ते पंतिहि ॥ संशयो ज्ञानतत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ॥ यथा ययातिविजये । इदं स्वर्गा
धिनाथस्य लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका । किं वास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती ॥ दृष्टांतो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनं । यथा वेण्यां भीमः । अ
यं नुचितमेवैतन्न स्याः यतो दुर्योधनकलत्रं हि स्येत्यादि । तुल्यतर्कोयमर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना । यथा तत्रैव । प्रायेणैव हि दृश्यंते कामं स्वप्नाः शु
भाशुभाः ॥ शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव मां । संचयोर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः । यथा शाकुं० । अधरः पल्लवरागः कोमलवि
टपानुकारिणौ बाहू । कुसुममिव लोभनीयं यौवनमंगेषु संनद्धं । अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यसदृशमेव । यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परि
कीर्तनं । परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ यथा क्षात्रधर्मोचिते धर्मे न शत्रुवधे बुधाः ॥ किं तु वालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे ।

। सा० द० ७५ 75

अभिप्रायस्तु साहश्याद्भूतार्थस्य कल्पना॥ यथा॥ शाकुंतले॥ इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति॥ ध्रुवं स नीलोत्पल
पत्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति॥ प्राप्तिः केनचिदंशेन किंचिद्यत्रानुमीयते। यथा मम प्रभावत्यां। अनेन खलु सर्वतश्चरता चंच
रीकेण। अवश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती॥ विचारो युक्तिवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनं। यथा मम चंद्रकलायां। राजा॥ नूनमय
मंतः पिहितप्रमदमदनविकारा वर्तते। यतः। हसति परितो परहितं निरक्षमाणापि नेक्षते किमपि। सख्यामुदाहरं त्वाससेममंजसमु
त्तरं दत्ते। देशकालस्वरूपेण वर्णनादिष्टमुच्यते। यथा वेण्यां सहदेवः। तद्वद्युतमिव ज्योतिरार्यक्रोधेनसंज्वलतं। तत्प्रावृड्विवक्षसे यं नस्तं
संवर्द्धयिष्यति। उपदिष्टं मनोहारिवाक्यं शास्त्रानुसारतः। यथा शाकुंतले। शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्तुर्विप्रकृता
तापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः। भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोग्येष्वनुत्सेकिनी। यांत्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥
गुणातिपातः कार्यं यद्विपरीतं गुणान्प्रति। यथा मम चंद्रकलायां चंद्रं प्रति। तमःसंहरिजड्द तमोघेप्प इस अपरे हितेपात्रमो। वसत्सिसिरप ७५

सुवर्णेन तत्र विक्रय्य स्त्रीः प्रज्ञो ऽमणं रसि॥ यः सामान्येन गुणोद्रेकः सगुणातिशयो मतः। यथा तत्रैव। राज्ञा चंद्रकलाया मुखं। निर्दिश्य। असावं
तरंगं च द्विकचनवनीलाब्जयुगलस्तारस्फूर्जत्तंबु विलसद्दलिसंघातऽपरि॥ विनादोषासंगं सततपरिपूर्णाखिलकलः कुतः प्राप्तश्चंद्रो वि
गलितकलंकः सुमुखि ते॥ अथ निरिसितान्वितरुक्ता विशेषोक्तिर्विशेषणं॥ यथा। रक्षापहारी विमलो द्विजावासो ऽजनप्रियः। हृदः पद्माकरः कृ
तु बुधस्त्वं स ज्ञातास्प्रयः॥ सर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते। यथा वेण्यां। निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा। भंक्ता सुयोधनस्योर्वो
र्भीमोऽयं शिरसा नतः॥ बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये। यथा। यद्वायं कूर्म्मराजस्य यस्य शेषस्य विक्रमः। पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्रत्व
यि तत्स्थितं॥ दृष्टादीनां च वेदांशो वाच्याद्यन्यतरद्वचः। यथा वेण्यां॥ किं चु किं न प्रेति दुर्योधनः। स हन्त्स्यगणं सबांधवं सहमित्रं ससुतं सहानु
जं। स्वबलेन निहंति संयुगे न चिरात्पांडुसुतः सुयोधनं॥ विचारस्यान्यथा भावः संदेहात्तु विपर्ययः॥ यथा। मत्वा लोकमदातारं संतोषे यैः कृ
ता मतिः। त्वयि राजनि ते राजन्न तथा व्यवसायिनः॥ दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनं। वाचा यथा। प्रसाद्य पुरीं लंकां राज्ञा ग्निं ते

सा०द०६ हि विशेषणं। आर्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमंतरा। एवं चेह्यथापि॥ वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो न वेदर्थस्य साधनं॥ यथा वेण्यां। अश्वत्थामानं प्रति कृ-
७६ पः॥ दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे। किं न संभाव्यते त्वयि॥ मालास्याघदनीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनं॥ यथा॥ शाकुंतले। राजा। किं शी-
76 तलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं संचारयामि नलिनीदलतालवृंतैः॥ अंके निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ संवाहयामि करभोरु सुखं यथा ते॥ अर्था-
पत्तिर्यदन्योऽर्थोऽर्थांतरोक्तः प्रतीयते। यथा वेण्यां। द्रोणे अश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति कथयंतं कर्णं प्रति अश्वत्थामा। साधु अंगराज साधु॥
दत्वाऽभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना। सिंधुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा॥ दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना न गृह्णीतं तु तत्र। यथा तत्रैव।
कर्णं प्रत्यश्वत्थामा॥ निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा॥ जातोऽहं स्तुति-
वंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण शक्तोऽपयत्॥ अन्यार्थनापरैर्वाक्यैः इच्छार्थान्वेषणं मता॥
यथा तत्रैव सुंदरकः। अज्जा अम्ह विणाम सारधिदुदिओ तुम्हेहिं दिट्ठो अम्हो रादुज्जो दुणोण वेत्ति॥ प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसं- ७६

धनं॥ यथा विक्रमोर्वश्यां राजा॥ सूर्याचंद्रमसौ यस्य सा रूप्या तस्यो नवर्द्धनं॥ यथा वेण्यां॥ दुर्योधनस्त्वां त्वा नामं प्रति युधिष्ठिरः॥ दुरात्मन् दुर्यो
धन एतकेत्यादि॥ संक्षेपो यत्तु संक्षेपाद्यत्त्वन्यार्थे प्रयुज्यते॥ यथा मम चंद्रकलायां॥ राजा॥ प्रिये॥ अंगानि खेदयसि किं शिरीषपरिपेलवानि मुधा॥ आ
त्मानं निर्दिश्य॥ अयमिच्छितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः॥ गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनं॥ यथा नेत्रे खंजनगंजने इत्यादि॥ सलेशो
भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरं॥ यथा वेण्यां॥ राजा॥ हते जरति गांगेये पुरस्कृत्य शिखंडिनं॥ या श्लाघा पांडुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति॥ मनोरथस्त्व
भिप्रायस्योक्तिर्भंग्यंतरेण यत्॥ यथा॥ रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमंथरः॥ पश्य सुभ्रु समालंब्य कादंबश्चुंबति प्रियां॥ विशेषार्थोहः प्रस्तावे नुक
सिद्धिरुदीर्यते॥ यथा गरुडवद्द्वारिकायां॥ दृश्येते तन्वि यावेतौ चारुचंद्रमसं प्रति॥ प्राज्ञकल्याणनामानौ बुधो तिष्यपुनर्वसू॥ स्याल्लाणयि
तुं हृज्जा प्रियोक्तिर्हर्षभाषणं॥ यथा शाकुंतले॥ उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनंतरं पयः॥ निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिस्तव प्रसाद
स्य पुरस्तु संपदः॥ अथ नाट्यालंकाराः॥ आशीराक्रंदकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः॥ उत्प्रासनस्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः॥ आशंसा

सा० द० ६ आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ॥ उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणं ॥ प्रोत्साहनं च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्तनं ॥ उत्कीर्तनं तथा ॥राम॥
७७ यांञ्चा परिहारो निवेदनं ॥ प्रवर्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनं ॥ इति नाट्यालंकृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ आशीरिष्टजनाशंसा ॥ यथा शा
77 कुंतले ॥ ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ॥ पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ आक्रंदः प्रलपितं शुचा ॥ यथा वेण्यां ॥ कंचु० हा देवि
कुंति राजभवनपताके त्यादि ॥ कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ यथा कुलपत्यंके ॥ मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ॥ नीय
ते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयं ॥ अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि न विसह्यते ॥ यथा शाकुंतले ॥ राजा ॥ भोः सत्यवादिन् ॥ अभ्युपगतं तावदस्माभिः ॥
किं पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ॥ शार्ङ्गरवो विनिपात इत्यादि ॥ गर्वोऽवलेपजं वाक्यं ॥ यथा तत्रैव राजा ॥ ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ॥
कार्यस्यारंभ उद्यमः ॥ यथा कुंभांके रावणः ॥ पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावदाप्यहं ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते ॥ यथा विभीषणां
के विभीषणः ॥ राममेवाश्रयिष्यामीति ॥ उत्प्रासनं तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ यथा शाकुंतले ॥ शार्ङ्गरवः ॥ राजन्नथ पुनः पूर्ववृत्तां ७७

तमन्यसंगमाद्धिस्मृतो न वा न तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरित्याग इति ॥ आक्रोशो कोरमणीयत्वाद्दुष्टनो यास्मरणानुसा ॥ यथा तत्रैव राजा । चारुणास्फु
रितेनायमपरिक्षतको मलः ॥ पिपासतो ममानुज्ञां ददाती वत वाधरः ॥ अपवादः स्वदोषवच कारीक्षोत्तः प्रोक्तः स एव तु । यथा । त्वया तपस्विचाण्डाल प्रच्छन्न
वधवर्त्तिना ॥ न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः ॥ मोहावधारितार्थस्य पश्चाच्छापः स एव तु । यथा अनुतापाङ्के रामः । किं देव्या न विचुंबितोऽस्मि ब
हुशो मिथ्या निशम्य स्तवे इति ॥ उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये । यथा वध्यशिलायां । म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ॥ तां यदीच्छसि
जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ आशंसनं स्यादाशंसा । यथा श्मशाने माधवः । उत्पश्येयमनंगमंगलगृहं भूयोपि तस्या मुखमिति ॥ प्रतिज्ञाध्य
वसायकः ॥ यथा मप्रस्तावे सः । वज्रनाभः ॥ अस्पदवक्ष्ठः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ॥ लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥ विसर्प्पो यि
समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदं । यथा वेण्यां । एकस्यैतावत्तावत्कोयं दारुणो भुवि वर्त्तते ॥ केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥ का
र्यदर्शनमुत्क्षेपः । यथा शाकुन्तले ॥ राजानं प्रति तापसौ । समिदाहरणाय प्रस्थिता वा वयं । इह चास्मद्गुरोः सान्निध्ये देवतं इव शाकुन्तलयानुमा

सा० द० ६ लिना च तीरमाश्रमो दृश्यते॥ न चेदन्यः कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामिति धिक्कार इति॥ उत्तेजनमितीष्यते॥ स्वकार्यसिद्धयेन्यस्य प्रेरणाय
७८ कठोरवाक्॥ यथा॥ इन्द्रजिच्चण्डवीर्योसि नाम्नापि बलवानसि॥ धिक् धिक् प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेस्मद्भयाकुलः॥ भर्त्सनानु परीवादः॥ यथा सं-
दसांके दुर्योधनः॥ धिक् सूत किं कृतवानसि॥ वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यतीत्यादि॥ नीतिः शास्त्रेण वर्तनं॥ यथा शाकुं-
78 तले दुष्यन्तः॥ विनीतवेषः प्रवेश्यानि तपोवनानि॥ इति॥ उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा। उपालम्भस्वरूपेण तत्स्यादर्थनिषेवणं॥
यथा॥ शाकुंतले॥ राजानं प्रति शार्ङ्गरवः॥ आः कथमिदं नाम किमुपन्यस्तमिति॥ ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्तनिष्णातः॥ सतीमपि मपि इत्यपि पाठ
मां ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोन्यथा भर्तृमतीं विशंकते॥ ततः समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः॥ प्रोत्साहनं स्यादुत्सा-
हगिरा कस्यापि योजनं॥ यथा बालरामायणे॥ कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि॥ तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात ताडय ताडकां॥ साहा-
य्यं संकटे यत्स्यात्सानुकूल्यं परस्परं॥ यथा वेण्यां॥ कृपं प्रत्यश्वत्थामा॥ त्वमपि तावद्राज्ञः पार्श्ववर्ती भव॥ कृपः॥ वाञ्छाम्यहमद्य प्रति- ७८

कर्त्तुमित्यादि॥ अभिमानः स एव स्यात्॥ तत्रैव दुर्योधनः। मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्त्वमित्यादि॥ प्रश्रयादनुवर्तनं॥ अनुवृत्तिः॥ यथा।
शाकुं०। राजा शकुंतलां प्रति। अपि तपो वर्द्धते। अनसूया। दाणिं अदिट्ठिविसेसलंभेण॥ भूतकार्याख्यापनेमुत्कीर्तनं मतं॥ यथा बालरा
मायणे। अत्रासीत्फणिपाशबंधनविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृत इत्यादि॥ यांञ्चा तु क्वापि याञ्चा
या स्वयं दूतमुखेन वा॥ यथा॥ अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः॥ शिरोभिः कंदुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्॥ परिहार इति प्रोक्तः कृ
तानुचितमार्जनं॥ यथा प्राणप्रयाणदुःखार्त उक्तवानस्म्यनक्षरं॥ तत्क्षमस्व विभो किं च सुग्रीवस्ते समर्पितः॥ अवधीरितकर्त्तव्यक
थनं तु निवेदनं॥ यथा राघवाभ्युदये लक्ष्मणः॥ आर्य समुद्राभ्यर्थनया गंतुमुद्यतोऽसि तत्किमेतत्॥ प्रवर्तनं तु कार्यस्य यत्स्यात्साधुप्रवर्तनं॥
यथा वेण्यां॥ राजा। कंचुकिन् देवस्य देवकीनंदनस्य बहुमानाद्वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमंगलाय प्रवर्त्यंतां तत्रोचिताः समारंभाः॥ आ
ख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः। यथा तत्रैव। देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः इत्यादि। युक्तिरर्थविधारणं यथा तत्रैव। यदि

सा० द० ६ समरमपास्य नान्यो मृत्योर्भयमितियुक्तमितो न्यतः प्रयातुं॥ अथ मरणमवश्यमेव जंतोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वं॥ प्रत्यक्षः प्रम
७८ दृष्टान्तं। यथाशाकुं। तत्किमिदानीमात्मानं स्मरणमनोरथं नाभिनंदामि॥ शिक्षा स्यादुपदेशनं॥ यथा तत्रैव॥ सद्भिर्गुणैः समवाप्तिगुणैर्गुण
सत्ताः अक्लिदसत्कारः प्रदिग्धिविसेसं ऊर्जितः समछंदो दोगमणं॥ एषां च लक्षणेन नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकरूपत्वेपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलि
79 काप्रवाहेण। एषु च केषांचिद्गुणालंकारभावसंध्यंगविशेषांतर्भावेपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः॥ एतानि पंचसंधि चतुर्वृत्ति च
तुःषष्ट्यंगसंयुतं॥ षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंकारोपशोभितं॥ महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितं॥ महापुरुषसंचारं साध्वाचारं जनप्रियं॥ सु
श्लिष्टसंधियोगं च सुप्रयोगं सुखाश्रयं॥ मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकमिति॥ मुनिनोक्त्वा नाटके वश्यकर्त्तव्यान्येव॥ वीथ्यं
गानि प्रवक्ष्यंते। लास्यांगान्याह॥ गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगंडिका॥ प्रछेदकं त्रिगूढं च सैंधवाख्यं द्विगूढकं॥ उत्तमोत्तमकं चान्यदु
क्तप्रत्युक्तमेव च॥ लास्ये दशविधं ह्येतदंगं प्रोक्तं मनीषिभिः॥ तत्र। तंत्रीभांडं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः॥ शुष्कगानं गेयपदं॥ यथा गौरीग ७८

हेवीणंवीणांवादयंतीमलयवती॥ उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युतेमम हिगौरि॥ अभिवांछितंप्रसिध्यतुभगवतियुष्मत्प्रसादेन॥ स्थितपा
ठ्यंतदुच्यते॥ मदनोत्तापितायत्रपठतिप्राकृतंस्थिता॥ अभिनवगुप्तपादास्त्वाहुः॥ त्रयलयगंचैतत्॥ क्रोधोद्भ्रांतस्यापिसंस्कृतपठनमपिस्थितपा
ठ्यमिति॥ निखिलातोद्यरहितंशोकश्चिंतान्विताबला॥ अप्रसारितगात्रंयदासीतासीनमेवतत्॥ आतोद्यमिश्रितंगेयंछंदांसिविविधानिच॥ स्त्रीपुंसयोर्वि
पर्यासेचेष्टितंपुष्पगंडिका॥ अन्यासक्तंपतिंमत्वाप्रेमविच्छेदमन्युना॥ वीणापुरःसरंगानंस्त्रियाःप्रच्छेदकोमतः॥ स्त्रीवेषधारिणांपुंसांनाट्यंश्लक्ष्णं
त्रिगूढकं॥ यथामालत्यांमकरंदः॥ एषोस्मिमालतीसंवृत्तः॥ कश्चनभ्रष्टसंकेतःसुव्यक्तकरणान्वितः॥ प्राकृतंवचनंवक्तियत्रतत्सैंधवंविदुः॥ करणंवीणा
दिक्रिया॥ चतुरस्रपदंगीतंमुखप्रतिमुखान्वितं॥ द्विगूढंरसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकंपुनः॥ कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तंरसोत्तरं॥ हावहेलान्वितं
चित्रश्लोकबंधमनोहरं॥ उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तंसोपालंभमलीकवत्॥ विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते॥ स्पष्टान्युदाहरणानि॥ एतदेव
यदासर्वैःपताकास्थानकैर्युतं॥ अंकैश्चदशभिर्धीरामहानाटकमूचिरे॥ एतदेवनाटकं॥ यथाबालरामायणं॥ अथप्रकरणं॥ भवेत्प्रकरणेवृत्तं

लौकिकं कविकल्पितं ॥ शृंगारोंगी नायकस्तु विप्रोमात्योथवा वणिक् ॥ सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशांतकः ॥ विप्रनायकं यथा ॥ मृच्छकटिकं ॥ अमा
त्यनायकं मालतीमाधवं ॥ वणिक्नायकं पुष्पभूषितं ॥ नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ॥ तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥ कितव
द्यूतकारादिविटचेटकसंकुलः ॥ कुलस्त्री पुष्पभूषिते वेश्या रंगदत्ते द्वे अपि मृच्छकटिके ॥ अस्य नाटकप्रकृतित्वाच्छेषं नाटकवत् ॥ अथ भाणः ॥ भाणः
स्याद्धूर्तचरितो नानावस्थांतरात्मकः ॥ एकांक एक एवात्र निपुणः पंडितो विटः ॥ रंगे प्रकाशयेत्स्वेनानुभूतमितरेण वा ॥ संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती कु
र्यादाकाशभाषितैः ॥ सूचयेद्वीरशृंगारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ॥ तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥ मुखनिर्वहणे संधी लास्यांगानि दशापि च ॥
अत्राकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् ॥ शृंगारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्णनया सूचयेत् ॥ प्रायेण भारती कै
शिक्यपि वृत्तिर्भवति ॥ लास्यांगानि गेयपदादीनि ॥ उदाहरणं लीलामधुकरः ॥ अथ व्यायोगः ॥ ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसं
युतः ॥ हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥ एकांकश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ॥ कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥ राज ८०

ष्ठिरश्च द्वियो वान्नवेद्धीरोद्धतश्च सः॥ हास्यशृंगारशांतेष्व इतरेत्रांगिनो रसाः॥ यथा सौगंधिकाहरणं॥ अथ समवकारः॥ वृत्तं समवकारेतु ख्या
तं देवासुराश्रयं॥ संधयो निर्विमर्षास्तित्रयोकास्तत्र चादिमे॥ संधीद्वावंत्ययोस्तद्वदेक एकोन्नवेतु नः॥ नायकाद्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः॥ फल
पृथक्पृथक्तेषां वीरमुख्योखिलोरसः॥ वृत्तयो मंदकैशिक्यो नात्र बिंदुप्रवेशकौ॥ वीथ्यंगानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश॥ गायत्र्युष्णिङ्मुखान्य
त्र छंदांसि विविधानि च॥ त्रिशृंगारस्त्रिकपटः कार्यश्चायं त्रिविद्रवः॥ वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमांकगं॥ द्वितीयेंके च तत्र निहात्यामेंके तृतीय
के॥ नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते॥ बिंदुप्रवेशकौ च नात्र कोपावपि नेह विधातव्यौ॥ तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृंगारः कपटः पुनः॥ स्वाभाविकः कृत्रिम
श्च दैवजो विद्रवः पुनः॥ अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः पुनः॥ तत्र प्रहसन शृंगारः कामशृंगारः अर्थलोभनायकलिप्तः॥ अर्थशृंगारः॥ शास्त्राविरो
धेन कृतो धर्मशृंगारः॥ तत्र कामशृंगारः प्रथमांक एव॥ अन्ययोस्तु न नियमः इत्याद्युः॥ चेतनाचेतना गजादयः॥ समवकीर्यंते बहवोर्था अस्मिन्निति
समवकाः॥ यथा समुद्रमथनं॥ अथ डिमः॥ मायेंद्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रांतादिचेष्टितैः॥ उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोतिवृत्तकः॥ अंगी रौद्ररस

सा०द०६ तत्र सर्वेंगिनिरसाः पुनः॥ चत्वारोंकामतानेहविष्कंभकप्रवेशकौ॥ नायकादेवगंधर्वयक्षरक्षोमहोरगाः॥ भूतप्रेतपिशाचाद्याःषोडशात्यंतमुद्धताः॥ वृत्त
८२ यः कैशिकीहीनानिर्विमर्शाश्चसंधयः॥ दीप्ताः स्युःषड्रसाःशांतहास्यशृंगारवर्जिताः॥ अत्रोदाहरणंचत्रिपुरदाहइतिमहर्षिः॥ अथेहामृगः॥ ईहामृगोमि
श्रवृत्तश्चतुरंकःप्रकीर्तितः॥ मुखप्रतिमुखेसंधीतत्रनिर्वहणंतथा॥ नरदिव्यावनियतौनायकप्रतिनायकौ॥ ख्यातौधीरोद्धतावन्योगूढभावादयुक्तकृत्॥
४ दिव्यस्त्रियमनिछंतीमपहारादिनेछतः॥ शृंगाराभासमप्यत्रस्यकिंचित्किंचित्प्रदर्शयेत्॥ पताकानायकादिव्यामर्त्यावापिदशोद्धताः॥ युद्धमानीयसंरंभंप
रंव्याजान्निवर्तयेत्॥ महात्मानोवधप्राप्ताअपिवध्याःस्युरत्रनो॥ एकांकोदेवएवात्रनेतेत्याहुःपरेपुनः॥ दिव्यस्त्रीहेतुकंयुद्धंनायकाःषडितीतरे॥ मिश्रं
ख्याताख्यातं॥ अन्यः प्रतिनायकः॥ पताकानायकास्तुनायकप्रतिनायकयोर्मिलितादश॥ नायकोमृगवदलभ्यांनायिकामत्रेहतेवांछतीतीहामृगः॥
यथाकुसुमशेखरविजयादिः॥ अथांकः॥ उत्सृष्टिकांकएकांकोनेतारःप्राकृतानराः॥ रसोत्रकरुणःस्थायीबहुस्त्रीपरिदेवितं॥ प्रख्यातमितिवृत्तंच
विर्बुद्ध्याप्रपंचयेत्॥ भाणवत्संधिवृत्त्यंगान्यस्मिन्जयपराजयौ॥ युद्धंचवाचाकर्तव्यंनिर्वेदवचनंबहु॥ इमंचकेचिन्नाटकाद्यंतःपातिकाव्यवच्छेदा ८१

दुत्सृष्टिकांक नाममाङ्कः ॥ अन्ये तु उत्क्रान्तविलोमरूपास्सृष्टिर्यत्रेति उत्सृष्टिकांकः ॥ यथा शर्मिष्ठाययातिः ॥ अथ वीथी ॥ वीथ्यामेकोऽङ्को भवेदङ्कः कश्चि
देकोऽत्र कल्प्यते ॥ आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ सूचयेद्भूरिशृङ्गारं किंचिदन्यान्रसानपि ॥ मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयो मताः ॥ कश्चिदित्यु खिवतास॥ २
त्तमो मध्यमोऽधमो वा ॥ शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वं ॥ अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ॥ उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलं ॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ॥ असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ॥ तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ॥ मिथो
वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ यथा ॥ विक्रमोर्वश्यां वल्लीस्थविदूषकचेट्यो रन्योन्यवचनं ॥ त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ यथा तत्रै
व राज्ञा ॥ सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥ नेपथ्ये । तथैव प्रतिशब्दः ॥ राजा । कथं दृष्टेत्याह ॥ अत्र प्र
श्नवाक्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन योजितं ॥ नरादित्रितयविषयमेवेदमिति केचित् ॥ प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलं ॥ यथा वेण्यां भीमार्जु
नौ ॥ कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं ॥ कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पा

सा०द०६
८२

उवायस्य दासाः क्वास्ते दुर्योधनोसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ उदीर्यते यद्वचनं वं
चनाहास्यरोषकृत् ॥ वाक्केलिर्हास्यसंबन्धा द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ द्वित्र्युपलक्षणं ॥ यथा ॥ भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं वि
ना किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वेश्यांगनाभिः सह ॥ वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा चौर्यद्यूतपरिग्रहोपि भवतो न
ष्टस्य कान्या गतिः ॥ केचित्तु क्रान्तवाक्यस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिरित्याहुः ॥ अन्ये चानेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरं ॥ अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः
स्पर्धयाधिबलं मतं ॥ यथा मम प्रभावत्यां ॥ वज्रनाभः ॥ अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ॥ लीलयोन्मूलयाम्येव भुवनद्वय
मद्य वः ॥ प्रद्युम्नः ॥ अरे रे असुरापसद अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु त्वद्वधप्रचंडभुजदंडसमर्पितोरुकोदंडनिर्गलितकांडसमूह
पातैः ॥ आस्तां सम स्तदिति उद्धृतज्योतिष्मतेयं ज्योतिः क्षणेन पिशिताशनलोकनीया ॥ गंडं प्रस्तुतसंबंधिभिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ यथा वेण्यां
॥ राजा ॥ अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मं ॥ अनंतरं च प्रविश्य कंचुकी । देव भग्नं २ इत्यादि ॥ अत्र र ८२

यकेतनन्नेगार्थवचनमूदन्नेगार्थसंबंधे संबद्धं॥ व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यंदितं भवेत्॥ यथा छलितरामे सीता॥ जाद कहिं खु
अय्योज्झाए गंतव्वं तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो॥ लवः॥ अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं। सीता॥ जाद ण एसो खु तुम्हाणं
पिदा। लवः। किमावयो रघुपतिः पिता। सीता। साशंकं। मा अण्णधा संकधं। ण खु तुम्हाणं सअलाए ज्जेव पुहवीए हि। प्रहेलिकैव हास्येन यु
क्ता भवति नालिका॥ संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका॥ यथा रत्नावल्यां। सुसंगता। सहि जस्स कदे तुमं आगदा सो इह ज्जेव। सागरिका। कस्स
कदे अहं आगदा। सुसंगता। णं चित्तफलहस्स। अत्र राज्ञः कृते त्वमागतेत्यर्थस्य संवृतेः॥ असत्प्रलापो यद्वाक्यमसंबद्धं तथोत्तरं॥ अगृह्णतोपि
मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः॥ तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्यां। प्रद्युम्नः॥ सहकारवल्लीमवलोक्य सानंदं। अहो कथमिह देवाः। अलिकुलमंजुलकेशी प
रिमलबहुला रसावहा तन्वी॥ किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे॥ एवमसंबद्धोत्तरेपि। तृतीयं यथा॥ दुर्योधनं
प्रति गांधारी वाक्यं॥ व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यक्षोभकरं वचः॥ यथा मालविकाग्निमित्रे। लास्यप्रयोगावसाने। मालविका निर्ग

मा

सा॰द॰ नुमिच्छति। विदू॰। मादावत्र च देवैः सह सुखागमिष्य... सिद्दत्युपक्रमेण गणदासो विदूषकं प्रति। आर्य उच्यतां। यस्त्वयाक्रमभेदो लक्षितः। विदू-
८३ षकः मं बंभणस्स आणोदिस्सा इमाए लंघिदा। मालः स्मयत इत्यादिना। नाकेयं स्यविशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभकारिणा वचसा
व्याहारः। दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्। क्रमेण यथा। प्रियजीविततात्क्रौर्यं निभृतं यौवनश्रिया। सुखैकायतनं ज्ञातं दुःखा-
63 यैवममाधुना॥ एतानि चांगानि नाटकादिषु संभवंत्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि॥ स्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपि लोदाहृता-
नि॥ वीथीविनानारसानां चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयं। यथा मालतिका॥ अथ प्रहसनं। भाणवत्संधिसंध्यंगलास्यांगांकैर्वि-
निर्मितं। भवेत्प्रहसने वृत्तं निंद्यानां कविकल्पितं। अत्र नारभटी नापि विष्कंभकप्रवेशकौ। अंगीहास्यरसस्तत्र वीथ्यंगानां स्थितिर्न
वा। तत्र। तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः। एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते॥ यथा कंदर्पकेलिः॥ आश्रित्य कंचन जनं
संकीर्णमिति तद्विदुः॥ यथा धूर्तचरितं। वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिदूचिरे॥ तत्पुनर्भवति द्व्यंकमथवैकांकनिर्मितं॥ यथा ८३

लटकमेलकादि॥ मुनिस्त्वाह॥ वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बंधकी च यत्र स्युः॥ अविकृतवेषपरिछदचेष्टितकरणं तु संकीर्णमिति॥
विकृतं तु विदुर्यत्र षंढकंचुकितापसाः॥ भुजंगचारणभटप्रभृतेश्चेष्टवाग्युता॥ इदं तु संकीर्णेनैव गतार्थमिति मुनि
नापृथक्नोक्तं॥ अथोपरूपकाणि॥ तत्र॥ नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरंकिका॥ प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्या
न्नायको नृपः॥ स्यादंतःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताथवा॥ नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा॥ संप्रवर्त्तेत नेतास्यां दे
व्यास्त्रासेन सशंकितः॥ देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा॥ पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो द्वयोः॥ वृत्तिः स्यात्कैशिकी स्वल्प
विमर्शाः संधयः पुनः॥ द्वयोर्नायकनायिकयोः॥ यथा रत्नावली विद्धशालभंजिकादि॥ अथ त्रोटकं॥ सप्ताष्टनवपंचांकं दिव्य
मानुषसंश्रयं॥ त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यंकं सविदूषकं॥ प्रत्यंकसविदूषकत्वादत्र शृंगारोंगी॥ सप्तांकं स्तंभितरंभं पंचांकं वि
क्रमोर्वशी॥ अथ गोष्ठी॥ प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृता॥ नोदात्तवचना गोष्ठी कैशिकीवृत्तिशालिनी॥ हीनागर्

सा०द०६ वमर्शाभ्यांपंच संध्योपिदन्विता॥ कामशृंगारसंयुक्ता स्यादेकांकविनिर्मिता॥ यथारैवतमदनिका॥ अथसट्टकं॥ सट्टकंप्रा
८४ कृताशेषपाठ्यंस्यादप्रवेशकं॥ नचविष्कंभकोप्यत्रप्रचुरश्चाद्भुतोरसः॥ अंकाजवनिकाख्याःस्युःस्यादन्यन्नाटिकासमं॥ य
थाकर्पूरमंजरी॥ अथनाट्यरासकं॥ नाट्यरासकमेकांकंबहुताललयस्थिति॥ उदात्तनायकंतद्वत्पीठमर्दोपनायकं॥ हा
84 स्योंग्यत्रसशृंगारोनारीवासकसज्जिका॥ मुखनिर्वहणेसंधीलास्यांगानिदशापिच॥ केचित्प्रतिमुखंसंधिमिहनेछंतिके
वलं॥ तत्रसंधिद्वयवती यथा॥ नर्मवती। संधिचतुष्टयवतीयथा। विलासवती॥ अथप्रस्थानकं॥ प्रस्थानेनायकोयदासोही
नःस्यादुपनायकः॥ दासीचनायिकावृत्तिःकैशिकीभारतीतथा॥ सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्यसंहृतिः॥ अंकौद्वौलयता
लादिविलासोबहुलस्तथा॥ यथाशृंगारतिलकं॥ अथोल्लाप्यं॥ उदात्तनायकंदिव्यवृत्तमेकांकभूषितं॥ शिल्पकांगैर्युतंहास्य
शृंगारकरुणैरसैः॥ उल्लाप्यंबहुसंग्राममस्रगीतमनोहरं॥ चतस्रोनायिकास्तत्रत्रयोंकाइतिकेचन॥ शिल्पकांगानिव ८४

क्ष्यमाणानि॥ यथा देवीमहादेवं॥ अथ काव्यं॥ काव्यमारभटीहीनमेकांकं हास्यसंकुलं॥ खंडमात्राद्विपदिकाभग्नतालैरलंकृतं॥ वर्ण
मात्राछगणिकायुतं शृंगारभाषितं॥ नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र संधी आद्यौ तथांतिमः॥ यथा॥ यादवोदयः॥ अथ प्रेंखणं॥ गर्भावमर्शरहि
तं प्रेंखणं हीननायकं॥ असूत्रधारमेकांकमविष्कंभप्रवेशकं॥ नियुद्धसंफेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रयं॥ नेपथ्ये गीयते नांदी तथा तत्र प्ररोचना॥
यथा वालिवधः॥ अथ रासकं॥ रासकं पंचपात्रं स्यात् मुखनिर्वहणान्वितं॥ भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतं॥ असूत्रधारमेकां
कं सवीथ्यंगं कलान्वितं॥ श्लिष्टनांदीयुतं ख्यातनायकं मूर्खनायकं॥ उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरं॥ इह प्रतिमुखं संधिमपि केचि
त्प्रचक्षते॥ यथा कलान्वितं॥ अथ संलापकं॥ संलापकेंकाश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः॥ पाषंडः स्याद्रसस्तत्र शृंगारकरुणेतरः॥ भवे
युः पुरसंरोधछलसंग्रामविद्रवाः॥ न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी॥ यथा मायाकापालिकं॥ प्रख्यातवृत्तमेकांकं प्रख्यातोदा
त्तनायकं॥ प्रसिद्धनायिकं गर्भावमर्शाभ्यां विवर्जितं॥ भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संकुलं॥ मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुप

सा०द० रूपकं॥ यथा क्रीडारसातलं॥ अथ शिल्पकं॥ चत्वारः शिल्पकेंकाः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा॥ अशांतहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः॥ वर्ण-
८५ नात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः॥ सप्तविंशतिरंगानि भवंत्येतस्य तानि तु॥ आशंसा तर्कसंदेहतापोद्वेगप्रसक्तयः॥ प्रयत्नग्रथनोत्कंठा-
85 वहित्थाप्रतिपत्तयः॥ विलासालस्यबाष्पानि प्रहर्षाश्वासमूढताः॥ साधनानुगमो वा सविस्मयप्राप्तयस्तथा॥ लाभविस्मृतिसंफेटवैशारद्य-
प्रबोधनं॥ चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्म नोच्यते॥ संफेटग्रथनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्षणं सिद्धं॥ यथा कनकावतीमाधवः॥ अ-
थ विलासिका॥ शृंगारबहुलैकांका दशलास्यांगसंयुता॥ विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्देन भूषिता॥ हीना गर्भविमर्शाभ्यां संधिभ्यां हीन-
नायका॥ स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या वीथ्याना सा विलासिका॥ केचित्त्वत्र विलासिकास्थाने विनायिकेति पठंति। तस्याश्च दुर्मल्लिकायामंत-
र्भवत्यन्ये॥ अथ दुर्मल्लिका॥ दुर्मल्ली चतुरंका स्यात्कैशिकी भारती युता॥ अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता॥ त्रिनालिः
प्रथमोंकोस्यां विटःक्रीडामयो भवेत्॥ पंचनालिर्द्वितीयोंको विदूषकविलासवान्॥ षण्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान्॥ ८५

चतुर्थो दश नालिः स्यादंकः कोशितनागरः ॥ यथा विंदुमती ॥ अथ प्रकरणिका ॥ नाटिकैव प्रकरणिः सार्थवाहादिनायिका ॥ समानवंशजा नेतुर्भवे
सुतत्र नायिका ॥ मृग्यमुदाहरणं ॥ अथ हल्लीशः ॥ हल्लीश एक एवांकः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ॥ वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृत्तिसंकुलः ॥ मुखांति
मौ तथा संध्या बहुताललयस्थितिः ॥ यथा केलिरैवतकं ॥ अथ भाणिका ॥ भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ॥ कैशिकीभारतीवृत्तियु
क्तैकांकविनिर्मिता ॥ उदात्तनायिका मंदपुरुषात्रांगसप्तकं ॥ उपन्यासोथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥ समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्त
मः ॥ उपन्यासप्रसंगेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनं ॥ निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति संमतः ॥ भ्रांतिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यानं तु साध्वसं ॥ सो
पालंभवचः कोपपीडयेह समर्पणं ॥ निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥ संहार इति च प्राहुर्यत्कार्यस्य समापनं ॥ स्पष्टान्युदाह
रणानि ॥ यथा कामदशा ॥ एषां सर्वेषां नाटकप्रकृतिकत्वेपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः ॥ यत्र नाटकोक्तस्यापि
पुनरुपादानं तत्सद्भावस्य नियमः ॥ अथ श्रव्यकाव्यानि ॥ श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा ॥ तत्र पद्यमयान्याह ॥ छंदोबद्ध

सा०द० ६ पदं पद्यं तेन चैकेन मुक्तकं॥ द्वाभ्यां च युग्मकं सांदानितकं त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पंचभिः कुलकं मतं। तत्र मुक्तकं यथा मम। सांद्रानंदमनंत
८६ मव्ययमजं यद्योगिनोपि क्षणं साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परं॥ धन्यास्ता मथुरापुरी युवतयस्तद्ब्रह्म याः कौतुकादालिंगंति स
मालपंति शतधाकर्षंति चुंबंति च॥ युग्मकं यथा मम॥ किं करोषि करोपांते कांते गंडस्थलीमिमां॥ प्रणयप्रवणे कांते नैकांते नोचिताः क्रुधः॥
इति यावत्कुरंगाक्षीं वक्तुमीहामहे वयं। तावदाविरभूच्चूते मधुरो मधुपध्वनिः॥ एवमन्यान्यपि॥ सर्गबंधो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सु
रः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः॥ एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोपि वा॥ शृंगारवीरशांतानामेकोंगीरस इष्यते। अंगा
नि सर्वेपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः॥ इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयं। चत्वारस्तत्र वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत्॥ आदौ नमस्क्रिया
शीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा॥ क्वचिन्निंदा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनं। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेन्यवृत्तकैः॥ नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः स
र्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते॥ सर्गांते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्॥ संध्यासूर्येंदुरजनीप्रदोषध्वां ८६

तथास्तरः॥ प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः॥ संभोगविप्रलंभौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममंत्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया
यथायोगं सांगोपांगा अमी इह॥ कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्यैकेतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु॥ संध्यंगानि यथालाभमत्र विधे
यानि॥ अवसानेन्यवृत्तकैरिति बहुवचनमविवक्षितं। सांगोपांगा इति जलकेलिमधुपानादयः। यथा रघुवंशशिशुपालवधनैषधादयः। यथा
मम राघवविलासः॥ अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गाः भवंत्याख्यानसंज्ञकाः। अस्मिन्महाकाव्ये। यथा महाभारतं॥ प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन्सर्गा आश्वा
ससंज्ञकाः। छंदसा स्कंधकेनैव क्वचिद्गलितकैरपि॥ यथा सेतुबंधः। यथा मम कुवलयाश्वचरितं॥ अपभ्रंशनिबद्धेस्मिन्सर्गाः कडरकाभिधाः॥ तथा
अपभ्रंशयोग्यानि छंदांसि विविधानि च॥ यथा कर्णपराक्रमः॥ भाषाविभाषानियमात्काव्यं सर्गसमुज्झितं॥ एकार्थप्रवणैः पद्यैः संधिसामग्र्य
वर्जितं। यथा भिक्षाटनं॥ आर्य्यविलासश्च॥ खंडकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च। यथा मेघदूतादि। कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्या
नपेक्षकः। व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः॥ सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो व्रज्या। यथा मुक्तावल्यादि॥ अथ गद्यकाव्यानि॥ तत्र

स० द० ६ गद्यं। वृत्तबंधोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगंधि च। भवेदुत्कलिकाप्रायं कुलकं च चतुर्विधं॥ आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परं॥ अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यं
८७ चाल्पसमासकं॥ मुक्तकं यथा॥ गुरुर्वचसि पृथुरसीत्यादि। वृत्तगंधि यथा॥ समरकंडूलनिबिडभुजदंडमंडलीकृतकोदंडसिंजिनीटंका
रोज्जागरितवैरिनगरेत्यादि॥ अत्र मंडलीकृतकोदंडेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः। समरकंडूलेत्यत्र च प्रथमाक्षरत्रयरहितस्तस्यैव पादः। उत्क
87 लिकाप्रायं यथा। ममैव। अणिसविसुमरणिसिदसरसवदलिदसमरपरिगदपवरपरबलेत्यादि। कुलकं यथा मम॥ गुणरत्नसाग
रजगदेकनागर कामिनीमदनजनचित्तरंजनेत्यादि॥ कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितं। क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके। आ
दौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनं। यथा कादंबर्यादि॥ आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनं॥ अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित्क्व
चित्। कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति चोच्यते। आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छंदसा येन केनचित्॥ अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनं॥
यथा हर्षचरितादि॥ अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्॥ इति दंड्याचार्यवचनात्केचिदाख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्येत्युक्तं ८७

तद्युक्तं॥ आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवांतर्भूतत्वात् पृथङ्नोक्ताः॥ यदुक्तं दंडिनैव॥ अत्रैवांतर्भविष्यंति शेषाश्चाख्यानजातय इति। एषामुदाह
रणं पंचतंत्रादि॥ अथ गद्यपद्यमयानि॥ गद्यपद्यमयं काव्यं चंपूरित्यभिधीयते। यथा देशराजचरितं॥ गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते। यथा विरुद
मणिमाला। करंभकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितं। यथा मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली। एवमन्येपि भेदाः॥ उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभे
दानतिक्रमाच्च न पृथक् लक्षिताः॥ ॥ इति श्रीसाहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः परिछेदः॥ ॥ इह हि प्रथमतः काव्ये दोषगु
णरीत्यलंकाराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः। संप्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह। रसापकर्षका दोषाः॥ अ
स्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः। तद्विशेषानाह। ते पुनः पंचधा मताः॥ पदे तदंशे वाक्येर्थे संभवंति रसेपि यत्। स्पष्टं। तत्र। दुःश्रवत्रिविधाश्लीला
नुचितार्थाप्रयुक्तताः। ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः॥ अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता॥ अविमृष्टविधेयांशभा
वश्च पदवाक्ययोः। दोषाः केचिद्भवंत्येषु पदांशेपि पदेपरं। निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा। परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं

दुःश्रवत्वं ॥ यथा। कार्तार्थ्यं यातु तन्वंगी कदानंगवशंवदा ॥ अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामंगलव्यंजकत्वात् त्रिविधं ॥ क्रमेणोदाहरणं ॥ दृप्तारिविज-
येराजन् साधनं सुमहत्तव। प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥ अत्र साधनवायुविनाशशब्दाः अश्लीलाः ॥ शूरा अमरतां यांति पशुभूतार-
णाध्वरे ॥ अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थं ॥ अप्रयुक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वं। यथा। भाति पद्मः सरोवरे। अत्र पद्म-
शब्दः पुंल्लिंगः ॥ ग्राम्यो यथा। कटिस्ते हरते मनः। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः। अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वं ॥ यथा। योगेन दलिताशयः। अ-
त्र योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः। आशीः परंपरां वंद्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु। अत्र वंद्यामिति किं बंदां हृतायामुत वंदनीयामिति संदेहः।
नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनं। यथा। कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ते करोत् ॥ अत्र चरणाघातेन निर्जित-
त्वं लक्ष्यं। निहतार्थत्वमुभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः। यथा। यमुनाशंबरमंबरं व्यतानीत् ॥ शंबरशब्दो दैत्ये प्रसिद्धः इह तु
उदके निहतार्थः। गीतेषु कर्णमादत्ते। अत्राङ्पूर्वो दाधातुः दानार्थेऽवाचकः। यथा वा। दिनं मे त्वयि संप्राप्ते ध्वांतच्छन्नापि यामिनी। अत्र ८८

दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकः ॥ क्लिष्टत्वमर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वं । यथा । क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः । अत्र क्षीरोदजा लक्ष्मी
स्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि ॥ हूतयेस्कनवानीशः । अत्र नवानीशब्दो नवान्याः पत्यंतरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिकृत् ।
त्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोछूनैः किमेतैर्भुजैः ॥ अत्र वृथात्वं विधेयं तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत ॥ यथा वा रक्षांस्य
पि पुरः स्थातुं मलं रामानुजस्य मे ॥ अत्र रामस्येति वाच्यं ॥ यथा । आससमुद्रक्षितीशानां । अत्रासमुद्रमिति वाच्यं । यथा वा । यत्र ते पत
ति सुक्तकरा द्रुतः षष्ठबाण इव पंचशरस्य । अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यं । यथा वा । अमुक्ता नवतानाय मुहूर्तमपि सा पुरा । अत्रामुक्तेत्यत्र
नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवोचितं । यदाहुः । अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रि
यया सह यत्र नञ् । यथा । नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः । उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुषसमासे गुणीभावेन नञः पर्युदा
सतया निषेधस्य विधेयतयानवगमः ॥ यदाहुः । प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन

सा. द. ७ म्। तेन। जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः॥ अत्रात्रस्तत्वमनूद्यात्मगोपनादेव विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुणीभावो

८९ युक्तः। नन्वश्राद्धभोज्यसूर्यंपश्या राजदारा इत्यादिवत् अमुक्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेत्। न। तत्रापि यदि भोजनादिरूपो-

89 क्रियांशेन नञः संबंधः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं। न च तथा। विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यर्थेन कर्त्रंशेनैव नञः संबद्धत्वा-

त्। यदाह। अश्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्ता प्रतीयते। न तद्भोजनमात्रं तु कर्तरि णिनेर्विधानादिति। असूर्यंपश्य इत्यत्र तु दृशेरसूर्योपपदात्ख-

श्विधानात्तदर्थपदेन नञोऽसमर्थसमासज्ञापनं प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वेऽपीति समाधानं। दर्शनक्रियार्थस्यैव प्रतीयमानत्वात्। अमु-

क्तेत्यत्र तु क्रिययैव संबंध इति दोष एव। एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पदे दोषाः। वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा॥ स्मरार्त्यंधः कदा लप्स्ये का-

र्तार्थ्यं विरहे तव। हतप्रवृत्तिरन्यार्थैकविवर्तितं समस्तुते। अत्र जुगुप्साव्यंजकाश्लीलता। उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्त्रकान्तिर्भूषिता तनुः। अ-

त्रकमललौहित्यं पद्मरागः। वक्त्रकान्तिर्वमितान्तिः॥ धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरंगशावाक्ष्याः। रज्यत्यपूर्वबंधव्युत्पत्तेर्मानसं ८९

शोभां। अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबंधः क्लिष्टः॥ न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः इत्यत्रायमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य वि
धेयत्वं विवक्षितं तच्च शब्दरचनवैपरीत्येन गुणीभूतं। रचनापदस्यापि विपरीतेति वा। यदो यः। आनंदयति ते नेत्रे योसौ सुभ्रु समागतः। इ
त्यादौ यत्तदोर्नित्यसंबंध इति न्यायादुपक्रांतस्य यच्छब्दस्य निराकांक्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमासनार्थतया प्रतीयमाना इदमेतददःशब्दा वि
धेया एव भवितुं युक्ताः। अत्र तु यच्छब्दनिकटस्य तया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृता। तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्शत्वमात्रं॥
यथा। यः समतेनयनानंदकरः सुभ्रूः समागतः। यच्छब्दव्यवधानेन स्थिता स्फुति निराकांक्षत्वमवगमयंति॥ यथा। आनंदयति ते नेत्रे
योऽधुना सौ समागतः। एवमिदमादिशब्दोपादानेपि। यत्र च। यत्तदोरेकस्यार्थत्वं संभवति तदा एकस्योपादानेपि निराकांक्षत्वप्र
तीतिरिति न दुष्टिः॥ तथा हि। यच्छब्दस्योत्तरगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात्पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वं। यथा। आत्मा जानाति यत्पापं।
एवं यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्समित्यादावपि॥ तच्छब्दस्य प्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वं क्रमेण। यथा। स हत्वा वालिनं वीरं तत्पदे

प्रक्रांत १

न्य

सा.द.७ चिरकांक्षिते। धातोस्थान इवादेशं सुग्रीवं संनिवेशय॥ सवः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पतां। तामिंदुसुंदरमुखीं हृदि चिंतयामि। य
ए० त्रचयच्छब्दनिकरस्थितानामपीदृशमादिशब्दानां भिन्नलिंगविभक्तिकत्वे तत्रापि निराकांक्षत्वमेव। यंक्रमेणयथा। विज्ञातिमृगशा
वाक्षीयेदं नुवनन्नूषणं। इंदुर्विज्ञातियस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः॥ क्वचिदनुपाशयोर्द्वयोरपिसामर्थ्यादिद्वैवगमोयथा। नमेशमयि
९० ताकोपिभारस्येत्युर्विमानुचा। नंदस्यनवनेकोपिबालोस्य कुतपोऽपघः॥ अत्रयोक्तिसंभारस्यशमयितेतिबुध्यते॥ यद्यद्विरलपुः
रवंमेतत्कोवापहरिष्यतिइत्यत्रैकयच्छब्दःसाकांक्षइतिनवाच्यं। तथाहि। यद्यदित्यनेनयेनकेनचिद्रूपेणस्थितं सर्वात्मकंव
स्तुविवक्षितं। तथान्तःतस्यचतस्यतच्छब्देनपरामर्शः एवमन्येषामपिवाक्यगतत्वेनोदाहरणंबोध्यं। पदंशे प्रकृतिकटुत्वंय
था। तन्नच्छिद्ये कुमुदेव कार्थ्यं। धातुमत्तांगिरिर्धत्ते। अत्रमशाशब्दः शब्दार्थेनिरूतार्थः वर्ण्यते किंमत्रासेनो विडेयो
यस्यतारकः। अत्रविडेय इति कृत्यप्रत्ययः कृप्रत्ययार्थेऽवाचकः॥ पाणिः पल्लवपेलवः। अत्रपेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीलं॥ ए०

संग्रामे निहताः शूरा वचो बाणत्वमागताः॥ अत्र वचः शब्दस्य गीः शब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वं। तथा तत्रैव बाणशब्दस्थाने शरेति पाठे॥
अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहं। जलध्यादौ तूत्तरपदं। वडवानलादौ सर्वपदं। एवमन्येपि यथासंभवं पदांशदोषाः ज्ञातव्याः॥ नि
रर्थकत्वादीनां त्रयाणां च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये संभवः॥ क्रमेण यथा। मुंच मानं हि मानिनि। अत्र हि शब्दो वृत्तपूरणमात्रप्र
योजनः। कुंजं हंति कृशोदरी। अत्र हंतीति गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थं। गांडीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमवि
लोचनस्य वक्षः॥ आङो यमहनोः स्वांगकर्मकोच्चेत्यनुशासनवशादाङ्पूर्वस्य हनः स्वांगकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितमिह
तु तदुल्लंघितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वाच्च्युतसंस्कारत्वं। नन्वत्राजघ्ने इति पदस्यैव ततो न दुष्टता। अपितु पदांतरापेक्षयैव तस्य
स्य वाक्यदोषता। नैवं। तथाहि। दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगम्यत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः। इह तु दोष
स्याजघ्ने इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं पदांतराणां परिवर्तनेपि तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव। तथा। यथा

सा. द. ७
ए१
91

इत्यात्मनेपदस्य परिहृतावपि न पददोषः तथाऽन्यप्रकृतेरपि न इति न पदांशदोषः। एवं पद्ये इत्यत्राप्रयुक्तस्य पदगतत्वं बोद्धव्यं। एवं
प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहीनावपि च्युतसंस्कारत्वमूह्यं। इह शब्दानां सर्वथाप्रयोगाभावे ऽसमर्थत्वं। विरलप्रयोगे निहिता-
र्थत्वं। निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं। अप्रतीतत्वं त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः। अप्रयुक्तत्वमने-
कार्थशब्दविषयं। असमर्थत्वं त्वनेकार्थशब्दविषयं। असमर्थत्वे हेत्वादयो गमनार्थे पिपठिताः। अवाचकत्वे तु दिनादयः
प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः। एवं पददोषसजातीया वाक्यदोषा उक्ताः। संप्रति तद्विजातीया उच्यन्ते। वर्णानां प्र-
तिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गता। अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तता। पतत्प्रकर्षता संधौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः। अर्धान्तरै-
कपदता समाप्तपुनरात्तता। अभवन्मतसंबंधाक्रमामतपरार्थताः॥ वाच्यस्यानभिधानं च भग्नप्रक्रमता तथा। त्यागः
प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः। संकीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः। वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रति- ए१

सा.

कुलत्वं। यथा मम। ओवट्टइ उल्लट्टइ लोट्टइ सअणे कहिं पि मोट्टाअइ णो। परिहट्टइ हिअअ-लज्जं फंदइ लज्जारमुहुट्टदिरए सा। अत्र ढका-
राः शृंगाररसपरिपंथिनः। केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः। एषां चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृक् रसभंग इति न दोषः। गतानि शाद्वमा-
नालेः। अत्र विसर्गा लुप्ताः। आहतोत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र सत तथा। धीरो वरो नरो यातीति। पद्यं वाकृतिरक्तोक्षी। साकृतिपदमधिकं। ए-
वं सदा शिवं नौमि पिनाकपाणिमिति। अत्र पिनाकपाणिमिति विशेषणमधिकं। कुर्यात्कस्यापि पिनाकपाणेरित्यत्र तु विशेषप्रतिपत्त्यर्थ-
मुपात्तत्वात्पुष्टमेव। यथा वा। वाचमुवाच कौत्सः इत्यत्र वाचमित्यधिकं। उवाचेत्यनेनैव गतार्थत्वात्। क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयो-
गो युज्यतेऽपि। यथा। उवाच मधुरां वाचं। केचित्त्वाहुः। यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं संभवति तत्रापि न प्रयोगो घटते। य-
था उवाच मधुरं धीमानिति। यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्र तदा तया। अत्र प्रथमे पादे मयेति न्यूनं। रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलील-
मनिलो वहन्। अत्र लीलाशब्दः पुनरुक्तः। एवं उद्भुत्विसे धृतविकाशि विसप्रसूनाः। अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रस्र

सा·द·७ नाऽइति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः। एतद्वृत्तं लक्षणानुसरणे प्यत्रत्यं रसानुगुणमनुप्रासगुम्फभावात् लघु च॥ क्रमेण यथा। कृतं सततमेत २२
९२ स्याहृदयं चिंतितमनो नवः कुपितः। अयि मयि मानिनि मा कुरु मानं। इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलं॥ विकसितसहकारभारहारिपरि
मल एष समागतो वसंतः॥ यत्पदांते लघोरपि गुरुभावकृतस्तत्सर्वत्र हितो यच्चतुर्थपादविषयं· प्रथमतृतीयविषयं तु वसंततिल
९५ कादावेवेत्यत्र· प्रमुदितसौरभ आगतो वसंत इति पाठो युक्तः। अन्यास्त्वानुगुणरसतरंगेणानुबोधन्या मदन्यैव सासंभाराः स्व
लुतेन्य एव विधिनार्येरे प्रस्फुटो युवा। श्रीमत्कांति जुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितंबस्थलात् दृष्टे यत्र पतंति मूढमनसा
मस्त्राणि वस्त्राणि च॥ अत्र वस्त्राणि चेत्यत्र बंधस्य श्लथत्वं स्फुरति। वस्त्राण्यपपतीति पाठे बंधस्य दार्ढ्यमिति न दोषः। इदमप्य
नुप्रासगुम्फभावात् लघ्विति काव्यप्रकाशकारः। वस्तुतस्तु लक्षणानुसरणे प्यत्रत्यमित्यन्ये॥ प्रज्वलज्ज्वलनज्वाला विक
टोरुसटाछटः। श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत्पातु वो नरकेसरी। अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः। दलिते तत्सलेयते अक्षिरक्षी ९२

अमलांगिते। एवंविधसंधिविश्लेषस्यासकृत्प्रयोग एव दोषः। अनुशासनमुल्लंघ्य वृत्तभंगभयमात्रेण संधिविश्लेषस्य तु सकृ
दपि। यथा। वासवाशामुखे भाति इंदुश्चंदनबिंदुवत्॥ चलं अमरचेष्टितं इत्यत्र संधौ जुगुप्साव्यंजकमश्लीलत्वं॥ अस्यसावक्त्र
तवोल्लीमदंति चार्ववस्थितिः। अत्र संधौ कष्टत्वं। इंदुर्विभातिकर्पूरगौरैर्धवलयन्करैः॥ जगन्माकुरुत त्वंगीमानं पादानते प्रिये।
अत्र जगदिति पदं प्रथमार्द्धे पठितुमुचितं॥ नाशयंतो घनध्वांतं तापयंतो वियोगिनः॥ पतंति शशिनः पादा भासयंतः क्षमातलं॥ अ
त्र चतुर्थः पादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरुपात्तः॥ अनन्वयमतसंबंधो यथा॥ या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलंकृतं॥ यामेणाक्षीं
विना प्राणा विफला मे कुतोद्य सा॥ अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्तदेकांतपातिना एणाक्षीशब्देन अन्ये
षां संबंधः कविनिरमितोपि नोपपद्यत इति। यां विना मे वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोद्य मे इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यांतःपातित्वे
तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः संबंधो घटते। यथा वा। ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः। अत्र यदित्यस्य तदित्यनेन सं

सा॰द॰७
९३

बंधो न घटते। ईदृसे चेदिति युक्तः पाठः॥ यथा वा॥ ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च। राजते व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः॥
अत्र कासारशब्दस्य समासगुणीभावात्तदर्थस्य न वैः संयोगः। विधेयाविमर्शे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टं इत्यतु प्रधानस्य कासारपदा-
र्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोपि पयःपूरादिपदार्थस्तदंगतया न प्रतीयत इति सर्ववाक्यार्थविरोधावभास इत्युभयोर्भेदः। अ-
नेन छिंदता मातुः कंठं परशुना तव। बद्धस्पर्द्धः कृपाणोयं लज्जते मम भार्गव॥ अत्र भार्गवनिंदायां प्रयुक्तस्य मातृकंठच्छेदनस्य प-
रशुना सह संबंधो न युक्त इति प्राच्याः। परशुनिंदामुखेन भार्गवनिंदाधिकमेव वैदग्ध्य द्योतयतीत्याधुनिकाः॥ अक्रमता य-
था॥ समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदंत इतीव शरीरिणां। शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयतां॥ अ-
त्र परामृष्य वाक्यानंतरमेवेति शब्दो युक्तः। न तु प्रणिगदंत इत्यनंतरं। एवं। द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया
कपालिनः। कला च सा कांतिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥ अत्र त्वमित्यनंतरमेव चकारो युक्तः। अमतपरा- ९३

र्थता यथा॥ राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा॥ अत्र शृंगाररसव्यं
जको द्वितीयोर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनिष्टः। वाच्यानभिधानं यथा। व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि। अत्र व्यतिक्रमलव
मपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः। न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता अपेक्ष्यनतथात्वमिति भेदः। एवमन्यत्रापि। यथा
वा। चरणानतकांतायास्तन्वि कोपस्तथापि ते। अत्र चरणानतकांतासीति वाच्यं। भग्नप्रक्रमता यथा॥ एमुक्तो मंत्रिमुख्यै रावणः
प्रत्यभाषत। अत्र वचधातुना प्रक्रांतं वचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं। तेन रावणः प्रत्यवोचतेति युक्तः पाठः। एवं च सति न कथितपदत्वं दो
षः। तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात्। इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं। यथा। उदेति सविता ताम्रस्ता
म्र एवास्तमेति च। इत्यत्र यदि रक्त एवेति पदांतरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति।
यथा वा। ते हिमालयमामंत्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनं। सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः। अत्रास्मा इतीदमा प्रक्रांत

सा·द·७ स्यतेनैवतत्समानाभ्यामेतद्द्वयं शक्यंवापरामर्ष्टुमुक्तेन तच्छन्दोहेन। यथावा। उदन्वच्छिन्ना भूः सचपतिरपां योजनशतं। अत्र मिता भूः
९४ पत्यापां सचसच पतिरपामिति युक्तः पाठः। एवं। यशोधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा। निरुत्सुकानामभियो
गभाजां समुत्सुकेवांकमुपैति सिद्धिः। अत्र सुखमीहितुमित्युचितं। अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः। तृतीये पर्यायविषयः
95 चतुर्थे प्रत्ययविषयः। एवमन्यत्र। प्रसिद्धत्यागो यथा। घोरो वारिमुचां रवः। अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धं। यदाहुः। मञ्जी
रादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति। स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमिति॥ अस्थानस्थपदता य
था॥ तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गां। अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलंघनलोलपक्षाः। अत्र तदी
यमिति पदात्पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः। एवं। हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः। अत्र संशृणुतः इत्यतः पूर्वं तन्नः स्थितिमुचि
ता। अत्र पदमात्रस्यास्थानविनिवेशेपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मंथरमिति वाक्यदोषता। एवमन्यत्रापि। अ ९४

हकेप्याहुः। पदशः ह्वेन वाच्यक्रमेवप्राः योनिगद्यते नच नञो वाच्यता के निर्विवादात् स्यात् तेनार्थबोधनविरहादिति। यथा द्वयं गतमित्यादौ ह्वमि
त्यनंतरं चकारानुपादानादक्रमता। तथात्रापीति। अस्थानस्थसमासता यथा। अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमंतिनीनां हृदि स्थातुं वांछ
ति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः। प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी॥
अत्र कोपिनः क्रोधसमासोक्तेनेतः कवेरुक्तौ ऽनुक्तेतः। वाक्यांतरपदानां वाक्यांतरेऽनुप्रवेशः संकीर्णत्वं यथा। मुंच चंद्रांकुरं गाढं पश्य मा
नं नभोंगने। अत्र नभोंगने चंद्रं पश्य मानं मुंचेति युक्तं। क्लिष्टत्वमेकवाक्यत्वे विषयमित्यस्माद्भिन्नं। वाक्यांतरे वाक्यांतरानुप्रवे
शो गर्भितता यथा। रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना। वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः॥ ॥ अथ दोषानाह। अपु
ष्टदुःक्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः। अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः। संदिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातविद्याविरुद्धते। सा
कांक्ष सहचरभिन्नतास्थानयुक्तताः। अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा। तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा।

सा.द.७ समासपुनरात्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ तद्विपर्ययौ विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः ॥ तत्रापुष्टत्वं मुख्यानुपकारित्वं । यथा । वि
९५ लोकय वितते व्योम्नि विधुं मुंच रुषं प्रिये । अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किंचिदुपकुरुते । अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः स
95 मकालत्वमेव बाधप्रतिभासः । इह तु पश्चादिति विशेषः । दुष्क्रमता यथा । देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसं । अत्र गजे
न्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितं । स्थपिहितत्वं समीपमेत्यपि न्पेषाधुना प्रिया ॥ अत्रार्थो ग्राम्यः । कस्यचिदुत्कर्षमपकर्षं वा वि
निधाय पश्चात्तदन्यत्वप्रतिपादनं व्याहतत्वं । यथा । हरंति हृदयं यूनां न नवेंदुकलादयः । वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोच
नचंद्रिका । अत्र येषामिंदुकलानंदहेतुस्तेषामेवानंदायतन्त्वा चंद्रिकात्वारोपः । हेतुमेव प्रवृत्तस्य सत्ता ध्वस्यावि वरोषिणः ।
यथा सुजायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः । अत्रार्थो हीनः । व षस्येतद्रूपत्वेति ननु घनो धाम स्यमछं पयः सत्यं सा मस
वितुः सुता सुरसरित्सूरोऽयया ज्ञापितः । व्यासस्योक्तिषु विश्वसत्यपि न कः श्रद्धानकस्य क्रतोन प्रत्येति तथापि मुग्धक ९५

रिणोऽनास्यचन्मरोचिधपः ॥ अत्र यस्मात्तस्थौ दृष्टेयं मुनायायाश्चप्रभवत्तस्मात् नयोऽङ्गिम अपि स्वयं प्रभवं ततः स्वयंभरोचा नांऽङ्ग
प्रयोजनहेतुत्वमुचितं । तथापि हरगौर्योंतत्वान्नत्रजलप्रत्ययं न करोति । स्वयमप्रस्तुतोप्यर्थो दुर्बोधः । दूरे चास्मादप्रस्तुतोर्थबो
धइति कष्टार्थत्वं ॥ सदाचरति खे भानुः सदाचरति मारुतः । सदाधत्ते नुवंशेषः साधीशों विकत्थनः । अत्र सदेत्पनवीकृतं । अत्रा
स्य पदस्य पर्यायांतरेणोपादानेपि यदि नाम्यच्छित्यंतरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः । नवीकृतत्वं यथा ॥ भा
नुः सदा युक्ततुरंग एव रात्रिंदिवं गंधवहः प्रयाति । बिभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः । गन्तृता तं ये नासीः परिन्नि
ब्रिस्यान्नोचितमपि प्रजावाधस्यान्नन्न खलु तव कश्चिन्न … विषयः । परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्नतु नयाद्विमोक्षेशा
स्त्वामनुमयतः स्पृशति न वतो । अत्र शास्त्रमोचनहेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वं । कुमारस्तो नराधीशश्रियं समधिगच्छति । अत्र त्वंमि
यस्वेति विरुद्धार्थप्रकाशनात्प्रकाशितविरुद्धत्वं । अचलात्मवरावासुः सेव्या भूतमनीषिणः । अत्र प्रकरणाभावात्स्वरान्तस्वं

सा० द० ९६ ९६

गारिणोः को वक्रेति निश्चयाभावात् संदिग्धत्वं। सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं। वृणुते हि विमृश्यकारि-
णं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः। अत्र द्वितीयाद्व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुनरुक्तता। प्रसिद्धिविरुद्धता यथा। त-
स्य चारसमरीरेशितस्त्रलधरो हरिः। अत्र हलेः मूलत्वं लोकेऽप्रसिद्धं। यथा वा। पादाघातादशोकस्ते संजातांकुरकंटकः। अत्र
पादाघातादशोके पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं। न त्वंकुर इति कविसमयख्यातविरुद्धता॥ अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः। अ-
त्र शृंगारशास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता। एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि। ऐशस्य धनुषोऽभंगः क्षत्रस्य च समुन्नतिः। स्त्री-
रत्नं च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना। अत्र स्त्रीरत्नमित्युपेक्षितुमित्याकांक्षते। सज्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्त-
नी। खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः। अत्र सज्जनः कामिनी च शोचनीयौ न तु तत्सहचरः खलोऽशोचनीय इति स-
हचरभिन्नत्वं॥ आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लंकेति दिव्या पुरी॥ ९६

उत्सर्गिर्द्दुहिरणान्वयेच तदन्तोनेदृग्वरोलभ्यतेस्याच्चेदेषनवैरोणः क्वनुपुनः सर्वत्रसर्वेगुणाः। अत्र नरावण इत्येतावतैवस
माप्यं। हरिकाणांनिधेरस्यसिंधोः किंवर्णयामहे। अत्र रत्नानांनिधेरित्यविशेषएववाच्यः। आवर्तएवनाभिस्तेनेत्रेनीलस
रोरुहे। भंगाश्चवलयस्तेनत्वंलावण्यांबुवापिका॥ अत्रावर्तएवेतिनियमोनवाच्यः॥ यांतिनीलनिचोलिन्योरजनीष्वभिसारिकाः।
स्थिध अत्र तमिस्रास्वितिरजनीविशेषोवाच्यः। आपातरम्यसंभोगेनिमग्नाः किंनकुर्वते। अत्रापातएवेतिनियमोवाच्यः। ननुवाच्यस्या
नभिधानेव्यतिक्रमलवमित्यादौ अपरभावइहचैवकारस्येतिकोनयोर्भेदो। अत्रानियमस्यावचनमेवदृष्टथकृतंनियमपरि
वृत्तेविषयइति। तन्न। तथासत्यपिद्वयोः शब्दार्थदोषतायांनियामकाभावात्। तत्कागतिरितिचेत्। व्यतिक्रमलवमित्यादौश
ब्दोच्चारणानंतरमेवदोषप्रतिभासः। इहत्वर्थप्रत्ययानंतरमितिभेदः। एवंचशब्दप्रवृत्तिसत्वासत्वाभ्यांहरवैशद्यतोपिशा
ब्दार्थदोषविभागएवंपर्यवस्यति। योदोषः शब्दपरिवृत्त्यसहः सशब्ददोषएव। यस्तुपदार्थान्वयप्रतीतिपर्यवबोध्यः सोपिश

सा.द.७
९७
५७

ष्टदोषः। यस्यार्थप्रतीत्यनंतरं बोधः। सोऽर्थस्त्रियः इति। एवं चानियमपरिवृत्यादेरप्यधिकपदत्वादेर्नैर्दोषो बोध्यः। अमतपरार्थ
त्वं तु। राममन्मथशरेण ताडितादौ नियमेन वाक्यव्यापित्वान्निप्रायाक्षाकपदोषता। अश्लीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वं।
आनिंदितस्वपक्षो सोऽपरपक्षानुरूपं निष्पति। अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षं आनंदयिष्यतीति विधेयं। चंडीशचूडाभरणं चंद्र
लोकतमोऽपहः। विरहिप्राणहरणकदर्थयन्मां वृथा। अत्र विरहिप्राणहरणे कौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाद्यः। लग्नं रागावृतां
ग्या सुहृदमिह ययैवासियष्ट्या रिकं कंठे मातंगानामपीहोपरि परपुरुषैर्याचदृष्टा पतंती। तत्सक्तोयं न किंचिद्गणयति
विदितं ते स्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवांबुधिं यस्य कीर्तिः॥ अत्र विदितं तेस्त्वित्यनेन समा
पितमिति वचनं तेनेत्यादि पुनरुपात्तं॥ अथ रसदोषानाह। रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसंचारिणोरपि। परिपंथिरसां
गस्य विभावादेः परिग्रहः। आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्राद् अनुभावविभावयोः। अकांडे प्रथनाच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः। अंगि ९७

नोननुसंधानं मनंगस्य च कीर्तनं। अतिविस्तृतिरंगस्य प्रकृतीनां विपर्ययः। अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः। रस
स्य स्वशब्दो रसशब्दः शृंगारादिशब्दश्च। क्रमेण यथा। तामुद्वीक्ष्य कुरंगाक्षीं रसो नः कोप्यजायत। चंद्रमंडलमालोक्य शृंगारे
मग्नमंतरं। स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा। अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे। व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं य
था। जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुंबने। अत्र प्रथमपादे। आसीन्मुकुलिताक्षी सेति लज्जाया अनुभावमुखेन
कथने युक्तः पाठः। मानं मा कुरु तन्वंगि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरं। अत्र यौवनास्थिरत्वनिवेदनं शृंगारपरिपंथिनः शांतरस
स्यांगं शांतस्यैव च विभाव इति शृंगारे तत्परिग्रहो न युक्तः॥ धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानंदे।
ईषत्स्मितकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी। अत्र शृंगाररसस्योद्दीपनालंबनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ
स्थिताविति कष्टकल्पना॥ परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः। इति बत विषमा दशास्य देहं परि

भवति प्रसन्नं किमत्र कुर्मः॥ अत्र रतिपरिपन्थिनो करुणाद्यपि संनिवात्तकामिनीरूपो विभावः कष्टादाक्षेप्यः॥ अकाण्डे प्र-
थनं यथा। वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानानेकवीरसंक्षये काले दुर्योधनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनं॥ छेदो यथा।
वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढेऽन्योन्यसंरम्भे कङ्कणमोचनाय गच्छामीति राघवस्योक्तिः॥ पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा।
कुमारसंभवे रतिविलापे॥ अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा॥ रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः॥
अनङ्गस्य कीर्त्तनं यथा। कर्पूरमञ्जर्यां राज्ञा नायिकया च स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य बन्दिवर्णितस्य तस्य प्रशंसा॥
अङ्गस्यातिविस्तृतिर्यथा। किराते सुराङ्गनाविलासादिः। प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च तेषां च धीरोदात्तादि-
ता। तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वं तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययदोषः। यथा धीरोदात्तस्य रामस्य
धीरोद्धतवच्छद्मना वालिवधः। यथा वा कुमारसंभवे उत्तमदेवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः संभोगशृङ्गारवर्णनं। इदं हि पित्रोः

संभोगवर्णनमिवात्यंतमनुचितमित्याकूतः॥ अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामयथावर्णनत्वं तथा स्मृतिहीनकाव्यस्याप्यसत्यता
प्रतिज्ञाभासेन विनेयानामनुन्मुखीकारासंभवः॥ एतस्यः पृथगलंकारदोषाणां नैव संभवः। एतेनान्यरूढदोषोप्ययं। तथाहि। उपमाया प र
मसादृश्यासंभवयो रूपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थांतरन्यासस्योत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वं॥ क्र
मेण यथा। गंधर्वाभिकाव्यभाशिनं। प्रज्वलज्जलधारावन्निपतंति शरास्तव। संचालइव राजा सो संग्रामेधिकसाहसः। कर्पूर इवं
दग्धवराजति चंद्रबिंबं। हरवल्लीलकंठोयं विराजति शिखावलः। स्तनाव द्रिसमानौ ते। दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभी
तमिवांधकारं। क्षुद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव। एवमादिषूत्प्रेक्षितार्थस्यान्ततत्तथैव प्रतिपाद्यत्वं नासनं स्वरू
पमित्यनुचितं तत्समर्थने॥ यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः। यथा। सहसालिंगनैः स्निग्धैः सहसा कुंजमंदिरं। उदिते रज
नीनाथे सहसायाति सुंदरी॥ उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वे वाचकत्वं। यथा॥ एष मूर्तो यथाधर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिं॥

सा॰ द॰ ७ एवमनुप्रासे हतवृत्ति विरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वं यथा। ऽवड्ढ ढ्ढउ ढ्ढुढ्ढद्द त्योऽ इत्यादौ॥ उपमायां साधारणधर्मस्याधिकन्यूनत्वयोरधि
९९ कपदत्वं न्यूनपदत्वं च। क्रमेणोदाहरणं॥ नयनज्योतिषा भाति शंभुर्नूतिसितद्युतिः॥ विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखंडवद्धृक्कोऽ
त्रभगवतो नीलकंठत्वस्याप्रतिपादनाद्धेतुथपादोधिकः॥ कमला लिंगितस्फारहारहारी मुरद्विषः। विद्युद्भिन्नेषिवो नीलजीमू
99 तइव राजते। अत्रोपमानस्य स॰ बलाबलकत्वं वाच्यं। अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिंगवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभे
दस्य च भग्नप्रक्रमत्वं क्रमेण यथा॥ सुधेव धवलश्चंद्रः। ज्योत्स्ना इव सिता कीर्त्तिः। काप्यम्निशा तयोरासीद्रजतोः शुद्धवेषयोः। ह्रिमनि
मुक्तियोर्योगे चित्राचंद्रमसोरिव। अत्र तथाभूतचित्राचंद्रमसोः शोभा न खलु त्वासीदपि तु सर्वदा भवति॥ लतेव राजसे तन्वि। अ
त्र लता राजते त्वं तु राजसे। चिरंजीव तु ते स्तनुर्मार्कंडेयो मुनिर्यथा। अत्र मार्कंडेयो जीवत्येव न खल्वेत तस्य जीवत्वित्यभिधाने भवि ९९
धेयं। इह तु यत्र लिंगवचनभेदेपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः। क्रमेणोदाहरणं॥ मुखं चंद्र इवाभाति। तद्देषोऽ

सदृशोन्यामिः स्वामिनि मधुरतान्वतः । दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ इत्यत्रोदाहरणेषु तूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधा
रणधर्मेणोवान्वयसिद्धेः प्रक्रांतस्य स्फुटमनिर्वाहः । एवमनुप्रासे वैफल्यस्यापुष्टार्थत्वं यथा । अनणुरणन्मणिमेखलमवि
रलसिंजानमंजुमंजीरं । परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात्परार्थस्य
प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यंजनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वं क्रमेणो
दाहरणं । अनुरागवंतमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरं । निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ अत्रा
परदिग्गणिकेत्येतावतैव तस्या गणिकात्वप्रतीयते । आकृतेषु विहंगमेषु मशकोनायान्पुरोवायते मध्येवाधु विवावसंस्वणमणि
धत्रैमणीनां धुरं ॥ खद्योतोपि न कंपते प्रचलितुं मध्येपि तेजस्विनां धिक्सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वांतरं । अत्रान्यै
तसः प्रभोरभिधानं अनुचितं । एवमनुप्रासेपि प्रसिद्ध्याभावस्य ख्यातविरुद्धत्वं यथा । चक्राधिष्ठिततां चक्री गोत्रं गोत्रभिदुद्धृतं ॥

सा॰द॰७ हर्षं वृषभकेतुस्थप्रायच्छन्दस्य नूनुः॥७ अथ दोषाणां च क्वचिद्दोषत्वं क्वचिद्गुणत्वमित्याह॥ वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते। रौद्रा
१०० दौ तु रसेत्यंतं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत्॥ एषु चास्वादरूपविशेषात्मकमुख्यगुणप्रकर्षोपकारित्वाद्गुण इति व्यपदेशो युक्तः। क्रमेणोदा॰
तद्विच्छेदकृशस्य कंठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं क्रूरः पंचशरैः शरैरतिशितैर्भिंदन्मनो निर्भरं॥ शंभोर्भूतकृपाविधेयमनसः
१०० प्रोद्दाममनेत्रानलज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना॥ अत्र शृंगारे कुपितो वक्ता॥ मूर्द्धव्याधूयमानध्वनदमर
धुनीलोलकल्लोलजालोद्धूतांभःक्षोददंभात्प्रसभमभिनभःक्षिप्तनक्षत्रलक्षं। ऊर्द्ध्वन्यस्तांघ्रिदंडभ्रमिभररभसोद्यन्नभस्वत्प्र
वेगभ्रांतब्रह्मांडखंडं प्रवितरतु शुभं शांभवं तांडवं वः॥ अत्रोद्धतं वाच्यं। इमे पद्ये मम॥ रौद्रादिरसत्वे तद्धितयापेक्षयापि दुःश्र
वत्वमत्यंतगुणः॥ यथा। उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिमित्यादि॥ अत्र बीभत्सो रसः॥ सुरतारंभगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः। तथा पुनरिति गु
ण एव॥ करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यांतर्विलोडिते। उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनांतर्विराजते॥ अत्र हि सुरतारंभगोष्ठ्यां॥ द्व्यर्थैः पदैः पि १००

त्तु नयेऽद्र हस्य वक्ति तिकामशाक्रस्य स्थितिः ॥ आदिशब्दात्तु शमकथा प्रभृति बोद्धव्यं ॥ स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तौ । यथा । पर्वत
भेदि पवित्रं नरकस्य बहुमतं गहनं । हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदंभः पतन्नमत ॥ अत्र इंद्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंह
ने॥ पक्षे मतंगशब्दो मातंगार्थेऽप्रयुक्तः ॥ गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद्वक्तृवाच्ययोः ॥ यथा । त्वामामनंति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीं । तद्दर्शिन न
मुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ स्वयं वा परामर्शेऽप्रतीतत्वं गुणत्वमुपपद्यते । यथा ॥ युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्ध्यै क्षीणश्च ताभिः क्षययेय
र्षयां ॥ शुद्धं निरालंबपदावलंबं तमात्मचंद्रं परिशीलयामि ॥ कथितं च पदं पुनः ॥ विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि । दैन्ये
ऽथ लाटानुप्रासेऽनुकंपायां प्रसादने ॥ अर्थांतरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे गुणइत्येव । यथा । उदेति सविता ताम्र इत्यादि । अत्र वि
हितानुवादः । हंत हंत गतः कांतो वसंते सखि नागतः । अत्र विषादः ॥ चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि चंद्रमाः । अत्र विस्मयः । सु
नयने नयने निधेहि । इत्यत्र लाटानुप्रासः । नयने तस्यैव नयने चेत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ॥ एवमन्यत्र ॥ संदिग्धत्वं तथा व्या

सा॰द॰७ ज्ञप्तिपर्यवसायि चेत्॥ गुण इत्येव। यथा। प्रथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव। विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममा

१०१ वयोः सदनं॥ वैयाकरणमुख्ये च प्रतिपाद्ये वक्तरि॥ कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा। गुण इत्येव। यथा। दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्यो

रभाजनं। क्वप्प्रत्ययनिभः कश्चित् यत्र संनिहिते न ते। अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणश्च वक्ता॥ एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेपि। अत्रातात प्रसमु

101 पाध्याय त्वामहं न कदाचन। अत्र दुःश्रवत्वं वैयाकरणो वाच्यः। एवमस्य वक्तृत्वेपि॥ ग्राम्यत्व मध्यमोक्तिषु गुणः। यथा मम॥ एसो

ससहर बिंबो दीसइ हेअंगवीणपिंडोव्व। एए अ अस्स मोहा पडंति आसासु दुद्धधारव्व॥ इयं विदूषकोक्तिः॥ निहतार्थानुख्यातेर्थे दो

षतां नैव गच्छति॥ यथा। संप्रति संध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति॥ कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता। कविस

मयख्यातानि च॥ मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पंकजेंदीवरादि

तोयाधारेऽखिलेपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं याति हंसाः॥ पादाघातादशोकं वि १०१

कसति बकुलो योषितामास्यमद्यैर्यूनामंगेषु हारः स्फुरति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः। मौर्वी रोलंबमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः
पुष्पकेतोर्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत्॥ अह्न्यंभोजं निशायां विकसति कुमुदं चंद्रिका शुक्लपक्षे मेघध्वानेषु नृत्यं
भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात्। न स्याज्जाती वसंते न च कुसुमफले गंधसारद्रुमाणाम् इत्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवी
नां प्रबंधे॥ एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि। धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दाश्च धनुरादयः। आरूढत्वादिबोधाय। यथा। धरितेरोदसी ध्वाने
धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः। अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्यारूढत्वं बोध्यते। आदिशब्दात्। जातिकर्णावतंसस्ते। अत्र
कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः। एवं श्रवणकुंडलशिरःशेखरप्रभृतिः॥ एवं निरूपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते। इति स्थिता
वपि पुष्पमाला विभातीति। अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टबुध्यै। एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रत्वं। प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी। धनु
र्ज्यादयः शब्दाः सत्काव्य स्थिता एव निबद्धव्याः। न तु स्थिता उद्घनकांचीकरकंकणादयः। उक्तो वानंदमग्नादेः स्यादन्यूनपदता गुणः॥ यथा॥

सा०द०७ गाढालिंगनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा सांद्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितांबांबरा। मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्ष
१०२ रोल्लापिनी सुप्ता किंनु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किं॥ क्वचिन्न दोषो न गुणः। न्यूनमदमित्येव। यथा। तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभाव
पिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः। तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनी सा चात्यंतम
102 गोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः॥ अत्र पिहितेति भवेदित्यनंतरं नैतद्यत इति पदानि न्यूनानि। एषां च पदानां न्यूनतायामप्येतद्वाक्य
व्यंग्यस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न गुणः॥ दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यायाश्च प्रतिपत्त्यास्तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बा
धः। स्फुटमेवावभासत इति न दोषः॥ गुणः क्वाप्यधिकं पदं॥ यथा। आचरति दुर्जनो यः सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान्। तन्न न ज्ञाने जा
व२ नेस्पृशति मनः किंतु नैव निष्ठुरतां॥ अत्र न ज्ञाने इत्ययोगव्यवच्छेदे द्वितीयज्ञाने इत्यनेनाहमेव ज्ञाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छि
त्तिविशेषः॥ समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित्॥ यथा। अन्यास्ता गुणरत्नेत्यादि। अत्र प्रथमार्द्धेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयार्द्ध १०२

वाक्यं पुनरुपात्तं। एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यांतरस्येति ज्ञेयं। गर्भितत्वं गुणः क्वापि। यथा। दिङ्मातंगघटा
विभक्तचतुराघाटा मही साध्यते सिद्धा सापि वदंत एवं हि वयं रोमांचिताः पश्यत॥ विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो यस्मात्प्रादुरभू-
त्कथानकमिदं यत्रैव चास्तं गतं॥ अत्र वदंत एवेत्यादि वाक्यं वाक्यांतरप्रवेशाच्चमत्कारातिशयं पुष्णाति। पतत्प्रकर्षता तथा॥ नयेति क्वचि गुणः।
यथा। चंचद्भुजेत्यादि॥ अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडंबरत्यागो गुणः। क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः। अनुभावविभावा-
भ्यां रचना यत्र नोचिता॥ यत्रानुभावविभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति। यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र
व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषो॥ यथा। औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया तैस्तैर्बंधुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमु-
ख्यं पुनः॥ दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः॥ अत्रौत्सुक्यत्वशहूपा-
नुभावमुखेन प्रतिपादनेन झटिति प्रतीतिः त्वराया भयादिनापि संभवात्। क्रियानुभावस्य च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि संभवः। सा

सा० द० ७
१०३
103

ध्रमाख्यस्य विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादिति तेषां स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यं॥ संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन
वचो गुणः॥ यथा॥ क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः इत्यादि॥ अत्र प्रशमांगानां वितर्कमतिशंकाधृतीनामभिलाषांगैरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिंताभिस्तिर
स्कारः॥ पर्यंते चिंताप्रधानमास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति॥ विरोधिनोपि स्मरणे साम्येन वचनेनेपि वा। भवेद्विरोधो नान्योन्यमंगिन्यंगत्व
माप्तयोः॥ क्रमेण यथा॥ अयं स रसनोत्कर्षी इत्यादि॥ अत्रालंबनविछेदे रतेरसात्मतया स्मर्यमाणानां तदंगानां शोकोद्दीपकतयाक
रुणानुकूलता। सरागया स्रुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया। मुहुर्मुहुर्दशनविखंडितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियत
मयेव भेजिरे॥ अत्र संभोगशृंगारो वर्णनीयस्य वीरस्य व्यभिचारिणः क्रोधस्यानुभावसाम्येन विवक्षितः॥ एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलि
तप्रायं द्वितीयं पुनः पार्वत्या वदनांबुजस्तनभरे संभोगभावालसं॥ अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं शंभोर्भिन्न
रसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः॥ अत्र शांतशृंगाररौद्ररसपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः॥ यथा वा॥ क्षिप्तो हस्तावलग्नः १०३

प्रसन्नमभिहतोप्याददानोंशुकांतं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण।। आलिंगन् योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पला
भिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः।। अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानं तस्य च परिपोषकतया भगवतस्त्रिपुर
ध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापरिपुष्टतया रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोंगं। तस्य च कामीवेति साम्यबलादायातः शृंगारः। एवं चाविश्रां
तिधामतया करुणस्याप्यंगतैवेति द्वयोरपि करुणशृंगारयोर्भगवदुत्साहपरिपुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षतया यौगपद्यस
द्भावादंगत्वेन न विरोधः।। ननु सम्भूयालंबनात्मकप्रणयघनानंदस्वरूपस्य रसस्यैतादृशेनेतरेण रसेन कथं विरोधः संभावनीयः। एकवाक्यनि
वेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेः। नाप्यंगांगिभावः। द्वयोरपि समतया स्वातंत्र्येण विश्रांतेः। सत्यमुक्तं। अत
एवात्र प्रधानेतरे शृंगारे पुष्टस्वातंत्र्यविश्रमराहित्यात् स्थूलरसभावमात्राच्च विलक्षणतया संचारिरसनाम्ना व्यपदेशः। प्राच्या नामस्म
त्पितामहानुजकविपंडितमुख्यश्रीचंडीदासपादानां तु खंडरसनाम्ना। यदाहुः। अंगं बाध्योथ संसर्गी यद्यंगं स्याद्रसांतरे।। नास्वाद

सा·द·७ प्रतेसमग्रं यततः खंडरसः स्फुरतः। इति। ननु आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैरित्युक्तनयेन विरोधिनो वीरशृंगारयोः कथमेकत्र। कपोलेजा
१०४ जर नक्याः करिकलभदंतद्युतिमुषि स्मरस्मेरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलं। मुहुः पश्यञ्छृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं जटाजूटग्रंथिं द्रढयति र
104 घूणां परिवृढः॥ इत्यादौ सन्निवेशः। अत्रोच्यते। द्विधा खलु रसानां विरोधिता याऽविरोधिता च त्रिविधा व्यवस्था। कयोश्चिदालंबनैक्ये
न कयोश्चिदाश्रयैक्येन कयोश्चिन्नैरंतर्येणेति। तत्र वीरशृंगारयोरालंबनैक्येन विरोधः। तथा हास्यरौद्रबीभत्सैः संभोगस्य वीरकरुणरौ
द्रादिभिर्विप्रलंभस्यालंबनैक्येन। आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः। नैरंतर्यविभावैक्याभ्यां शांतशृंगारयोः। त्रि[illegible]धाव्यवस्थाविरोधो
वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां शृंगारस्याद्भुतेन भयानकबीभत्सेनेति। तेनात्र वीरशृंगारयोर्भिन्नालंबनत्वान्न विरोधः। एवं च वीरस्य नायकनि
ष्ठत्वेन निबंधे भिन्नाश्रयत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन विरोधः। यच्च नागानंदे शांताश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलय
वत्यनुरागो दर्शितः। तत्राहो गीतमहो वादित्रमित्यद्भुतस्यांतरा निवेशनान्नैरंतर्याभावान्न शांतशृंगारयोर्विरोधः। एवमन्यदपि। १०४

घं। पांडुक्षाममंवदनमित्यादौ च पांडुतादीनामंगवःकम्पणवद्धिप्रलंनेपातिनविरोधः। अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैवसंभवः। सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रती
तेः। यथा। एषदुश्च्यवनं नौमीत्यादि कश्चित्कश्च्यवन। अत्र दुश्च्यवनशब्दः प्रयुक्तः। अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः। अदोषता च
गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता।। अनुभयात्मता। अदोषगुणात्मता।। ● ।। इति श्रीमद्विश्वनाथकविराजविरचिते साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो
नाम सप्तमः परिच्छेदः।। ।। गुणानाह।। रसस्यांगित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा। गुणाः। यथा खल्वंगित्वमाप्तस्यात्मनः उत्कर्षहेतुत्वा
च्छौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः। तथा काव्येंगित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषा माधुर्यादयोपि स्वसमर्पकपदसंदर्भस्य काव्यपदस्योपचि
कानुगुणपदाज्ञः स्यर्थः। यथा चैषां रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितमेव। माधुर्यमोजोथ प्रसाद इति ते त्रिधा। ते गुणाः। तत्र। चित्तद्रवीभावमयो
ह्लादो माधुर्यमुच्यते। यत्तु केनचिदुक्तं। द्रुतिकारणमिति तन्न। द्रवीभावस्यास्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात्। द्रवीभावश्च
स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादिकृतदीप्तित्वविस्मयहासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागे न रसास्वादाकारानुविद्धानंदो...

धेन सहृदयचित्तस्याद्रीभावत्वोत्तत्त्वम् । संभोगे करुणे शान्ते विप्रलम्भे शान्ते धिकं क्रमात् । संभोगादि शब्दा उपलक्षणानि । तेन संभोगाभासादि
ष्वपेतस्य स्थितिर्ज्ञेया ॥ मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान्विना । रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना
तथा ॥ यथा । अनंगमंगलभुवस्तदपांगस्य भंगयः । जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तः संतापसंततिम् ॥ यथा वा ॥ ममालता कुंजं गुंजन्मदवदलिपुंजं
चपलयन् समालिंगन्नंगं द्रुततरमनंगं प्रबलयन् । मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन् रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥
ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥ अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि ।
तेन वीराभासादावप्यस्य स्थितिः । वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ॥ उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफौ टठडढैः सह ॥ सकारश्च ष
कारश्च तस्य व्यंजकतां गताः । तथा समासो बहुलो घटनौद्धत्यशालिनी ॥ यथा चंचद्भुजेत्यादि ॥ चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्कैंधनमिवानलः ।
सः प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥ व्याप्नोति अन्यान् विकरोति ॥ शब्दास्तद्व्यंजका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥ यथा ॥ सूचीमुखे 

नमत्कृद्देवकृतव्रणस्त्वं मुक्ताकलापखुठत्सिस्तनयोः प्रियायाः। बाणैः स्मरस्य शतशो विकृतस्य ममस्वित्सृते पितां कथमहं न विलोकयामि॥ एषां श
ब्दगुणत्वं च गुणत्वमोजस्यते बुधैः॥ शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः। श्लेषसमाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः। गुणाश्चिरंतनैरुक्ता ओजस्यंत
र्भवंति ते॥ ओजस्विन्यस्या ओजः शब्दवाच्ये शब्दार्थधर्मविशेषे। तत्र श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा। यथा। उन्मज्जज्जलकुं
जरेंद्ररभससफालानुबंधोद्धतः सर्वाः पर्वतकंदरोदरभुवः कुर्वन्प्रतिध्वानिनीः। उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा प्रायः प्रेंखदसं
ख्यशंखधवला वेलेयमुद्गच्छति॥ अयं बंधवैकट्यात्मकत्वादोज एव। समाधिरारोहावरोहक्रमरूपः। आरोह उत्कर्षः अवरोहोपकर्षः॥
तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः। यथा। चंचद्भुजेत्यादि। अत्र पादत्रये क्रमेण बंधस्य गाढता चतुर्थपादे त्वपकर्षः। तस्यापि च तीव्र
प्रयत्नोच्चार्यतया ओजस्त्वता॥ उदारता च विकटत्वलक्षणा। विकटत्वं च पदानां नृत्यप्रायत्वं। यथा। स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्न
र्तकीनां झणिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च॥ अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसंधानमंतरेणैव शब्दप्रौढिमात्रेणोजः। प्रसा

सा.द.८
१०६
106

स्त्वोजोमिश्रशैथिल्यात्मा। यथा। योयः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पांडवीनां चमूनां योयः पंचालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो
वा। योयस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधांधस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामंतकस्यांतकोहं॥ माधुर्यव्यंजकत्वं यदसमासस्य
वर्णितं। पृथक्पदत्वं माधुर्यं तेनैवांगीकृतं पुनः॥ यथा। श्वासान्मुंचतीत्यादि। अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः। अर्थव्यक्तिः पदार्थानां झ
टित्यर्थसमर्पणं। स्पष्टमुदाहरणं॥ ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात्कांतिश्च सुकुमारता। अंगीकृतेपि संबंधः। कांतिरौज्ज्वल्यं। तच्च लौकिकादिपदविन्या
सवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वं। सुकुमारता अपारुष्यं। अनयोरुदाहरणे स्पष्टे। क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी। अन्यथोक्तगुणे
ष्वस्या अंतःपातो यथायथं। मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रांतस्य संदर्भस्य तेनैव परिनिष्ठानं मार्गाभेदः। सच क्वचिद्दोषः। तथाहि। अन्यूनांगम
रूपपालिजरठन्भोगं च बिभ्रद्वपुः पारींद्रः शिखरे षपालिपुटके संभातु किं तावता। उद्धुद्धरगंधसिंधुरशतप्रोद्दाममदानालविस्रोतःशो
षणशोषणस्तु नरितः कल्पान्तिरस्यायते। अत्रोद्धतार्थवाच्येसुकुमारबंधत्यागो गुण एव। अनेवंविधे तु स्थाने माधुर्यादावेवांतःपातः॥ १०६

यथा। लताकुंजं गुंजन्नित्यादि। ओजः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता। तदभावस्य दोषत्वात्स्वीकृता अर्थगा गुणाः। ओजः साभिप्रायत्व
रूपं। प्रसादोऽर्थवैमल्यं। माधुर्यमुक्तिवैचित्र्यं। सौकुमार्यमपारुष्यं। उदारताऽग्राम्यत्वं। पंचानामप्यर्थगुणानां यथाक्रमं अपुष्टार्थाधिकप
दानवीकृतामंगलरूपाश्लीलग्राम्यतानां निराकरणे नांगीकारः। स्पष्टान्युदाहरणानि। अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यालंकारेण तथापुनः। रसध्वनि
गुणीभूतव्यंग्याभ्यां कांतिनामकः। अंगीकृत इति संबंधः। अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वं। कांतिर्दीप्तरसत्वं। स्पष्टे उदाहरणे। श्लेषो विचित्र
तामात्रमदोषः समतापरं। श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगघटनात्मा। तत्क्रमः क्रियासंततिः। विदग्धचेष्टितं कौटिल्यं। अप्रसि
द्धवर्णविरहोऽनुल्बणत्वं। उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः। एषां संयोगः संमेलनं स एव रूपं यस्याः घटनायाः तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमा
त्रं। अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः। यथा। दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे इति। अत्र दर्शनादयः क्रिया उन
यसमर्थनरूपं कौटिल्यं। लोकसंव्यवहाररूपमनुल्बणत्वं। एकासनसंस्थिते पश्चादुपेत्य नयने निमील्येषद्वक्रितकंधर इति चोपप

सा०ह०८ ह्रकाणिरेषां योगः। अनेन च वाक्योपपत्तिग्रहणे व्यग्रतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्या गुणता। समता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्यया विपर्यासे
१०७ रूपर नार्थस्य विसंवादिता विरहः। स च प्रक्रमभङ्गदोषविरह एव। स्पष्टमुदाहरणं॥ न गुणत्वं समाधेश्च। समाधिश्चायोन्यछाया योनिरूपद्वि वि
107 धार्थदृष्टिरूपः। तत्रायोनिरर्थो यथा। सद्यो मुंडितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धिनारंगकं॥ अन्यछाया योनिर्यथा। निजनयनप्रतिबिंबैरंबुनि ब
हुशः प्रतारिता कापि। नीलोत्पलेपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी॥ अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेणाभि
बद्धं। अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वं। किं तु काव्यशरीरमात्रनिर्वर्तकत्वं। क्वचिच्चैदं इत्येकस्मिन्पदार्थे वर्ण्ये अत्र नयन
समुत्थं ज्योतिरितिव्यरचनं। क्वचिन्निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावरयोषिदिति वाक्यार्थे वर्ण्ये वरवर्णिनीति पदाभिधा
नं। क्वचिदेकस्य वाक्यस्य किंचिद्विशेषाभिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपो व्यासः। क्वचिद्बहुप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमि
त्येवंरूपः समासश्चेत्येवमादीनामप्यन्येषामानामपि गुणत्वमुचितं। अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्वं। ~~किं तु काव्यशरीरमात्र~~। तेन ना १०७

र्थगुणाः पृथगुक्ता। तेनोक्तप्रकारेणार्थगुणाः ओजःप्रभृतयः परोक्ताः॥ ॥ इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टमः परिछेदः॥ ॥८॥
अथोद्देशक्रमप्राप्तमलंकारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोल्लंघ्य रीतिमाह॥ पदसंघटना रीतिरंगसंस्था विशेषवत्। उपकर्त्री रसादीनां।र
सादीनां। अर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानां॥ सा पुनः स्याच्चतुर्विधा। वैदर्भी चाथ गौडी च पांचाली लाटिका तथा। सा रीतिः॥ तत्र॥
माधुर्यव्यंजकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥ यथा॥ अनंगमंगलभुव इत्यादि। रुद्रटस्त्वाह। अस
स्तै मैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी॥ वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया। अत्र दश गुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः।
ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बंध आडंबरः पुनः। समासबहुला गौडी। यथा चंचद्भुजेत्यादि। पुरुषोत्तमस्त्वाह। बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्रा
णाक्षरा च गौडीया॥ रीतिरनुप्रासमहिमपरतंत्रास्तोकवाक्या च। वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः। समस्तपंचषपदो बंधः पांचालिका मता॥ द्वयो
वैदर्भीगौड्योः। यथा॥ मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया। मधुकरांगनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षर
मुज्जगे। भोजस्त्वाह। समस्तपंचषपदामोजःकांतिसमन्वितां मधुरां सुकुमारां च पांचालीं कवयो विदुः॥ लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपांचा

सा०द०९ स्योरंतरास्थिता॥ यथा॥ अयमुदयति मुद्राभंजनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमंदारपुष्पं। विरहविधुरकोकद्वंद्वबंधुर्विभिंदन्कुपि

१०८ पितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि॥ क्वचिदाशयमृदुपदसमाससुभगासु स्वैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवे

108 द्वाटी॥ अन्ये त्वाहुः। गौडी डंबरबंधा स्याद्वैदर्भी ललितक्रमा। पांचाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः॥ क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्य

था रचनादयः॥ वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबंधौ॥ रचनादीत्यादिशब्दाद्वृत्तिवर्णौ॥ तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा। मंथायस्तार्णवांभः प्लुतकु

हरवलन्मंदरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचंडः। कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवा

तः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुंदुभिस्ताडितोयं॥ अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यंजकत्वेपि भीमसेनवक्तृत्वेनोद्धता रचनादयः॥ वा

च्यौचित्याद्यथोदाहृते मूर्धव्याधूयमाने त्यादौ॥ प्रबंधौचित्याद्यथा। नाटकादौ रौद्रेप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः।

एवमाख्यायिकायां शृंगारेपि न मसृणवर्णादयः। कथायां रौद्रेपि नात्यंतमुद्धताः। एवमन्यदपि ज्ञेयं॥ ॥इति श्रीविश्वनाथकवि १०८

राजकृतौ साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिछेदः ॥ ॥९॥ ॥ अथावसरप्राप्तानलंकारानाह ॥ शब्दार्थयोरस्थि
रा ये धर्माः शोभातिशायिनः ॥ रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेंगदादिवत् ॥ यथाङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरि
णमुपकुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारकाः ॥ अलंकाराः अस्थिरा इति नैषां गुणव
दावश्यकी स्थितिः ॥ शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वाच्छब्दालंकारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालंकारस्यापि पुनरुक्तवदाभा
सस्य चिरंतनैः शब्दालंकारमध्ये लक्षितत्वात्प्रथमं तमेवाह ॥ आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनं ॥ पुनरुक्तवदाभासः स
भिन्नाकारशब्दगः ॥ उदा० ॥ भुजंगकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ॥ जगंत्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥ अत्र भुजंगकुंड
ल्यादिशब्दानामापातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनं पर्यवसाने तु भुजंगरूपं कुंडलं विद्यते यस्येत्याद्यन्या
र्थत्वं । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलंकारः ॥ पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानात् ॥ भुजंगकुंडली ॥ ति शब्दयो

सा० द० १०
२०९
109

प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वं ॥ हरः शिव इति द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुरिति द्वयोरपि ॥ जातिसदानत्याग इति न द्वयोरपीति श
ब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामस्योभयालंकारत्वं ॥ अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येपि स्वरस्य यत् ॥ स्वरमात्रसादृश्यं तु वैचित्र्या
भावान्न गणितं ॥ रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोनुप्रासः । छेको व्यंजनसंघस्य सकृत्साम्यमनेकधा ॥ छेकः छेकानुप्रासः । अ
नेकधेति रसः सर इत्यादेः क्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालंकारस्य विषयः । उदा॰ ममतातपादानां ॥ आदाय बकुलगंधानंधीकुर्वन्पदे प
दे भ्रमरान् ॥ अयमेति मंदमंदं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥ अत्र गंधानंधीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः । पावनः पवन इ
ति बहूनां व्यंजनानां सकृदावृत्तिः । छेको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वाच्छेकानुप्रासः ॥ अनेकस्यैकधासाम्यमसकृद्वाप्यनेकधा । एकस्य स
कृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोपि ॥ अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि ॥
उदा॰ उन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ॥ नीयंते पथिकैः कथंकथ २०९

मपि धा नावधा नक्षराणां प्रयोग स मासमागमरसोद्भासैरमीवा सराः। अत्र रसोद्भासैरमीवासरा इति रसयोरेकधैव न तु तेनैव
क्रमेणापि द्वितीये पादे कलयोस्सकृत्तेनैव क्रमेण। प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत्। धकारस्य चासकृत्। रसविषयव्यापारवती वर्णरचना
वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद्वृत्त्यनुप्रासः। उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके। सादृश्यं व्यंजनस्यैतच्छ्रुत्यनुप्रास उच्यते। उदा०।
दृशा दग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः॥ अत्र जीवयंति जयिनीरित्यत्र चजकार यकारयोरेक
स्थाने तालावुच्चार्यत्वात्सादृश्यं। एवं दंत्यकंठ्यानामप्युदाहार्यं। एष सहृदयानामतीव सुखा+कृतिर्वहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः। व्यंजनं
चेद्यथावस्थं संहत्य तेन स्वरेणानुःस्वारवन्वितं तयोऽपत्वादंत्यानुप्रास एव तत्। यथावस्थमिति यथासंभवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षर
विशिष्टं। एषश्च प्रायेण पादस्य पदस्य चांते प्रयोज्यः। पादांतगो यथा मम। केशः काशस्तबकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः। चक्षु
र्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पं॥ पदांतगो यथा। मंदं हसंतः पुलकं वहंत इत्यादि॥ शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः।

सा०द०१० लाटानुप्रास इत्युक्तः। उदा०। स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते। पश्य निर्जितकंदर्पं कंदर्पवशगं प्रियं॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौ
२२० नरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकद्योत्यधर्मिरूपस्यापि भिन्नार्थत्वाल्लाटानुप्रासोऽयं। नयने तस्यैव नयने चात्र द्वितीयनयनशब्दो भा
११० ग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः। यथा वा। यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य। यस्य न सवि
धे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यं। एषु च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रासः। अनुप्रासः
पंचधा ततः॥ स्पष्टं। सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यंजनसंहतेः। क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते। अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित्सार्थक
त्वं। क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वं। क्वचित्तद्वयोर्निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ इति। तेनैव क्रमेण दमो मोद इत्यादेर्भिन्नकविष
यत्वं सूचितं। एतच्च पादपादार्धश्लोकावृत्तित्वेन पदाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूततमभेदं दिङ्मात्रमुदाह्रियते। नवपलाशपलाश
वनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजं। मृदुलतांतलतांतमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥ अत्र पदावृत्तिः। पलाशपलाशेति सुरभिं सु २२०

ग्निमिति द्वयोः सार्थकत्वं। लतां तल्लतांतेतित्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं। परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य। एवमन्यत्राप्युदाहार्यं। यमकादौ भवेदैक्यं
डलोर्बवोर्लरोस्तथा॥ इत्युक्तनयात् [नयात्] भुजलतां जडतामबलाजन इत्यत्र न यमकत्वहानिः। अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि। अन्यः श्लेषे
ण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा॥ द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च। क्रमेणोदा०। के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः किं ब्रूते वि
हगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः॥ वामा यूयमहो विडंबरसिकः कीदृक्स्मरो वर्तते येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव वामागमः॥ अत्र विशे
षपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति अर्थद्वये योगत्वात्सभंगश्लेषः। अन्यत्र तु अभंगः। काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे। कृतागसः परित्यागात्तस्या
श्चेतो न दूयते। अत्र कयाचित्सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ् अन्यया च काक्वा दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः॥ शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि।
वाक्यं यत्र भवेत्सोयं भाषासम इतीष्यते॥ यथा मम। मंजुलमणिमंजीरे कलगंभीरे विहारसरसीतीरे। विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च
गंधसारसमीरे॥ एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावंतीनागरापभ्रंशेष्वेकविध एव। सरसं कइ णकवामित्यादौ तु सरस्यमित्यत्र स

सा·द·१० स्कृतप्राकृतयोः साम्येपि वाक्यगतत्वाभावेन वैचित्र्याभावान्नायमलंकारः॥ श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते॥ वर्णप्रत्ययलिंगा
११२ नां प्रकृत्योः पदयोरपि॥ श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः॥ क्रमेणोदाहरणं॥ प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति ब
हुसाधनता॥ अवलंबनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि॥ अत्र विधाविति· विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोर्वर्णयो
श्लेषः॥ किरणा हरिणांकस्य दक्षिणश्च समीरणः॥ कांतोत्संगजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः॥ अत्र सुधाकिर इति कि
प्रत्ययकप्रत्ययोः। किंचात्र बहुवचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनश्लेषोपि। विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयी। तव दत्तां सदा
मोदं लसत्तरलहारिणी॥ अत्र वचनश्लेषोपि॥ अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति। सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपा
त्मजः॥ अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योः सामर्थ्यकृदिति कृंततिकरोत्योः प्रकृत्योः॥ पृथुकार्तस्वरमित्यादि॥ अत्र पदभंगे विभक्ति ११२

समासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो न तु प्रकृतिश्लेषः। एवं च नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः। सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदी
क्षणे॥ अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात् प्रकृतिश्लेषः। अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषः स्यात्। सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भव छे
दतत्परः। नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्तनं॥ अत्र हर इति पक्षे शिवसंबोधनमिति सुपां पक्षे द्विधातोर्लिङिति विभक्त्योः। एवं भवेत्य
दो। अस्य च भेदस्य प्रत्ययश्लेषेऽपि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः। महदे सु
रसंधम्मे तमवसमासंगमागमाहरणे। हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा॥ अत्र संस्कृतमहाराष्ट्र्योः॥ पुनस्त्रिधा सभंगोऽथा
भंगस्तदुभयात्मकः। एतद्भेदत्रयं च शब्दभेदाद्भेदयथासंभवं ज्ञेयं। यथा वा॥ येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभु
जंगहारवलयो गंगां च यो धारयत्। यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः॥

स्मा० द० १० अत्र येन धवलत्वादौ सभंगश्लेषः। अंधकेत्यादावभंगः। अनयोश्चैकत्र संभवात् सभंगाभंगात्मकः। ग्रंथगौरवभयात्पृथङ्नोदाहृतः। इह केचिद्

११२ आहुः। सभंगश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः। अभंगस्त्वर्थ-

112 श्लेष एव यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृंतगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः। यो हि यदाश्रितः स तदलंकार एव। अलं-

कार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तेरिति। तदन्येन मन्यंते। तथाह्यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यदोषगुणालंकाराणां शब्दा-

र्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियमात्। न त्वांधकक्षयेत्यादौ शब्दाभेदः। अत्र भेदे न शब्दभेद इति दर्शनात्। किंचा-

त्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोदंकरणात् शब्दालंकारत्वमेव विसदृशशब्दद्वय [illegible] बंधे चैवंविधस्य वैचि-

२ स्या त्र्याभावात् वैचित्र्यस्यालंकारत्वात्। अथ मुखप्रेक्षितयाऽर्थालंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालं-

कारत्वप्रसंगः। शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वे चार्थालंकारत्वे प्रतिकूलतामुपगते हि विधाविव्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि ११२

असम्भवतीति न यत्रापि शब्दालंकारत्वमेव। यत्र तु शब्दपरिवर्तनेपि न श्लेषत्वं भाति तत्र। स्तोके नोन्नतिमायाति स्तोके नायात्यधोगतिं। अ
हो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य चेत्यादौ अर्थश्लेषः॥ अस्य चालंकारांतरविविक्तविषयतयाऽप्रसंभवात् विद्यमानेष्वलंकारांतरेष्वपवा
दत्वेन तद्बाधकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित्। इत्यमत्र विचार्यते। समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ हि तावद्यथास्या न विधेयतथाना
स्य गंधोपि। विद्वन्मानसराजहंसेत्यादौ श्लेषगर्भे रूपकेपि मानसशब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेपि रूपकेन श्लेषो बाध्यते। सरोरूपस्यैवार्थ
स्य विश्रांतिधामतया प्राधान्यात्। श्लेषे ह्यर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वं। सन्निहितबहलांधकारा भास्वन्मूर्तिश्चेत्यादौ विरोधाभासेपि विरुद्धा
र्थस्य प्रतिभामात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः॥ एवं पुनरुक्तवदाभासेपि तेन। येन ध्वस्तेत्यादौ प्राकरणिकयोर्न। तानामित्यादौ च अप्राकर
णिकयोरेकधर्माभिसंबंधात् तुल्ययोगितायां स्वच्छोपजातविषयोपि न याति वक्तुं देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखं। मोहात्समाक्षिप
ति जीवनमप्यकांडे कष्टं प्रसूनविशिखप्रभुरस्य बुद्धिः। इत्यादौ प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसंबंधाद्दीपके॥ सकलकलं पुर

मेतज्ज्ञातं संप्रति सुधांशुबिंबमिवेत्यादौ चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासंभवात्। एषां च श्लेषविषयपरिहारे
णापि स्थितेः॥ एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः। अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाभाव
प्रसंगाच्चेति। अत्रोच्यते। न तावत्परमार्थतः श्लेषस्यालंकारांतराविविक्तविषयता। येन अस्त्वित्यादिनाविविक्तविषयत्वात्। न चात्र तुल्य
योगिता। तस्यां द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात्॥ अत्र हि माधवो माधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमे परस्य व्यंग्यत्वं स्यात्। किं च तुल्य
योगितायामेकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसंबद्धतया प्रतीतिः। इह त्वनेकेषां धर्माणां पृथक्पृथग्धर्मिसंबद्धतया सकलकलेत्यादौ च नोपमाप्र
तिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः। श्लेषोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः। कमलमिव मुखं मनोज्ञमित्याद्यस्ति हि श्लेषोपमाया विषय इति चेत्। यदि सकलक
लेत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा। तत्किमपराद्धं मनोज्ञमित्यर्थश्लेषेण। स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किंतु। आश्रित्य शब्दमा
त्रं सामान्यमिहापि संभवतः इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवत् शब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात्। ननु गुणक्रियासाम्य ११३

स्यैवोपमाप्रयोजकतायुक्ता। तत्र साम्यस्य वास्तवत्वात्। शब्दसाम्यस्य तु न तथा। तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्। ततश्च श्लेषोपमायाः अन्यथानुप
पत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैव अर्थश्लेषविषयतापरित्यागेन श्लेषोपमाविषयतायुक्ता। ननु सकलकलेत्यादौ शब्दसाम्यस्येति चेन्न। साधर्म्य
मुपमेत्येवाविशिष्टस्योपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्याहृतेरभावात्। यदि शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं क
थं विद्वन्मानसेत्यादावाधारन्ते चित्रादौ सरोवरत्वाधारोपो राजादेर्हंसत्वाधारोपो रूपरूपकप्रयोजकः। किं च। यदि वास्तवसाम्य एवोप
मांगीकार्या कथं त्वयापि सकलकलेत्यादौ बाध्यन्तोपमांगीक्रियते। किं चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता।
श्लेषबंधतः प्रथमं साम्यस्यासंभवादित्युपमाया एवांगित्वेन व्यपदेशो ज्यायान्। प्रधानेन व्यपदेशा भवंतीति न्यायात्। न तु शब्दालंका
रविषये गांगिभावसंकरो नांगीक्रियते। तत्कथमत्र श्लेषोपमयोरंगांगिभावः संकर इति चेन्न। अर्थानुसंधानविरहे एव नु प्रासादावेव
व१ तथानंगीकारात्। एवं दीपकादावपि ज्ञेयं। सत्यश्लाघ्यमधुरगिरः प्रसादिताशा मदोद्धतारंभाः। निपतंति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे॥

सा.द.१० अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमनात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः॥ इह प्रस
११४ तबंधाभिधेयस्य द्वितीयार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयार्थो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिः॥ न च श्लेष इति शेषमवदातं। पद्मा
द्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते। आदिशब्दात् खड्गमुरजचक्रगोमूत्रिकादयः अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायि
११४ नामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारविधायित्वेन निर्वाहेऽस्मिन्नदोषोपचारात् शब्दालंकारविषयत्वं। तत्र पद्म
बंधो यथा॥ ममा। मारमा सुषमाचारुरुचा मारवधूत्तमा। मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मारमा॥ एषोऽष्टदलः पद्मबंधो दिग्दलेषु नि
र्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णाः किंतु विदिग्दलेष्वन्यथा कर्णिकाक्षरं तु श्लिष्टमेव। एवं खड्गबंधादिकमप्यूह्यं॥ काव्यांतर्गडुभूततया तु ने
ह प्रपंच्यते॥ रसस्य परिपंथित्वान्नालंकारः प्रहेलिका। उक्तिवैचित्र्यमात्रं सा च्युतदत्ताक्षरादिका। च्युताक्षरा। दत्ताक्षरा। च्युतदत्ताक्षरा च॥
उदा०। कूजंति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमंबुजं। किं करोतु कुरंगाक्षी वदनेन निपीडिता। अत्र रसाले इति वक्तव्ये साले इति रच्युतः। ११४

वन इत्यत्र यौवन इत्ययं योद्देशः। वदन इत्यत्र मेच्युते वोद्देशः। आदिशब्दात् क्रियाकारकगुप्तादयः। तत्र क्रियागुप्तिर्यथा॥ पांडवानां सभामध्ये दुर्यो-
धन उपागतः। तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च। अत्र दुर्योधन इत्यत्रादुः यः धन इति अदुरिति क्रियागुप्ता। एवमन्यत्र। अथावसरप्राप्तेष्वर्था-
लंकारेषु प्राधान्यात्सादृश्यमूलेषु लक्षितत्वेषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमामाह॥ साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः। रूपकादिषु सा-
म्यव्यंग्यत्वं। व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः। उपमेयोपमायां वाक्यद्वयं। अनन्वये चैकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या भेदः॥ साधारणधर्मादि सामान्यधर्मः औपम्यवा-
चि च उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यं। सोपमा। साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियेयमनोज्ञत्वादि। औपम्यवाचकमिवादि। उपमेयं मुखादि।
उपमानं चंद्रादि॥ इयं पुनः॥ श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि। आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थे यत्र वा वतिः। यथेववादयः शब्दा उपमानानंतरप्र-
युक्ताः तुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतं सादृश्यलक्षणसंबंधं बोधयंतीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा। एवं तत्र तस्येव इ स्यनेनैवा-
विहितस्य वतेरुपादाने। तुल्यादयस्तु कमलेन तुल्यं मुखमित्यादावुपमेय एव। कमलं मुखस्य तुल्यमित्यादावुपमान एव। कमलं मुखं च तुल्यमित्या-

सा॰ द॰ १० दावुभयत्रापि श्लिष्यंतीति । अर्थानुसंधानादेव साम्यं प्रतिपादयंतीति तत्सद्भावे आर्थी । एवं तेन तुल्यमित्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरप्युपा
२२५ दाने ॥ इत तद्धिते समासेऽथ वाक्ये ह्यौती आर्थी च । उदा० । सौरभमंभोरुहवन्मुखस्य कुंभाविव स्तनौ पीनौ । हृदयं मदयति वदनं तव शरदिंदुर्यथा बा ८२
115 ले । अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ॥ मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः । चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशे चपले च लोचने तस्याः । अत्र क्रमे
ण त्रिविधार्थी ॥ पूर्णा षडेव तत् । स्पष्टं । लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥ त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् । सा लुप्ता । त
द्भेदानाह ॥ पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीं तु तद्धिते । सा लुप्तोपमा । धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति । पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा किं
त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असंभवात् पंचप्रकारा । उदा० मुखमिंदुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये । वाचः सुधा इवोष्ठं ते बिंबतुल्यं मनोऽश्मवत् । आधारकर्म
विहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पंचधा पुनः ॥ धर्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्यच् क्यङ् णमुलः । कलापमते यिन्नायिणामः ॥
क्रमेणोदा० ॥ अंतःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ॥ दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिंदुसंचारमत्र भुवि सं २२५
क[illegible] विहिते अन्यत्र काद्योऽसंभवात् ॥ २

चरसि क्षितौ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य। सुतीयसीत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः। एवमन्यत्र। इह च क्य
चानुस्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति। इदं च केचिदौपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति। तदयुक्तं। क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौप
म्यप्रतिपादकत्वात्। ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात्। इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यं। कल्पबादावपि तथाप्र
संगात्। न च कल्पबादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं। क्यङादीनां तु द्योतकत्वं। इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात्। वाचकत्वे वा समुदितप
दवाचकं प्रकृतिप्रत्यययोः स्वस्वार्थबोधकत्वमिति च मतद्वयेपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति। यत्तु केचिदाहुः। वत्यादय इवाद्यर्थे अनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचा
रार्था इति। तदपि न। न खलु क्यङादय आचारमात्रार्थाः अपि तु सादृश्याचारार्था इति। तदेवं धर्मलोपे दश प्रकारा लुप्ता। उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमा
सयोः॥ उदा० तस्या मुखेन सदृशं नास्ते रम्यं न वा नयनतुल्यं। अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः। अत्रैव च मुखेन सदृ
शमित्यत्र मुखं यथेदमिति नयनतुल्यमित्यत्र दृगिवेति पाठे श्रौत्यपि संभवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेपि प्राचीनैर्द्वि

सा॰द॰१० कारमेवोक्तं॥ औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा॥ क्रमेणोदा॰॥ वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरं॥ गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निन
११६ दन्महात्मनां पुरतः॥ अत्र गर्दभतीत्यत्रौपम्यवाचिनः क्विपो लोपः। न चोपमेयस्यापि लोपः। निनदन्नित्यनेनैव निर्दिष्टत्वात्। द्विधा समासे वाक्ये च लो
116 पे धर्मोपमानयोः॥ तस्या मुखेनेत्यादौ रम्यमिति स्थाने लोक इति पाठे अनयोरुदाहरणं। क्विप्समासगता द्विधा धर्मेवादिविलोपने। विधवति मु
खमब्जमस्याः॥ अत्र विधवतीति मनोहरत्वं क्विप्प्रत्यययोर्लोपः॥ केचित्त्वत्रापि प्रत्ययलोपमाहुः। मुखमब्जमिति च समासगा। उपमेयस्योपेतु
स्याद्वेकाप्रत्यये क्यचि। यथा॥ अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः। कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति॥ अत्र सहस्रायुधमिवात्मानमा
चरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः॥ न चौपम्यवाचकलोपः। उक्तादेव न्यायात्॥ अत्र केचिदाहुः। सहस्रायुधेन सदृग्वर्तत इति सहस्रायुधः
स इवाचरतीति वाक्यात् सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेषस्य शाब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति। तन्न विचारसहं। कर्तुरिक्यचोनुशा
ना॥ संविन्ध दृत्यात्॥ धर्मोपमेयलोपेन्या॥ यथा॥ यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे॥ अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरंतीत्युपमे ११६

यत्रात्मा साधारणधर्मः । श्रुक्ता च लुप्तौ ।। त्रिलोपे तु समासगा ।। यथा । राजति मृगलोचना । अत्र मृगस्य लोचने इव लोचने यस्या इति स[ ]मासे उपमा
प्रतिपादकसाधारणधर्मोपमेयानां लोपः । तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः ।। इत्थं षड्विधा । लुप्ता चैकविंशति[ ] विधेति मिलित्वा सप्त
विंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु [ ] विशेषः प्रतिपाद्यते । एकरूपः क्वचित्क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने
बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा । अत्र एकरूपो यथोदाहृते । मधुरः सुधावदधरः इत्यादि । बिम्बप्रतिबिम्बत्वे यथा । भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः
श्मश्रुलैर्महीं । तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव । अत्र श्मश्रुलैरित्यस्य सरघाव्याप्तैरिति दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनं । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।।
स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।। कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतं । अत्रैक एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तू
पमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य । यथा । नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः मुखैरिव सरः श्रियः । पदे पदे
विभान्ति तस्मिंश्चक्रवाकैः स्तनैरिव ।। अत्र नेत्रादीनामुत्पलसादृश्यं वाच्यं । सरःश्रीणां चाङ्गनासादृश्यं गम्यं । कथिता रसनोपमा । यथोर्ध्वमुपमे

सा०द०१० यस्य यदि स्याद्रुपमानता। यथा। चंद्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कांता। कांतायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः॥ मालोपमा
११७ यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते। यथा। वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी। यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृ मा
117 तत्वं दृश्यते। यथा। हंसश्चंद्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा। विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे॥ ञ्पस्य राज्ञो गृहेनातिरूपानीता विस्तृतयः। पुरं
दरस्य भवनेनैकस्य वृक्षभवाइव॥ अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्षभवाइवेत्युपमानभूता विभूतय आक्षिप्यंते इत्याक्षेपोपमा। अत्रैव गृहेनेत्य
स्य भवनेनेत्यनेन प्रतिनिर्देशात्प्रतिनिर्देशोपमा। इत्यादयश्च न लक्षिताः। एवं विधवैचित्र्यस्य सहस्रधा दर्शनात्। उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव
त्वनन्वयः। अर्थात् एकवाक्ये यथा। राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि। चंद्रश्चंद्र इवातंद्रः शरत्समुदयोद्यमे॥ अत्र राजीवादीनामनन्य
सदृशत्व प्रतिपादनार्थमुपमानोपमेयभावो वैकल्पिकः। राजीवमिव पाथोजमिति चास्य लाटानुप्रासाद्भिन्नो विषयः। किं त्वत्रोचितत्वा
देकशब्दप्रयोग एव श्रेयान्। तदुक्तं। अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषंगिकं॥ अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति। पर्यायेन ११७

द्वयोरेतदुपमानोपमेयता। एतदुपमानोपमेयत्वं। अथाद्वितीयद्वये यथा। कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः। धरणीव धृतिर्धृ-
तिरिव धरणी सततं विभाति नृपवतयस्य। अत्रास्य राज्ञः श्रीबुधादि सदृशं नान्यदस्तीति भावः। सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते।
यथा। अरविंदमिदं वीक्ष्य खेलत्खंजनमंजुलं। स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चंचललोचनं। मयि सकपटमित्यादौ तु स्मृतेः सादृश्यानुभवं वि-
नोत्थापितत्वान्नायमलंकारः। राघवानंदमहापात्रस्तु। वैसादृश्यात्स्मृतिमपि स्मरणालंकारमिच्छंति। तत्रोदाहरणं तेषामेव यथा। शिरीषमृ-
द्वगि गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता। तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः। रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे।।
रूपितेति परिणामाद्व्यवच्छेदः। एतच्च परिणामप्रस्तावे विवेचयिष्यामः।। निरपह्नव इति अपह्नुतिव्यवच्छेदार्थं।। तत्परंपरितं सांगं निरंगमिति
च त्रिधा। तद्रूपकं। तत्र। यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणं। तत्परंपरितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबंधनं। प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधं।।
तत्र श्लिष्टशब्दनिबंधनं केवलं परंपरितं यथा।। आहवे जगदुद्दंडराजमंडलराहवे। श्रीनृसिंहमहीपाल स्वस्त्यस्तु तव बाहवे।। अत्र राज-

सा०द०१० मंडलोन्यपसमूह एव चंद्रबिंबमित्यारोपो राजबाहो राहुत्वारोपेन निमित्तं। मालारूपकं यथा। पद्मोदय दिनाधीशः सदागतिसमीरणः। भूभृदावलि
११८ दंभोलिरेक एव भवान्भुवि॥ अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः। सतां मार्गतिरेव सदागमनं। भूभृतो राजान एव पर्वता इत्यारोपो राज्ञः
118 सूर्यत्वाद्यारोपेन निमित्तं। अश्लिष्टपदनिबंधनं केवलं यथा। पांतु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः। त्रैलोक्यमंडपस्तंभाश्चत्वारो हरिबाह
वः॥ अत्र त्रैलोक्ये मंडपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तंभत्वारोपेन निमित्तं। मालारूपं यथा। मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखंडचित्रं हरिदंगनायाः। वि
राजति व्योमसरःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिंदुबिंबं॥ अत्र मनोराज्ञादे राजत्वाद्यारोपः पश्चादिंदुबिंबस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तं। एषु च राजत्वादी
नां राहुत्वाद्यारोपो राजमंडलादीनां चंद्रत्वाद्यारोपे निमित्तं। इति केचित्। अंगिनो यदि सांगस्य रूपणं सांगमेव तत्। समस्तवस्तुविषयमेक
देशविवर्त्ति च। तत्र। आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतं॥ प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा। रावणावग्रहक्लांतमिति वागमृतेन सः। अभि
वृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे॥ अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितं। यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत्। क ११८

स्य चिदारोप्यमाणस्य यथा। लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरं। लोकलोचनरोलंबकदंबैः कैर्न पीयते। अत्र लावण्यादौ मधुत्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे
पद्मत्वाद्यारोपस्त्वार्थः। न चेयमेकदेशविवर्तिन्युपमा विकस्वरधर्मस्यारोप्यमाणपद्मे मुख्यतया वर्णनात्। मुखे चोपचरितत्वात्। निरंगं केवलस्यैव
रूपणं तदपि द्विधा। मालाकेवलरूपत्वात्। तत्र मालारूपं निरंगं यथा। निर्माणकौशलं धातुश्चंद्रिका लोकचक्षुषां। क्रीडागृहमनंगस्य सेयमिंदीव
रेक्षणा। केवलं यथा। दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुंदरि नात्र दूये। उद्यत्कठोरपुलकांकुरकंटकाग्रैर्यद्भिद्यते मृदु पदं ननु सा व्य
था मे। ते नाष्टौ रूपके भिदाः। चिरंतनैरुक्ता इति शेषः। क्वचित्परंपरितमप्येकदेशविवर्ति यथा। खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समितिविजयते मालवाख
३८ ण्डलस्य। अत्रार्थः क्ष्मायां महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदल्लत्वारोपे हेतुः। अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेप्युदाहरणं मृग्यं। दृश्यंते क्वचिदारोप्याः
श्लिष्टाः सांगेपि रूपके। तत्रैकदेशविवर्तिश्लिष्टं यथा। मम कर मुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य। विकसितकुमुदे
क्षणं विचुंबत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः॥ इत्यादि। समस्तवस्तुविषयं यथा। तत्रैव विचुंबतात्यादौ चुचुंबे हरिदबलामुखमिंदुना

सा०द०१० यकेनेतिपाठे। न चात्र श्लिष्टपरंपरितं। तत्र हि तन्मूलत्वादवलिदंभोलिरित्यादौ राज्ञादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य राज्ञादेर्दंभोलितादि
२२८ रूपणं सर्वथैव साहश्यासंभवादसंगतं। तर्हि कथं पद्मोदयादिना धीशत्वादौ परंपरितं। राज्ञादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सं
११५ भवादिति न वाच्यं। तथा हि॥ राज्ञादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया
विवक्षितत्वात्॥ इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुंगत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरंपरितं। क्वचित्समासाभावेपि रूपकं दृ
श्यते। यथा। मुखं तव कुरंगाक्षि सरोजमिति नान्यथा। क्वचिद्वैयधिकरण्येपि यथा। विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः॥ क्वचिद्वैधर्म्येण
यथा। सौजन्यांबुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा। यैरेषापि दुराशया कलियुगे राज्याव
ली सेविता तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलं। अत्र चकेषांचिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेपि रूपकविशेषत्वादर्थालं
कारमध्ये गणनं। एवं वक्ष्यमाणालंकारेष्वेवं विधेषु बोद्धव्यं। अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्॥ तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञं २२५

रूपकं। यथा मम॥ इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलंकः शशधरः सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिंबमधरः। इमे नेत्रे रात्रिंदिवमधिकशोभे कुवलये तनुर्ला-
वण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः॥ अत्र कलंकराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यं॥ विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामो भवेत्तु-
ल्याधिकरणो द्विधा॥ आरोप्यमाणस्यारोपविषयतया परिणमनात्परिणामः। यथा। स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम। स्तनोपपीडमाश्ले-
षः कृतो द्यूतपणः श्रिया॥ अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिनावेनोपयुज्येते। अत्र तु नायकसंभावनद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया। तत्र
प्रथमे वैयधिकरण्येन प्रयोगः। द्वितीये तु सामानाधिकरण्येन। रूपके मुखचंद्रं पश्यामीत्यादावारोप्यचंद्रादेरुपरंजकत्वमात्रं न तु प्रकृते
दर्शनादावुपयोगः। इदं तूपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं। प्रकृते च नायकसंभावनादावुपयोगः। अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणा-
न्वयः। अत्र तु तादात्म्येन। दासे कृतागसीत्यादौ रूपकमेव न तु परिणामः। आरोप्यमाणकंटकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रकृतत्वात्। न खलु त-
त्कस्यचिदप्रकृतकार्यस्य घटनार्थमनुसंधीयते। अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्याद्दृश्यते। यथा। वनेचराणां वनितासखानां

सा०द०१० दरीगृहोत्संगनिषक्तभासः। भवंति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥ अत्र प्रदीपानामोषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिन्यंध
१२० कारनाशे उपयोगः। अतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यं॥ संदेहः प्रकृतेन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः। शुद्धो निश्चयगर्भोसो निश्चयांत इति
१२१ त्रिधा॥ यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः। यथा। किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मंजरी वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लाव
ण्यवारांनिधेः। उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रंभिणः किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृंगारिणः॥ यत्रादावंते च संश
य एव निश्चयः स निश्चयमध्यः। यथा। अयं मार्तंडः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतं। कृतांतः
किं साक्षान्महिषवहनोसाविति चिरं समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः॥ अत्र मध्ये मार्तंडाद्यभावनिश्चयः। राड्
निश्चये द्वितीयस्योत्थानासंभवात्। यत्रादौ संशयोंते च निश्चयः स निश्चयांतः। यथा। किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्मु
खमवभासते तरुण्याः। संसय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्विब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः॥ अप्रतिभोत्थापि तेषु स्यात्तुर्व ११५०

पुरुषो वेत्यादिसंशयेष्वनायमलंकारः। मध्यं तव सरोजाक्षि पयोधरभरार्दितं। अस्ति नास्तीति संदेहः कस्य चिन्न हि भासते। अत्रातिशयोक्ति
रेवा उपमेयेउपमानसंशयस्यैवैतदलंकारविषयत्वात्॥ साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रांतिमान्प्रतिभोत्थितः॥ यथा॥ मुग्धा दुग्धधिया गवां
विदधते कुंभानधो वल्लवाः कर्णे कैरवशंकया कुवलयं कुर्वंति कांता अपि। कर्कंधूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकांक्षया सांद्रा चंद्रम
सो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चंद्रिका॥ स्वरसोत्थापिता भ्रांतिर्नायमलंकारः। यथा शुक्तिकायां रजतमिति। न चासादृश्यमूलका। यथा। सं
गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः। संगे सा पुनरेका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे॥ क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतॄणां वि
षयाणां तथा क्वचित्। एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते। क्रमेणोदाहरणं। प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इ
ति देवैः। नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः॥ अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोपवधूप्रभृती
नां रुच्यादयो यथायोगं प्रयोजिकाः। यदाह। यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते। आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसा

धितः॥ अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वा स्तुत्यत्वात् । एकस्य भेदाद्धनमालारूपकं । न च भ्रांतिमान् न चायमभेदे भेद इत्येवं रूपातिशयोक्तिः
तत्र हि । अन्यदेवांगलावण्यमित्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानं । न चेह भगवति गोपवधूप्रभृतिभिः प्रियत्वा
द्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्कालेतात्विकत्वात् । केचिदाहुः । अयमलंकारो नियमेनालंकारांतरविच्छित्तिमूलः । उक्तोदाह
रणे च प्रियत्वादीनां नियतान्निप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिरस्तीति तन्मूलत्वेपि प्रत्येतृभेदेन नानात्वप्रतीतिरू
पो विच्छित्तिविशेषस्त्वेषोऽभिन्नालंकारत्वप्रयोजकः । श्रीकंठजनपदवर्णने वज्रपंजरमिति शरणागतैरंबरविवरमिति वातिकैरित्यादि
ष्वतिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च रूपकालंकारयोगः । वस्तुतस्त्वंबरविवरमित्यादौ भ्रांतिमंतमेवेच्छंति । न रूपकं । भेदप्रतीतिपुरःस
रस्यैवारोपस्य । गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः । शारीरमीमांसाभाष्यव्याख्याने वाचस्पतिमिश्राः । अपि च परशब्दः पर
त्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति । यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः । स च भेदप्रत्ययपुरःसर इति । इह तु वातिकानां २२१

श्रीकंठादिउनपदे भ्रांतिकृत एव ऽअंबरविवरत्वाद्यारोप इति। ऽअत्रैव च तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्याभिरित्यादौ च परिणा
मालंकारयोगः। गांभीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः। इत्यादौ चानेकधोल्लेखे गांभीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः। ऽअत्र च रूपकयोगः। गु
रुर्वचसि पृथुरुरसि ऽअर्जुनो यशसि इत्यादि श्लेषरूपकाद्विविक्तो विषयः। ऽअत्र श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः। प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्याद
पह्नुतिः। इयं च द्विधा। क्वचिदपह्नवपूर्वक आरोपः। क्वचिदारोपपूर्वकोपह्नव इति। क्रमेणोदा०। नेदं नभोमंडलमंबुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभंगाः।
नायं शशी कुंडलितः फणींद्रो नासौ कलंकः शयितो मुरारिः॥ एतद्विभाति चरमाचलचूडचुंबि हिंडीरपिंडरुचि शीतमरीचिबिंबम्। उज्ज्वालितस्य रजनी
मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलांछनकैतवेन। इदं पद्यं मम। एवं विराजति व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभंगाः। इत्याद्याकारेण
च प्रकृतनिषेधो बोध्यः। गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथंचन। यदि श्लेषेणान्यथा वान्यथयेत्साप्यपह्नुतिः। श्लेषेण यथा। काले वारिधराणामप
तितया नैव शक्यते स्थातुम्। उत्कंठितासि तरले नहि नहि सखि पिच्छलः पंथाः॥ ऽअत्रापतितयेति पतिं विनेत्युक्त्वा पश्चात्पतनाभावेनेत्यन्य

रो तनो

सा·द·१० ध्याकृतं। एवं। सा त्वां शिक्षयति व्रणयत्यधरं करोति रोमांचां नागरिकः किमु मिलितो न हि न हि सखि हेमन्तः पवनः। इत्यादि। अस्य शेषेणाय था। इहपु
१२२ रोनिलकंपितविग्रहा मिलति कानवनस्पतिनालता। स्मरसि किं सखि कांतरतोत्सवं न हि घनागमरीतिरुदाहृता॥ वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः।
इहस्योक्तेरिति भेदः। गोपनकृता गोपनीयस्यापि प्रथमममभिहिताच्च व्याजोक्तिः। अन्य - न्निषिध्य प्रकृतस्यापमं निश्चयः पुनः। निश्चयाख्यो लंका
१२ म४ रः। अन्यदारोप्यमाणं यथा मम। वदनमिदं न सरोजं नयने नेंदीवरे एते। इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर न मुधा परिभ्राम्य। यथा वा। हृदि बिसलताहा
रो नायं भुजंगमनायकः कुवलयदलश्रेणी कंठे न सागरलद्युतिः। मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि प्रहर न हरभ्रांत्या नंगक्रुधा किमु धाव
सि। न ह्ययं निश्चयांतः संदेहः। तत्र निश्चयसंशययोरेकाश्रयत्वेनावस्थानात्। अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः। किंच न भ्रमरादेरपि सं
शयः। एकको ह्यनधिके ज्ञाने तथा समीपगमनासंभवात्। तर्हि भ्रांतिमानस्तु। अस्तु नाम भ्रमरादेर्भ्रांतिर्न चेह तस्याश्चमत्कारविधायित्वं
अपि तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यं। किंच विवक्षितेपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रांतौ वा नायिकाचाट्वादिरूपेणैव संभवत्येव १२२

तथाविधोक्तिः। न च रूपकध्वनिरयं। मुखस्य कमलत्वेनानिर्धारणात्। न चापह्नुतिः। प्रकृतानिषेधादिति। इत्थं चैवायमलंकारश्चिरंतनोक्तालंकारे
भ्यः। शुक्तिकायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तिर्नायमलंकारो वैचित्र्याभावात्। भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य प
रात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता॥ वाच्येवादेः प्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः। जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि। तदष्टधा
पि प्रत्येकं भावाभावाभिमानिता। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः। द्वात्रिंशद्विधतां यांति। तत्र वाच्योत्प्रेक्षा यथा। ऊरुः
कुरंगकदृशश्चंचलचेलांचलो भाति। सपताकः कनकमयो विजयस्तंभः स्मरस्येव। अत्र विजयस्तंभस्य बहुवाचकत्वाज्जातिरुत्प्रेक्षा। ज्ञाने मौनं क्षमा श
क्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबंधित्वात्तस्य सप्रसवा इव। अत्र सप्रसवत्वं गुणः। गंगांभसि सुरत्राण तव निःसाणनिस्वनः। स्नातीवा
रिवधूवर्गगर्भपातकपातकी। अत्र स्नातीति क्रिया। मुखमेणीदृशो भाति पूर्णश्चंद्र इवापरः। अत्र चंद्र इत्येकव्यक्तिवाचकत्वाद्द्रव्यशब्दः। एते भावाभिमा
ने। अभावाभिमाने यथा॥ कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ। अपश्यंताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ। अत्रापश्यंताविति क्रि

मुखं नु मलिनीकृतमिति

वा पा०:१२

सा०द०१० याया अभावः। एवमन्यत्। ननु धर्मिनिरूपणप्रस्तावे निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा। गंगांभसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायामुत्पातकि
१२३ त्वं गुणः। अपश्यंत इत्यादौ क्षामतागमनरूपा निमित्तं क्रिया। एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा। तन्वंग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटी
123 कृतं। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया। अत्र लज्जयेवेति वाचकाभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। एवमन्यत्। ननु धर्मिनिरूपणप्रस्तावेवं
कारणां सर्वेषामपि व्यंग्यत्वं भवतीत्युक्तं संप्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वमुच्यते। उच्यते। व्यंग्योत्प्रेक्षायां महिलासहस्सभ
रिए तुह हिअए सुहअ सा अमांती। अणुदिणमणण्णकम्मा अंगं तणुअं पि तणुएइ॥ इत्यादावुत्प्रेक्षां विनापि वाक्यविश्रांतिः। इह तु स्तन
योर्लज्जयासंभवात्। लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यंग्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदः॥ तत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशभेदेषु मध्ये विशेषमाह।
तत्र वाच्याभिदाः पुनः॥ विना द्रव्यं त्रिधाः सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः॥ तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये वाच्योत्प्रेक्षा
यां षोडश भेदाः तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः। द्रव्यस्य० १२३

स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः॥ तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा। ऊर्वीदाहरणेषु स्मरस्य विजयस्तंभ इ
व प्रसवार इवेत्यादयः। जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा॥ रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः। विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियं।
अत्राख्यातुमिति न प्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितं। हेतूत्प्रेक्षा यथा। सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्यां। अदृ
श्यत त्वच्चरणारविंदविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनं॥ अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्। उक्तानुक्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरू
पगाः। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदाः तेऽत्प्रेक्षानिमित्तस्य उपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मि
लित्वा षट्पंचाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादानं यथा। ऊर्वीदाहृतेस्तातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तं॥ अनुपा
ने यथा। चंद्र इवापरद्वत्यत्र तथाविधसौंदर्यातिशयो नोपात्तः। हेतुफलयोः क्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथा हि। विश्लेषदुःखादिवेय त्यत्र २
न्निमित्तं बद्धमौनत्वं। आख्यातुमिवेत्यत्र च प्रवेशस्तयोरनुपादानेऽसंगतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोडशभेदेषु विशेषमाह। ऊ

सा०द०१० तायमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः॥ यथोदाहृते। तन्वंग्याः स्तनयुग्मेन त्यक्तं लज्जयैवेति हेतुरुत्प्रेक्षितः॥ अस्यामपि निमित्तस्यानुपादा
१२४ नं न संभवतीति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति॥ धर्मान्तरताद
स्मर १२ निबंधनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात्। यथायं राजाऽपरः पाकशासन इति। विशेषणाभावे च च३
रूपकस्य यथा। राजा पाकशासन इति। तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकाराः प्रतीयमानोत्प्रेक्षाः॥ उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधाः। तत्रोत्प्रेक्षाः॥
उक्तो यथा। ऊरुः कुरंगकदृश इत्यादि। अनुक्तो यथा मम प्रभावत्यां। प्रद्युम्नः। इह हि संप्रति प्रतिदिगन्तरमाच्छादयता तिमिरपटलेन। घटि
तमिवाञ्जनपुंजैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः। ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनं। अत्राञ्जनघटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य वि
षयो व्याप्तत्वं नोपात्तं॥ यथा वा। लिंपतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः। अत्र तमसो लेपनस्य। व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः। अञ्जनवर्षणस्य
तमःसंपातः। अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तं च तमसोऽतिबहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासंख्यं। केचित्तु लेपनं कर्तृ तमपि तमो लेपक १२४

कर्तृत्वेनोपेक्षितं। व्यापनं च निमित्तं। एवं नमोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेनेत्याकूतं॥ अलंकारांतरोत्थामावैचित्र्यमधिकं वक्ति। तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा
श्र२ यथा। मम। अम्बुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः। अप्राप्यमानिवांगे विगलति लावण्यवारि हरसूत्वा। श्लेषहेतुकं यथा। मुक्तोत्क
रः संकटशुक्तिमध्यात् विनिर्गतः सारसलोचनायाः। जानीमहेऽस्याः कमनीयकंबुग्रीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप। अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः। कंबु
ग्रीवाधिवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षायां हेतुः। अत्र जानीमह इत्युत्प्रेक्षावाचकं। एवं मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः। क्वचिदुपक्रमो
पक्रमोत्प्रेक्षा यथा। पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः। वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवला
भाः॥ इत्यत्र माशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा। पर्यवसाने तु जलधितीरे शैवलस्थितेः संभवोपपत्तेः संभावनोत्थानमित्युत्प्रे
क्षा। एवं विरहवर्णने केयूरायितमंगदैरित्यत्र। विकाशिनीलोत्पलति स्म कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः। इत्यादौ च ज्ञेयं। भ्रांतिम
दलंकारे मुग्धादुग्धधियेवेत्यादौ भ्रांतानां वक्तृवादीनां विषयस्य चंद्रिकादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबंधस्य कविनैव कृतत्वात् इह तु

सा० द० १० संभवनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः। संदेहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः। इह तूत्कटा संभाव्यभूतैका कोटिः। अतिशयोक्तौ
२२५ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसाने ऽसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः। रञ्जितानु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु। पूरि
125 तानु विषमेषु धरित्री संहृतानु ककुभस्तिमिरेण। इत्यत्र पर्वतादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादिरूपेण संदिह्यत इति संदेहालंकार इति केचित्
ज्ञः। तन्न। एकविषये समानबलतया अनेककोटिस्फुरणस्यैव संदेहत्वात्। इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसंबन्धभेदः। व्यापनादेर्निगरणेन रं
जनादेः स्फुरणं च। अन्यत्वनिर्धारणरूपविच्छित्त्याश्रयत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं संदेहप्रकार इति तदप्ययुक्तं। निगीर्णस्वरूप
स्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि संभावना तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावात्। नुशब्देन चेवशब्दवदस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता। अप्र
लमहष्टसंदेहप्रकारकस्य नयो। यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा। अहं त्विन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिति। अत्र मन्येशब्दप्रयोगे [illegible]रूपायाः संभावनीयाः। २२५

अप्रतीतेः वितर्कमात्रं न सा पर्यवोत्प्रेक्षा॥ सिद्धत्वेध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते। विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोध्यवसायः। तस्य
चोत्प्रेक्षायां विषयिणो निश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वं। इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वं विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विषयस्याधः
करणमात्रेण इहापि मुखं द्वितीयश्चंद्र इत्यादौ। यदाहुः। विषयस्यानुपादानेप्युपादानेपि सूरयः। अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते इति
भेदेप्यभेदः संबंधेऽसंबंधस्तद्विपर्ययौ। पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पंचधा ततः। तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः असंबंधे संबंधः। सा अतिशयोक्तिः।
तत्र भेदेऽभेदो यथा। मम। कथमुपरि कलापिनः कलापो विलसति तस्य तलेऽष्टमीदुखंडं। कुवलययुगलं ततो विलोलं तिलकुसुमं तदधः प्रवाल
मस्मात्। अत्र कांताकेशपा[illegible]शादेर्मयूरकलापादिनिरभेदेनाध्यवसायः। यथा वा। विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनं। अत्र चेतनगतं मौनि
त्वमन्यदेवेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेप्यभेदः। एवं सकलधरदले नास्या यौवने रागगन्ताकुप्रियः। अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम
द्वयोरभेदे भेदः। अभेदे भेदो यथा। अन्यदेवांगलावण्यमन्याः सौरभसंपदः। तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकं॥ संबंधेऽसंबंधो

सा०द०१० यथा। अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कांतिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरो वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौ
१२६ तूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥ अत्र पुराणप्रजापतेर्निर्माणसंबंधेप्यसंबंधः। असंबंधे संबंधो यथा॥ यदि स्यान्मंडले
126 सक्तमिंदोरिंदीवरद्वयं। तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनं॥ अत्र यद्यर्थबलादाहृतेन संभवेन संभावनया संबंधः। कार्यकारणयोः पौर्वापर्य
विपर्ययश्च द्विधा भवति। कारणात्प्रथमं कार्यस्य भावे द्वयोः समानकालत्वे च। क्रमेण यथा। प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलं। पश्चा
दुद्भिन्नबकुलरसालमुकुलश्रियः॥ सममेव समाक्रांतं द्वयं द्विरदगामिना। तेन सिंहासनं पित्र्यं मंडलं च महीक्षितां॥ इह केचिदाहुः। केशपाशादिगतो
लौकिकोतिशयोऽलौकिकत्वेनाध्यवसीयते। केशपाशादीनां कलापादिभिरभेदाध्यवसाये अन्यदेवांगलावण्यमित्यादिप्रकारे व्याहृ
तिकरणस्येति। तन्न। तत्रापि ह्यनन्यदंगलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसीयते तथा ह्यत्रान्यदेवेति स्थानेन्यदिवेति पाठेध्यवसायस्य साध्य
त्वमित्युत्प्रेक्षांगीक्रियते। प्रागेव हरिणाक्षीणामित्यत्र च बकुलादिभ्यः प्रथमभावितापि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता। अ १२६

मं।१ तएवात्रिपिदवशाह् प्रयोगेऽत्प्रेक्षा। एवमन्यत्रापदार्थप्रस्कृतानामन्येषां वायदानवेत। एकधर्माभिसंबंधः स्यात्तदा तुल्ययोगिता॥ अन्येषा
मप्रस्कृतानां धर्मो गुणक्रियारूपः। उदा॰ अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपशिखाः। समयेन तेन सुचिरं शयितप्रतिबोधितं सम
रमबोधिषत॥ अत्र तमोवर्णनस्य प्रकृतत्वादप्रस्कृतानामनुलेपनादीनामेकबोधनक्रियाभिसंबंधः। तदंगमार्दवंदृहुः। कस्यचित्तेन भास
ता। मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता॥ अत्र मालत्यादीनामप्रस्कृतानां कठोरतारूपैकगुणसंबंधः। एवं दानेविज्ञादतं वाचः कीर्तिधर्मौ त
थायुषः। परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत्॥ अत्र दानादीनां कर्मन्वितानां सारतारूपैकगुणसंबंधः। एकाहरणक्रियासंबंधरूप
स्यात्प्रस्कृतप्रस्कृतयोर्दीपकं तु निगद्यते॥ अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्॥ क्रमेणोदाहरणं। बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्प्रबा
ध्यते तेन जगज्जिगीषुणा॥ सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमन्येति भवांतरेष्वपि॥ अत्र प्रस्कृताया निश्चलप्रकृतेरप्रस्कृताया अस
त्या योषित एकानुगमनसंबंधः। दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा। उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदी

सा०द०१०
१२७
127

यमायातियाति हसति श्वसिति क्षणेन।इदं पद्यं मम।अत्रैकस्या नायिकायास्तथापनाद्यनेकक्रियासंबंधः।अत्र गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसद्भावे
नत्रैविध्यं न लक्षितं।तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा संभवात्।प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः।एकोपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दि
श्यते पृथक्।यथा।धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोयं।इतः स्तुतिः का खलु चंद्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति।अत्र समा
कर्षणमुत्तरलीकरणं च क्रिया एकैव पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा।इयं मालयापि दृश्यते यथा।विमल एव रविर्विशदः श
शी प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः।शिवगिरिः शिवहाससहोदरः सहजसुंदर एव हि सज्जनः।अत्र विमलविशदादिरर्थ एक एव॥वैध
र्म्येण यथा।चकोर्य्य एव चतुराश्चंद्रिकाचामकर्मणि।विनावंतीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि॥दृष्टांतस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिंबनं।
सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः।अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा।क्रमेणोदा०।अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णे
षु वमति मधुधारां॥अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला।त्वयि दृष्टे कुरंगाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा।दृष्टानुद १२७

दयनाङ्गीदीग्लानिः कुमुदसंहतेः॥ वसंततस्वैकनिबद्धभावं परासु कांतासु मनः कुतो नः॥ अफुल्लपद्मच्छीधमधुलंपटः किं मधुव्रतः कां
क्षति वल्लिमन्यां। इदं पद्यं मम। अत्र मनः कुतो न इत्यस्य कांक्षति वल्लिमन्यामित्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूपमैवा इ
न्दुकलितमधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव न त्वैकरूप्यं। अत्र समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्या
सः। प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु तथेति भेदः॥ संभवन्वस्तुसंबंधोऽसंभवन्वापि कुत्रचित्। यत्र बिंबानुबिंबत्वं साधयेत्सा निदर्शना॥ त
त्र संभवद्वस्तुसंबंधनिबंधना यथा॥ कोऽत्र भूमिवलये जनान्मुधा तापयन्सुचिरमेति संपदं॥ वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद
चरमाचलं ततः॥ अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः संभवत्येव। ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपकर्मवत्त्वा
त्। स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्रदर्शनस्य च बिंबप्रतिबिंबभावं बोधयति॥ असंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधना त्वेकवाक्या
नेकवाक्यगतत्वेन द्विधा। तत्रैकवाक्यगा यथा॥ कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः। अधरः किशलयलीला

सा० द० १०

१२८

128

माननमस्याः कलानिधिविलासाः। अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कराक्षिविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनम

संभवत्युक्तललितादिकमवगमयत्कराक्षिविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिंबप्रतिबिंबभावं बोधयति। यथा वा। प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्ता

वैरिमृगीदृशां। राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः। अत्र यादान्याम् असंबंधराजगतेस्त्यागो नुपपन्न इति तयोस्संबंधः कस्यां तेस

चासंभवन् हंसगतिमिव गतिं बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा। इदं किल व्याजमनोहरं वपुरित्यादि। अत्र यल्लेतच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयो

रनेदेनान्वयो नुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःसाधनत्वमिच्छानीलोत्पलपत्रधारया समिल्लताछेदनेच्छेवेति बिंबप्रतिबिंबभावे

पर्यवस्यति। यथा वा। जन्मैव व्यर्थतां नीतं भवलोभप्रलोभिना। काचमूल्येन विक्रीतो हंत चिंतामणिर्मया। अत्र भवलोभेन + भोग + जन्म

नो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिंतामणिविक्रय इवेति पर्यवसानं। एवं क्रमस्य यथा। नवो वंशः क्व चास्य विषया मतिः। तितीर्षुर्दुस्तरं

मोहादुडुपेनास्मि सागरं। अत्र मन्मत्याः सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्यवसानं। इयं च क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमाने १२८

२ विषदंशकश्चारनुन्नुक इत्यमरः।२

संभवेपि भवति। यथा। यो नुन्नः तः कुरंगाक्ष्याः तस्या मधुरिमाधरो समास्वादि समहृद्धीकारसो रसविशारदैः। अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य
द्राक्षारसे संभवात् सर्ववस्त्वभ्येपर्यवसानं। मालारूपापि यथा मम। छिपसि भ्रुकं वियैदंशकवदने म्रगमप्यसि मृगादनवदने। वितरसि नु
रगं महि प्रविषाणे विदधः चेतोनोगविताने। इह बिंबप्रतिबिंबताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानं। दृष्टांते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन साम
र्थ्यात् बिंबप्रतिबिंबता प्रत्याय्यमाना अर्थापत्तिः। हारोयं हरिणाक्षी। णामित्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात्॥ आधिक्यमुपमेयस्यो
पमानान्न्यूनताथवा। व्यतिरेकः। स च। एकउक्ते द्वेतो नोक्ते पुनस्त्रिधा। चतुर्विधोपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोर्थतः। आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेपी
ति त्रिरष्टधा। प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्ट चत्वारिंशद्विधः पुनः। उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं नि
कर्षकारणं च तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः। प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेप्यस्मिन्नुपमानोपमेयस्य निवेदनं शाब्दे नार्थेना
क्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोपि श्लेषेपि शब्दात् श्लेषेपि भवतीति चतुर्विंशतिप्रकारः। उपमानात् न्यूनतायामप्युदाहरणेष्वेवं संख्या चतुर्विंशति

सा०द०१० प्रकार इति मिलित्वाष्टचत्वारिंशत्प्रकारोऽव्यतिरेकः। उदा०। अकलंकं मुखं तस्यान कलंकी विधुर्यथा। अत्रोपमेयगतमकलंकत्वमुपमानग
१२५ तं च कलंकित्वं हेतुत्वं द्वयमप्युक्तं। यथा शाब्दप्रतिपादनाच्छाब्दमौपम्यं। अत्रैव नकलंकी विधूपममिति पाठे नार्थो जयतीन्दुकलंकिनमिति पा
129 ठे त्विवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तं। अत्रैवाकलंकपदत्यागेनोपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः। कलंकिपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षका
रणानुक्तिः। द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः॥ श्लेषे यथा। अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भंगुरा गुणाः। अत्रैवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यं। उत्कर्षनिकर्ष
कारणयोः द्वयोरप्युक्तिः गुणशब्दः श्लिष्टः। अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः। एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि॥ न्यूनत्वे दिङ्मात्रं यथा
क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्द्धते सत्यं। विरम प्रसीद सुंदरि यौवनमनिवर्त्ति यातं तु॥ अत्रोपमेयात् यौवनास्थैर्यस्याधिक्यं तेनात्रोप॰
मानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक इति केषांचिल्लक्षणे विपर्यये वेति पदमनर्थकमिति यत्केचिदाहुः। तन्न विचारसहं। तथाह्य
त्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते। अत्र चंद्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव। अस्त्वेवात्रोदाहरणे यथा कथंचिद्गतिः। हन्त मदाद्यै १२५

यद्यासा मया पुनर्द्विषां हसै दूत्यपथः शितीकृत इत्यादिषु कागतिरिति सुषूक्तं न्यूनताथवेति ॥ सप्तार्थस्य बलादेकं यत्रास्या द्वाचकं द्व
योः। सा समासोक्तिमूलातिशयोक्तिर्यदा न वेत। अत्रातिशयोक्तिरप्यभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च। अ
भेदाध्यवसायमूला च श्लेषभित्तिका न्यथा च। क्रमेणोदा०। सलाधरदलेनास्या यौवने रागमाकृष्टिप्रियः। अत्र रागपदे श्लेषः। सहकुमुदकदंबैः
काममुद्भासयंतः सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयंतः। सहसरसिजखंडैः स्वांतमामीलयंतः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः संचरंति ॥ इदं मम
अत्रोद्भासादीनां संबंधिभेदादेव भेदः। ननु श्लिष्टतया। स ममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना। अगमत्सह तैलबिंदुना तनुदीया
चिरिवक्षितेस्तलं ॥ इयं मालयापि भवति। यथोदाहृते सहकुमुदकदंबैरित्यादौ। लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ इत्यादौ चातिशयो
क्तिमूलाभावान्नायमलंकारः। विनोक्तिर्यद्विनान्येन नासाध्वन्यदसाधु वा। अनस्साधु अशोभनं न भवति। एवं च यद्यपि शोभनत्व एव पर्य
वसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनत्ववचनस्यायमभिप्रायः। यत्कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसंनिधेरेव दोषस्तस्य पुनः स्वभा

सा. द. १०
२३०

वतःशोभनत्वमेवेति। यथा। विनाजलदकालेन चंद्रो निस्तंद्रतां गतः। विना ग्रीष्मोष्मणा मंजुर्वनराजिरजायत। असाधुऽशोभनं यथा। अ-
नुयांत्या जनातीतं कांतं साधु त्वया कृतं। का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना॥ निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबि-
म्बमुत्पत्तिरिंदोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन। अत्र परस्परविनोक्तिभंग्या चमत्कारातिशयः। विनाशब्दप्रयोगाभावेपि विना-
र्थविवक्षायां विनोक्तिरेवेयं। एवं सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावे सहार्थविवक्षायां भवतीति बोध्यं॥ समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिंग-
विशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेन्यस्य वस्तुनः॥ अत्र कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपो यथा। व्याधूय यद्वसनमंबुज-
लोचनाया वक्षोजयोः कनककुंभविलासभाजोः। आलिंगसि प्रसभमंगमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव मलयाचलगंधवाह॥
अत्र गंधवाहे कामुकत्वव्यवहारसमारोपः। लिंगसाम्येन यथा। असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिंता का मनस्विनः। अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं
नो संध्यां भजते रविः॥ पुंस्त्रीलिंगमात्रेण रविसंध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः। विशेषणसाम्यं तु श्लिष्टतया साधारण्येनौ २३०

130

पम्यगर्भत्वेन च त्रिधा। तत्र श्लिष्टतया यथा मम। विकसितमुखींरागावेगाद्गलित्तिमिरा हृत्तिं दिनकरकरस्पृष्टामैंद्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः।
ऊरहलवती पांडुछायो न्नशं कलुषांतरः श्रयति हरितं हंत प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः। अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता। अत्र हि तिमिर
हृतिमित्यत्र तिमिरांशुकामित्यादे एकदेशस्य रूपणेपि समासोक्तिरेव न त्वेकदेशविवर्त्ति रूपकं। अत्र हि तिमिरांशुकयो रूप्यरूपक
भावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटसादृश्यतया परसान्निध्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रांत इति न समासोक्तिबुद्धिं व्ययहंतुमीशः। यत्र तु रू
प्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशांतररूपणं विना तदसंगतं स्यादित्यशाब्दमप्येकदेशांतररूपणमार्थमपेक्ष्यत एवेति। तत्रैकदेश
विवर्त्ति रूपकमेव यथा। उस्सरणं तेउर एकरेकुणं तस्समं उलग्गलग्गं। रससंमुहलो विसहसा परम्मुहलो होइ दिसेण। अत्र रणांतःपुरयोः
सादृश्यमस्फुटमेव। क्वचिच्च यत्र स्फुटसादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैकदेशविवर्त्ति रूपकमेव। रूपकप्रतीते
र्व्यापितया समासोक्तिप्रतीतितिरोधायकत्वात्। नन्वत्र रणांतःपुरयोरपि सुखसंचारितया स्फुटं सादृश्यमिति चेत्। सत्यमुक्तमस्सेव।

सा० द० १० किंतु वाक्यार्थपर्यालोचनया सापेक्षं कुरङ्गचंद्रादेर्मनोहरत्वादिवल्गन्तः पुरुषयोः स्वतः सुखसंचारित्वाभावात् साधारण्येन यथा। निसर्गसौरभोद्भ्रां
२३१ तभृंगसंगीतशालिनी। उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी॥ अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्या नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्री
131 मात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः कारणं। तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभवात्॥ औपम्यगर्भत्वं पुन
स्त्रिधा संभवति। उपमारूपकसंकरगर्भत्वात्। तत्रोपमागर्भत्वे यथा। दंतप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी। केशपाशालिवृंदेन सुवेषा
हरिणेक्षणा॥ अत्र सुवेषत्ववशात् प्रथमं दंतप्रभा पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समासः। अनंतरं च दंतप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेति समासांतरा
श्रयेण समानविशेषणमाहात्म्यात् हरिणेक्षणायां लताव्यवहारप्रतीतिः। रूपकगर्भत्वे यथा। लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि। संकरगर्भत्वे
यथा दंतप्रभापुष्पेत्यादौ सुवेषेत्यस्य स्थाने परीतेति पाठे। अत्र ह्युपमारूपकसाधकाभावात् संकरसमाश्रयेण समासांतरं। एवं च समा
सांतरमहिम्ना लतावगतिः। एषु च येषां मते उपमासंकरयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तन्मते आद्यतृतीययोः समासोक्तिः। इति २३१

का॰ यस्तु प्रकार एकदेशविवर्त्तिरूपकविषय एवा पर्यालोचनेनाद्येप्रकारे एकदेशविवर्त्तिन्युपमैवांगीकर्त्तुमुचिता। अन्यथा ऐंद्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्द
धानार्द्रनखक्षतान्तं। प्रसादयंती सकलंकमिंदुं तापं रवेरप्यधिकं चकार॥ इत्यत्र कथं शरदो नायिकाव्यवहारप्रतीतिः। नायिकापयोधरेणार्द्रनखक्ष
तान्तशक्रचापधारणासंभावात्। न चार्द्रनखक्षताभमित्यत्रास्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐंद्रे धनुषि संचारणीयं यथा दध्नाञ्जुहोतीत्यादौ
द्रवनस्यान्यथासिद्धेर्द्ध्निसंचार्यते विधिः। एवं चेंद्रचापानमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न। एवंविधानिर्वाह्यकष्टसृष्टिकल्पनात्।
एकदेशविवर्त्युपमांगीकारस्यैव न्याय्यत्वात्। अस्तु वा यथा कथंचित्समासोक्तिः। नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैरित्यादौ चान्यगत्यसंभवात् किं चोप
मायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं तदुपजीवितायाः समासोक्तेः प्रवेशः। यदाहुः। व्यवहारोथवा तत्त्वं नौपम्येयत्प्रतीयते। तन्नौपम्यसमासोक्ति
रेकदेशोपमा स्फुटा। एवं चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्त्तित्वांगीकारे त॥ न्नृत्तुसंकरेपि समासोक्तेरप्रवेशो न्याय्य सिद्ध एव। तेनौपम्यग
र्भविशेषणोत्थापितेनास्याविषय इति विशेषणसाम्येश्लिष्टविशेषणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा। कार्यलिंगयो

सा०द०१० वस्तुत्वे च द्विधेति चतुःप्रकारा समासोक्तिः। सर्वत्र चात्र व्यवहारसमारोप कारणं। स च क्वचित् लौकिके वस्तुनि लौकिकव्यवहारसमारोपः। शा
२३२ स्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयव्यवहारसमारोपः। लौकिके शास्त्रीयव्यवहारसमारोपः। शास्त्रीये लौकिकव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा
अत्र लौकिकवस्त्वपि रसादिभेदानेकविधं। शास्त्रीयमपि तर्कायुर्वेदज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धतयेति बहुप्रकारा समासोक्तिः। दिङ्मात्रं य
13 था। व्याधूय यद्वसनमित्यादौ लौकिकस्य दृष्टकामुकव्यवहारादेः समारोपः। यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां पश्यद्भिरव्ययमसंख्यत
या प्रवृत्तं। लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्तेस्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये। अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धव
स्तुव्यवहारसमारोपः। एवमन्यत्र। रूपके प्रकृतमात्मरूपसन्निवेशेन प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति। इह तु स्वावस्थासमारोपेणानवच्छा
दितस्वरूपतं स्वावस्थयातो विशेषयति। अत एवात्र व्यवहारसमारोपो न तु रूपसमारोप इत्याहुः। उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि सा
म्यमिह तु विशेषणमात्रस्य। अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः। उक्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः। २३२

यथा। अंगराजसेनापते द्रोणोपहासिन् कर्ण रक्षैनं भीमाद् दुःशासनं॥ शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोनेकार्थवाचनं। स्वभावादेकार्थे ऽपि शब्दश्लेषस्य
अवच्छेदः। वाचनमिति ध्वनेः। उदा० प्रवर्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन्। महसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः॥ अत्र प्रकरणादिनिय
माभावाद् द्वावपि राजसूर्यौ वाच्यौ॥ क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः। कार्यान्निमित्तं कार्यं च हेतोरथ समात् समं। अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चे
द् गम्यते पंचधा ततः। अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्॥ क्रमेणोदा०। पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति। स्वस्थादेवापमानेपि देहिनस्तद्वरं रजः॥ अत्रा
स्मदपेक्षया रजोपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितं॥ स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति मां। विषमप्यमृतं क्वचिद्भवे
दमृतं वा विषमीश्वरेच्छया॥ अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोपि हितकारित्वं हितकारिणोप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोभि
त. र हितः। एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः। दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु प्रतिबिंबत्वेनोपादीयते। इह तु विशेषान्तरयोरन्तरविषयीभावस्या
१ सिद्ध प्रसिद्धत्वेन तस्याभावः। इन्दुर्लिप्त इवांजनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा। कार्कश्यं कलया

सा०द०१० चकोकिलवधूकंठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हंत शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव। अत्र संभाव्यमानेभ्यः इंदीवरादिगतोज्ज्वलितत्वादिभ्यः कार्येभ्यो
१३३ वदनादिगतसौंदर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते। गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं मुक्त्वा तिर्यग्विवेश्य बाष्पकलुषेणैकेन
133 मां चक्षुषा। अद्य प्रेममदर्पितं प्रियसखीवृंदे त्वया वद्ध्यतामित्यंसे हविवर्द्धितो मृगशिशुः सोऽस्यासमानापितः। अत्र कस्यचिद्गमनरूपे का-
र्ये प्रस्तुते कारणमभिहितं। तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा। श्लेषमूला सादृश्यमूला च। श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रे श्लेषव-
द्विशेष्यस्यापि भवतीति द्विधा। क्रमेण यथा। सहकारः सदामोदो वसंतश्रीसमाश्रितः। समुज्ज्वलरु[illegible]ः श्रीमानभ्रूतोत्कलिकाकुलः। अत्र
विशेषणमात्रस्य श्लेषवशादप्रस्तुतात्सहकारात् कस्यचित्प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः। पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि
प्रणयेन न महतामपि स्यात्। अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन। अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येण
पिहितेन प्रचुरप्रयोगप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते। तेन च वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते। सादृश्यमात्रमूला यथा। एकः कपो १३३

तपोतप्तास्तशःश्येनाःक्षुधाभिधावंति॥ अंबरमावृतिशून्यंपरमिहशारणंविधेःकरुणा॥ अत्रकपोतादप्रस्तुतात् कश्चिदप्रस्तुतःप्रती-
यते। इयंचक्वचिद्वैधर्म्येणापिभवतियथा। धन्याःखलुवनेवाताःकह्लारस्पर्शशीतलाः॥ राममिंदीवरश्यामंयेस्पृशंत्यनिवारिताः॥ अ-
त्रवाताधन्याअहमधन्यइतिवैधर्म्येणप्रतीयते। वाच्यस्यसंभवासंभवोभयरूपतयात्रिःप्रकारेयं। तत्रसंभवेउक्तोदाहरणान्येव। असं-
भवेयथा। कोकिलोहंभवान्काकःसमानःकालिमावयोः॥ अंतरंकथयिष्यंतिकाकलीकोविदाःपुनः॥ अत्रकाककोकिलयोर्वाकोवाक्यंप्र-
स्तुताध्यारोपंविनाऽसंभवि उभयरूपत्वेयथा। अंतःछिद्राणिभूयांसिकंटकाबहवोबहिः॥ कथंकमलनालस्यमाभूवन्भंगुरागुणाः॥ अत्र
प्रस्तुतस्यकस्यचिदारोपंविनाछिद्राणांगुणभंगुरीकरणेहेतुत्वमसंभवि। अन्येषांतुसंभवीत्युभयरूपत्वं। अस्याश्चसमासोक्तिवद्व्यवहा-
रसमारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिमूलाद्वस्तुध्वनेर्भेदः। उपमाध्वनावप्रस्तुतस्यव्यंग्यत्वात्। एवंसमासोक्तौश्लेषेपिद्वयोरपिवाच्यत्वं॥ उक्ताव्याज-
स्तुतिःपुनः॥ निंदास्तुतिभ्यांवाच्याभ्यांगम्यत्वेस्तुतिनिंदयोः॥ निंदयास्तुतेर्गम्यत्वेव्याजेनस्तुतिरितिव्युत्पत्त्याव्याजस्तुतिः। स्तुत्यानिं-

सा॰द॰१० दायागमस्य त्वेतुव्याजरूपास्तुतिः। क्रमेणोदा॰। सनयुगमुक्ताभरणाः कंटककलितांगयष्टयो देव। प्राग्निवविश्वस्ता अपि कुपिते त्वयि रि
२३४ पुस्त्रियो जाताः। इदं मम। व्याजस्तुतिस्तव पयोदमयोदिते यं यजीवना यजगतस्तव जीवनानि। स्तोत्रं नु ते महदिदं घनधर्मराजसाक्षा
यसि ३ ज्यमजर्यत्यधिकाम्निहत्य। पर्यायोक्तं यदा भंग्या गम्यमेवाभिधीयते। उदा॰। दृष्ट्वास्तानंदनेशच्याः केशसंभोगलालिताः। सावज्ञं पारिजा
134 तस्य मंजर्यो यस्य सैनिकैः। अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रकृतमेव गम्यं कारणरूपवैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमं
जरीसावज्ञस्पर्शनरूपकार्यद्वारेणाभिहितं न चेदं कार्यात्कारणप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा। तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वात्। इह तु व
र्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत्प्रस्तुतं। एवं च। अनेन पर्यासयताश्रुबिंदून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु
। प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामाक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः॥ अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूत शत्रुमारणरूपकारणवत्कार्यरू
तं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रंदनजननत्वमपि प्रभावातिशयबोधकत्वेन वर्णनार्हमिति पर्यायोक्तमेव। राजन्राजसुता न याठयति २३४

मां देव्योपितृलक्ष्मीस्थिता। कुञ्जे भोजय मां कुमार सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते। इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तो ध्वगैः पंजरात् चित्रस्थानवलो
क्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते। अत्र प्रस्थानोद्यतं भवंतमाकर्ण्य सहसैवारयः पलायिता इति कारणं प्रस्तुतं कार्यमपि वर्णितादि तेन प्र
स्तुतमिह केचित्। अन्ये तु राजशुक दृष्टांते न कोपि प्रस्तुतप्रभावो बोध्यत इत्यप्रस्तुतप्रशंसैवेत्याहुः। सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तो
न वा यदि। कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते। साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोष्टधा मतः। क्रमेदा० बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षुद्रोदीया सगो८
न्यपि गच्छति। संभूयांभोधिमभ्येति महानद्या नगापगा। अत्र द्वितीयार्द्धगतेन विशेषरूपेणार्थेन प्रथमार्द्धगतः सामान्यरूपोर्थः सो
पपत्तिकः क्रियते। यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः। विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः। पृथ्वि स्थिरा भव भुजंगम धारयैनां
त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः। दिक्कुंजराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां रामः करोति हरकार्मुकमाततज्यं। अत्र कारणभूतं हरका
र्मुकाततज्याकरणं पृथिव्यास्थैर्यादिः कार्य्यस्य समर्थकं॥ सहसा विदधात न क्रियामित्यो संपत्करणं कार्यं सहसाविधानाभा

सा॰द॰१० वस्य विमृष्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकं। एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि। वैधर्म्ये यथा। इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयं। शाम्येत्
२३५ प्रत्युपकारेण नोपकारेण दुर्जनः॥ अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकं। सहसा विदधीतेत्यस्य सहसाविधानाभावस्यापदास्पदत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थ
135 कं। एवमन्यत्। हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगं निगद्यते। तत्र वाक्यार्थता यथा। यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये
तव मुखच्छायानुकारी शशी॥ येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥ अत्र चतुर्थपादे
दत्रयवाक्यानि हेतवः। पदार्थता यथा मम। त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलां। न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः॥ अत्र द्वितीयार्द्धे प्रथ
मार्द्धमेकं पदं हेतुः। अनेकपदं यथा। ममैव। पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीं। देव त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि॥ इह केचिद्वाक्या
र्थगतत्वेन काव्यलिंगं नैव गतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते। तदयुक्तं। तथा ह्यत्र हेतुस्त्रिधा भवति। ज्ञापको निष्पादकः स
मर्थकश्चेति। तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः। निष्पादकः काव्यलिंगस्य। समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्येति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः। २३५

काव्यलिंगात्॥ तथा हि। यत्त्वन्नेत्रेत्यादौ चतुर्थपादे वाक्यमन्यथा साकांक्षतयाऽसमंजसमेव स्यादिति पादत्रयं वाक्यं निःपादकत्वं नापेक्षते। स त्वसा
विदधीतेत्यादौ नुपरायकारमनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः। वृद्धामित्रवतस्तत्वं न विधेया कदाचनेत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकांक्षतया स्वतोपि ग
तार्थसमर्थनाविधानाच्चावं संपद्धरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव काव्यकारणत्वावेर्थांतरन्यासः। काव्यलिंगात्॥ न धत्ते शिरसा गंगां भूरिभा
रभिया हरः। त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीभिः पंकिला हि सा॥ इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पंकिलत्वादिति वद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नायमलंकारः। वैचित्र्यस्या
लंकारत्वात्॥ अनुमानं तु विच्छित्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्॥ यथा। जानीमहेस्या हृदि सारसाक्ष्या विराजतेंतःप्रियवक्त्रचंद्रः। तत्कांतिजालैः प्रसृ
तैस्तदंगेष्वापांडुता कुड्मलताक्षिपद्मे॥ अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः। यथा वा। यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतंति तत्र शराः। तच्चापरोपितशरो
धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये॥ अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्तिः। उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया प्रतीतिः। इह तु निश्चिततयेति तयोर्भेदः। अभेदेना
भिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह। यथा मम। तारुण्यस्य विलास इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका वशीकरणत्वेनोक्ता। विलासहासयोस्तु ध्यव

सा०द०१० सायमहत्त्वेयमलंकारः ॥ अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबंधि चेत्। यथा। कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षतं। बधान भुजपाशाभ्यां कंठमस्य दृ
२३६ ढं तदा ॥ अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालंकारविलक्षणत्वेन स्फुरणात् पृथगलंकारत्वमेव न्याय्यं। वस्तुतो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये। निषेधा
136 भास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा। तत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचितस्य विशेषे निषेधः क्वचिदंशोक्तावंशांतरे निषेध इति
द्वौ भेदौ। उक्तविषये क्वचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः क्वचिद्वस्तुकथनस्येति द्वाविति आक्षेपस्य चत्वारो भेदाः। क्रमेणोदा०। स्मरशरशतविधुराया भणामि
सख्याः कृते किमपि। क्षणमिह विश्रम्य सखे निर्दयहृदये किं वदाम्यथवा ॥ अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः। बला अणाहं दूई तीअ पिओसि त्ति ण
म्ह वावारो। सा मरइ तुज्झ अअसो एअं धम्मक्खरं भणिमो ॥ अत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो निषेधः। विरहे तव तन्वंगी कथं क्षपयतु क्षपां। दारु
णव्यवसायस्य पुरस्तो भणितेन किं ॥ अत्र कथनस्योक्तस्यैव निषेधः। प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्यं भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते। द्वि
तीयेऽशक्यवक्तव्यत्वादिः। तृतीये दूतीत्वेऽयथार्थवादित्वं चतुर्थे दुःखस्यातिशयः। नचायं विहितनिषेधः। अत्र निषेधस्याभासत्वात्। अनि २३६

ष्टस्य तथार्थस्य विन्यासः परो मतः। तथेति सर्वत्र विशेषप्रतिपत्तये। यथा। गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्। अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रस्खलद्रूपो निषेधे पर्यवस्यति विशेषश्च गमनस्यात्यन्तं परिहार्यत्वरूपः प्रतीयते। विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते। उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद्द्विधा सा परिकीर्तिता॥ विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किंचिदन्यत्कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः। तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्विधा। यथा। अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ। अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः। अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम्। अत्रैव वपुर्भाति मृगीदृशः इति पाठेऽनुक्तम्। सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा। तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात्। तत्रोक्तनिमित्ता यथा। धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः। प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः। अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम्। अत्रैव चतुर्थपादे कियन्तः सन्ति भूतले इति पाठे त्वनुक्तम्। अचिन्त्यनिमित्तत्वं चानुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति न पृथगुक्तम्। यथा। स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः। हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्। अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम्। इ

सा॰द॰१० च कार्याभावः कार्यविरुद्धसद्भावमुखेन निबध्यते। विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसद्भावमुखेनापि एवं च यः कौमारहर इत्यादौ यः कौमार
१३७ हर इत्यादेरुत्कंठाकारणविरुद्धस्य निबंधनात् विभावना। यः कौमारहर इत्यादेः कारणस्य कार्यविरुद्धाया उत्कंठाया निबंधनाद्विशेषोक्तिः। एवं चात्र वि
137 भावनाविशेषोक्त्योः संकरः। शुद्धोदाहरणं तु मृग्यं। जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः। क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः। विरु
द्धमिव भासेन विरोधोऽसौ दशाकृतिः। क्रमेण यथा। तव विरहे मलयमरुद्दवानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः। हृदयमलिकृतमपि भिन्ते नलिनी
दलमपि निदाघरविरस्याः। संततमुशलसंगाद्बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते। द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः॥
अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः। स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव। वल्लभोत्संगसंगेन विना हरिणचक्षुषः। राकाविभावरीजा
नि विषज्वालाकुलो नवता नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुःप्रापं। रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे। त्वद्वाजिराजी इत्यादि
॥वद्भिन्नोत्संगेत्यादिश्लोके चतुर्थपादे मध्यंदिनदिनाधिपइति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः। अत्र तव विरह इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचक १३७

त्वाज्जातिशब्दानां स्वानलोष्म हृदयभेदनस्य यज्जाति गुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखवतः प्राभासते। विरहे तु तच्च समाधानं॥
अत्रासजस्येत्यादावजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणादिक्रियया विरोधः। भगवतः प्रभावातिशयोऽनुसमाधिः। त्वद्वाजीत्यादौ द्रोपि शिरसा गंगां नध-
त इति विरोधः। विशेषोक्तिः समाधानं। स्पष्टमन्यत्। विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यत्वात्कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते। विशेषोक्तौ च कार्य्य-
स्याभावेन कारणमेव। इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः। कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसंगतिः। यथा। सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा
स्त्री वयं कातराः सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं। साक्रांता जघनस्थलेन गुरुणा गंतुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इ-
त्यद्भुतं। अस्याश्चापवादकत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधालंकारः। गुणैः क्रियावान्चेत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः। यद्वारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च संभवः। वि-
रूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतं। क्रमेणोदाहरणं। सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा। तमालनीला शरदिंदुपांडु यशस्त्रिलो-
काभरणं प्रसूते। अत्र कारणरूपायाः असिलतायाः कारणगुणाः कार्यगुणमारभंत इति स्थिते विरुद्धा शुक्लयशउत्पत्तिः। आनंदममंदमिदं कुव-

सा०द०१० लयदललोचने ददासि त्वं। विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे। अत्रानंदजनकस्त्रीरूपकारणतो तापजनकविरहोत्पत्तिः। अयं रत्ना
१३८ करोंऽभोधिरित्यसेवि धनाशया। धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः। अत्र न केवलं कांक्षितधनलाभो नाभूत्प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूर
138 णं॥ क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवंदिता। नियतं प्रतिकूलवर्तिनो बत धातुश्चरितं सुदुःसहं। अत्र वनराज्यश्रियोर्विरूपयोः सं
घटना। इदं मम। अथवा। विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये। मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैक
या दृशा॥ समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः। यथा। शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा। इति सम
गुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः॥ विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत्। यथा। प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जी
वनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः॥ आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते। आश्रयाधिक्ये
यथा। किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्यत्र। अज्ञात एव शेते कुक्षौ भुवनानि निक्षिप्य। आश्रिताधिक्ये यथा। युगान्तकालप्रतिसंहृतात्म १३८

नो जगंति यस्यां सविशेषमासत। तन्नो मम मुक्त्वा त्वन्न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः॥ अन्योन्यमुभयोरेकक्रिययोः करणं मिथः। यथा॥
त्वया सा शोभते तन्वी तया त्वमपि शोभसे। रजन्या शोभते चंद्रश्चंद्रेणापि निशीथिनी॥ यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरं। किंचित्प्रकुर्वतः का
र्यमशक्यस्येतरस्य वा॥ कार्यस्य कारणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः॥ क्रमेण यथा॥ दिवमप्युपयातानामकल्पमनल्पगुणगणा येषां। रमयंति जगं
ति गिरः कथमिव कवयो न ते वंद्याः॥ कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कंदरे। पश्यत्यंतकसंकाशं त्वामेकं रिपवः पुरः॥ गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ। करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतं॥ व्याघातः स विकेनापि वस्तु येन यथाकृतं। तेनैव चेदुपा
येन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा॥ यथा॥ दृशा दग्धं मनसिजमित्यादि॥ सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि। व्याघात इत्येव॥ इहैव त्वं तिष्ठ
द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागंता कांते मृदुरसि न चायाससहना। मृदुत्वं मे हेतुः सुभग भवता गंतुमधिकं न मुग्धे सोढा यद्विरहकृतमा
यासमसमं॥ अत्र नायकेन नायिकाया मृदुत्वमगमनहेतुरुक्तः। नायिकया च प्रस्तुतगमने। ततोऽपि सौकर्येण हेतुतयोपन्यस्तं। प

सा.द.१० रंजति यदा पूर्वं पूर्वस्य हेतुता। तदा कारणमाला स्यात्। यथा। श्रुतं कृतधियां संगाज्जायते विनयः श्रुतात्। लोकानुरागो विनयान्न किं लोका

२३९। नुरागतः। तस्मात् दीपकं पुनः। धर्मिणामेकधर्मेण संबंधो यद्यथोत्तरं। यथा। त्वयि संगरसंप्राप्ते धनुषासादिताः शराः। शरैररिशिरस्तेन भूस्त

ले३ या त्वं त्वया यशः॥ अस्मात्सादनक्रियाधर्मः। पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं। स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्स्यात्तदेकावली द्विधा। क्रमेणोदा। सरो

139 विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसंगतं। भृङ्गा यत्र ससंगीताः संगीतं सस्मरोदयं। न तज्जलं यन्न सुचारुपंकजं न पंकजं यत्तदलीनषट्[illegible]

पदं। न षट्पदो यन्न जुगुंज यः कलं न गुंजितं तन्न जहार यन्मनः। क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरविशेषणतया स्थापितमपोहितं च दृश्य

ते। यथा। वाप्यो भवंति विमलाः स्फुरंति कमलानि वापीषु। कमलेषु पतंत्यलयः करोति संगीतमलिषु पदं। एवमपोहनेऽपि। उ

त्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते। यथा। राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधं। सौधे तल्पं तल्पे वरांगनानंगसर्वस्वं। यथासंख्य

मनूद्देशमुद्दिष्टानां क्रमेण यत्। उदा। उन्मीलंति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमांचलेनावृणु क्रीडाकाननमाविशंति वलयक्वाणैः २३९

समुत्रासय। इत्थं त्वं ज्वलदक्षिरागनिलकुहूकण्ठे घुसांके तिकव्याहाराः स्तुनगत्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः। क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैक
मंकमात्। भवति क्रियते वा चेवतदा पर्यायि इष्यते। क्रमेण यथा। स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः। वलीषु तस्याः
स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः। विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः। वृककाकाः शिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव॥
विम्बोष्ठरागाद्धरान्निवर्त्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्। कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोक्षसूत्रप्रणयी तया करः। यद्योरारोपि
तस्तारो हारस्तेरिविधूडनैः। निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोः श्रमबिन्दवः॥ एषु चक्वचिदाधारः संहतरूपोसंहतरूपश्च। क्वचिदाधेयमपि।
यथा। स्थिताः क्षणमित्यत्रोदबिन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूपेप्याधारे क्रमेणानुवर्तन्। विचरन्तीत्यत्राधेयं तु ताद्वृकाद्यः संहतरूपोक्रमेण
भरिपुरे भवति। एवमन्यत्र। अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालंकाराद्भेदः। विनिमयात्मा वा परिवृत्तिः। परिवृत्तिर्विनिमयः सम
न्यूनाधिकैर्भवेत्। क्रमेणोदा०। दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम। मयात्तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः। अत्र प्रथमेर्द्धे समेन द्वितीये

सा०द०१० हेम्नैनेन। तस्य च प्रवयसो जरयायुषः स्वर्गिणि किमिव शोच्यसेधुना। येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रांतमिंदुकिरणोज्ज्वलं यशः॥ अत्राधिकेन।
१४० इष्टादे॰ प्रश्नतो वापि कथिता द्वस्तु नो नवेत्। तादृगन्यव्यपोहश्चेत्शाब्द आर्थोथवा तदा। परिसंख्या॥ क्रमेणोदा॰ किं भूषणं सुदृढमत्र य-
शो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः। किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विचारं॥ अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि
140 शाब्दं। किमाराध्यं सदा पुण्यं कः सेव्यः सत्समागमः॥ को ध्येयो भगवान्विष्णुः किं काम्यं परमं पदं॥ अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थं॥ अनयोः
प्रश्नपूर्वकत्वं॥ अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा। भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे। चिंता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते म-
हतां। बलमार्त्तभयोपशांतये विदुषां संमतये बहुश्रुतं। वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजनं॥ श्लेषमूलत्वे चास्य वैचित्र्य-
विशेषो यथा। य स्मिन्श्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकराश्चापेषु गुणछेदाः इत्यादि॥ उत्तरप्रश्नस्यो-
त्तरादुन्नयो यदि। यश्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्ने उत्तरं। यथा॥ वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः। अहमेकाकिनी बाला तवेह १४०

वसति। कुतः। अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते। का विसमा देव्वगई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही। किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुग्गेज्झं
खलो लोओ॥ अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो भेदः। न चेदमनुमानं। साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तस्यांगीकारात्। न काव्यलिं-
गं। उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात्। दंडापूपिकयान्यार्थाभिगमोर्थापत्तिरिष्यते। मूषकेण दंडो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षण-
मर्थायातं भवतीत्येष न्यायो दंडापूपिका। अत्र क्वचित्प्राकरणिकार्थादप्राकरणिकार्थस्यापतनं। क्वचिदप्राकरणिकात्प्राकरणिकार्थ-
स्येति द्वौ भेदौ। क्रमेणोदा०। हारोयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमंडले। मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः॥ विलापसबाष्पसगद्गदं सलज्ज-
मप्यपहारयाशु तां। अमितसमयोपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां। अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते
हारोयमित्यादौ। न चेदमनुमानं समानन्यायस्य संबंधरूपत्वाभावात्। विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयतः। यथा। नमंतु शिरांसि
धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियंतामाज्ञा मौर्व्यो वा। अत्र धनुषां शिरसां नमनयोः संधिविग्रहोपलक्षणत्वात्। संधिविग्रहयोश्चैकदैव कर्तुमशक्यतास्

नवाहितोऽधः। स चैकाश्रयेण ★पक्षान्तर★ पर्यवसानः। तुल्यबलत्वं चात्र धनुःशिरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पर्द्धया संभाव्यमानत्वात्। चातुर्य्यं चात्रौपम्य
गमकं तेन। एवं कर्णधृरी क्रियतामित्यत्रापि। एवं युष्माकं कृतं नवा शिरोनमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः। अत्र श्लेषात दृष्टभावेन चारुत्वोद्भाव्यतामद्विति विचित्रं देवाय
ब्राह्मणाय वा इत्यादौ च चातुर्य्याभावान्नायमलंकारः॥ समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके। खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात्परोऽपि चेत्॥
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये। यथा मम॥ हंहो धीर समीर हंत जननं ते चंदनक्ष्माभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो
गोदावरीवारिभिः। प्रत्यंगं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः। अत्रादावेकस्मिंश्चंदन
स्माज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वंतराणामुपादानं। अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात्सद्योगः। अत्रैव चतुर्थपादे मत्त
कोकिलादीनामशोभनानां योगादसद्योगः। सदसद्योगो यथा। शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं
स्वाकृतेः। प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो नृपांगणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे। इह केचिदाहुः। शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं १४२

खलस्याशोभनत्वमिति सदसद्योगः। अन्ये तु शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः। अत्र हि शशिप्र
भृतिषु धूसरत्वादेरत्यंतमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वं। मनसि सप्रशल्यानीति सप्रानामपि शल्यत्वेनोपसंह
रश्चान्तःपातं गणगतः खल इति प्रत्युतक्रमभंगात्दुष्टत्वमावहति। सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति। इदं च खलेकपोतवत्सर्वेषां
कारणानां साहित्येनावतारः। समाध्यलंकारे त्वेकस्य कार्यं प्रति साधकत्वे समग्रेप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः। अरुणे
च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखं। मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यांतरे स्मरज्वलनः॥ पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमाप
दां कटाक्षैः। धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिं इत्यादावेकाधिकरणेप्येष दृश्यते। न चात्र दीपकं। एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारा नियमेन
कार्यकारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः। दीपकस्यैके चातिशयोक्तिमूलत्वाभावः। समाधिः सुकरे कार्ये दैवाद्वस्त्वंतरागम ला२
मे१ मात्। यथा। मानमस्या निराकर्तुं पादयोः पतितस्य मे। उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितं। प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि। तदीयस्य

सा·द०१० तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः॥ तस्यैव द्वयोरेव। यथा ममामध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययं। इभकुंभौ जिनतस्याः कुचकुं
१४२ भनिभौ हरिः॥ प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं। निःफलत्वाभिमानं वा प्रतीपमिति कथ्यते॥ क्रमेणोदा० यत्त्वन्नेत्रसमानकांति सलिले
मग्नं तदिंदीवरमित्यादि। तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकला तात्हेमसा चेद्युतिस्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत्स्मितं का सुधा। धिक्कंदर्पधनुर्भ्रुवौ
143 यदि च ते किं वा बहु ब्रूमहे यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः॥ अनन्वयादिभिरेव चंद्रादीनां शोभादिवर्णनात्तेषां निःफलत्वं। अत्या
वात्यंतमुत्कर्षमित्युत्कृष्टस्य वस्तुनः। कल्पितेप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे॥ यथा। अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मास्म दृप्यः।
ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानां॥ [redacted] अत्र प्रथमपादेनोत्कर्षातिशयत्वकः॥ तदनुक्तौ तु नायमलंकारः। यथा। ब्र
ह्मेव ब्राह्मणो वदतीत्यादि। मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणा। अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित्सहजं क्वचिदागंतुकं क्रमेण यथा। लक्ष्मी
वक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः। ग्रस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया। अत्र भगवतः श्यामकांतिः सहजा॥ सदैव शोणोपलकुंडलस्य १४२

यस्यां मयूखैररुणीकृतानि। कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शंकां विदधुर्न यूनां॥ अत्र माणिक्यकुंडलस्यारुणिमा मुखे आगंतुकः। सामान्यं प्रकृ-
तस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः। यथा। मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचंदनचर्चिताः। अविज्ञाताः सुखं यांति चंद्रिकास्वभिसारिकाः॥ मीलिते तु उत्कृष्टगुणे-
न निकृष्टगुणस्य तिरोधानं इह तु नयोरुत्कृष्टगुणतया नेदाग्रहः। तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणाग्रहः। यथा। जगाद वदनछद्मपद्मपर्यंतपातिनः।
नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदंशुदशनांशुभिः। मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वंतरेणाच्छादनं इह तु वस्त्वंतरगुणेनाक्रांततया प्रतीयते इति भेदः। तद्रूपाननुहा-
रश्चेद्धेतौ सत्यप्यतद्गुणः। यथा। हंत सांद्रेण रागेण भृतेपि हृदये मम। गुणगौरनिषण्णोपि कथं नाम न रज्यसि॥ यथा वा। गांगमंबु सितमंबु यामुनं कज्ज-
लाभमुभयत्र मज्जतः। राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते॥ पूर्वत्रातिरिक्तहृदयसंपर्केपि भुवदपि गुणगौरशब्दवाच्यस्य नायकस्य र-
क्तत्वं निःपन्नं उत्तरत्राप्रकृतप्रशंसायां विधमानायामपि गंगायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गंगायमुनयोः संगेपि न रूपता। अत्र गुणाग्रहणा-
द्विच्छित्तिविशेषात्विशेषोक्तेर्भेदः। वर्णांतरोत्पत्त्यनावाच्चविषमात्॥ संलक्षितस्तु सूक्ष्मोर्थः आकारेणेंगितेन वा। कयापि सूच्यते भंग्या यत्र सूक्ष्मं त-

सा०द०१० दुच्यते॥ सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः। तत्राकारेण यथा। वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुंकुमं कापि कंठे। पुंस्त्वं तस्या व्यंजयंती वयस्या स्मित्वा
१४३ पाणौ खड्गलेखां लिलेख॥ अत्र कयाचित्कुंकुमभेदेन संलक्षितं पुरुषायितं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितं। इंगितेन यथा। संके
143 तकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः संकेतकालाभिप्रायो रजनीभा
वं विना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः। व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्य च वस्तुनः। यथा॥ शैलेंद्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमांचा
दिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासंगभंगाकुलः। हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं शैलांतःपुरमातृमंडलमुखैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः॥ ने
यं प्रथमापह्नुतिः। अपह्नवकारिणो विषयस्यानभिधानात्। द्वितीयापह्नुतेर्भेदश्चतस्रस्त्वावेदर्शितः। स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनं। दु
रूहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिंभादेः स्वयोस्तदेकाश्रययोश्चेष्टास्वरूपयोः। यथा मम। लांगूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्दारयन्नग्रपद्भ्या
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन्विक्रमेण। स्फूर्जद्धूत्कारघोषः प्रतिदिशमखिलान्द्रावयन्नेष जंतून्कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिबलमथनो १४३
च्छूनचक्षुस्तरक्षुः॥

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः। यत्प्रत्यक्षायमानत्वं तद्भाविकमुदाहृतं। यथा। मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुंभसंभवः। येनैकचुलके दृ-
ष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ। यथा वा। आसीदंजनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिं॥ न चायं प्रसादाख्यो गु-
णः। भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमानत्वे तस्याहेतुत्वात्। न चाद्भुतो रसः विस्मयप्रत्ययस्याहेतुत्वात्। न चातिशयोक्तिरलंकारः। अध्यवसायाभा-
वात्। न च भ्रांतिमान्। भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात्। न च स्वभावोक्तिः। तस्या लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद्व-
र्णनं स्वरूपं। अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणरूपे विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति। यदि पुनः स्वभावोक्तावप्यस्य विच्छित्तेः संभवस्तदोनयोः संकरः।
अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः। अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते विलासवालव्यजनेन कोऽप्ययं। अत्र प्रत्यक्षायमा-
णस्यैव वर्णनान्नायमलंकारः। वर्णनावशेन प्रत्यक्षायमाणस्यैव स्वरूपत्वात्। यत्पुनः प्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रा-
यमलंकारो भवितुं युक्तः। यथोदाहृते आसीदंजनमित्यादौ। लोकातिशयसंपत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते। यद्वापि प्रस्तुतस्यांगं महतां चरितं भवेत्॥

सा०द०२० भ्रमेणोदा ०। अधःकृतांभोधरमंडलायांयस्यांशशांकोपलकुट्टिमानां। ज्योत्स्नानिपातात्क्षरतांपयोभिः केलीवनं वृष्टिमुरीकरोति। नाभिप्ररूढां
१४४ बुजकूलासनेन संस्तूयमानप्रथमेनधात्रा। अमुंयुगांतोचितयोगनिद्रःसंहृत्यलोकान्पुरुषोधिशेते। रसभावौतदाभासौ भावस्यप्रशमस्तथा।
गुणीभूतत्वमायांतियदालंकृतयस्तदा। रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितमितिक्रमात्। तदाभासोरसाभासोभावाभासश्च। तत्ररसयोगाद्रसवदलंका
144 रोयथा। अयंसरसनोत्कर्षीत्यादि। अत्रशृंगारःकरुणस्यांगं। एवमन्यत्रापि। प्रकृष्टप्रियत्वात्प्रेयोयथामम। आमीलितालसविवर्तिततारका
क्षीमुत्कंठबंधनदरश्लथबाहुवल्ली। प्रस्वेदवारिकणिकाचितगंडबिंबां संस्मृत्यतामनिशमेतिनशांतमंतः। अत्रसंभोगशृंगारःस्मरणाख्यभा
भावस्यांगं। सचविप्रलंभस्य। ऊर्जोबलं अनौचित्यप्रवृत्तौतदत्रास्तीत्यूर्जस्वि। यथा। वनेखिलकलासक्ताःपरिहृत्यनिजस्त्रियः। त्वद्वैरिव
निताबृंदेपुलिंदाःकुर्वतेरतिं। अत्रशृंगाराभासोराजविषयरतिभावस्यांगं। एवंभावाभासोपि। समाहितंपरीहारोयथा। अविरलकर
वालकंपनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः। ददृशेतववैरिणांमदःसगतःक्वापितवेक्षणात्। अत्रमदाख्यभावस्यप्रशमोराजविषय १४४

रतिभावस्यांगं। भावस्य चोदये संधौ मिश्रितत्वे तदाख्यकाः। तदाख्य ३ का इति भावोदयभावसंधिभावशबलनामानोऽलंकाराः। क्रमेणोदा॰
मधुपानप्रमत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः। श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम्॥ अत्र त्रासोदये राजविषये रतिभावस्यांगं। जन्मांतरीयरमण
स्यांगसंगसमुत्सुका। सलज्जा चांतिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा॥ अत्रौत्सुक्यलज्जयोः संधिर्देवताविषयरत्यंगं। पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का
त्वराहं कुमारी हस्तालंबं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि। इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या किंचित्फलकिसलयान्याददाना
भिधत्ते॥ अत्र शंकासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविरोधौत्सुक्यानां शाबल्यं राजविषयरतिभावस्यांगं। इह केचिदाहुः। वाच्यवाचकरूपालंकर
णमुखेन रसाद्युपकारकारा एवालंकाराः। रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलंकारता वक्तुं युक्तेति। अन्ये तु रसाद्युत्क
र्षकत्वमात्रेणालंकृतिव्यपदेशोऽत्राहुः। चिरंतनप्रसिद्ध्यांगीकार्य इति। अपरे च रसाद्युपकारमात्रेणालंकारत्वं मुख्यतः स्वरूपकादौ
तु वाच्याद्युपधानं अजागलस्तनन्यायेनेति। अस्मियुक्ता रस॰ स्वव्यंजकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरंगैरुपकृतै रसादिभिरंगिनो रसादेः

सा० द० १० वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्भिरलंकृतिव्यपदेशो लभ्यते। समासोक्तौ तु नायिकादिव्यवहारमात्रस्यैवालंकारता नास्वादस्य तस्यो
२६५ श्चातिविरलत्वादिति मन्यंते। अत एव ध्वनिकारेणोक्तं। प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्रांगं तु रसादयः। काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति
175 मे मतिरिति। यदि रसाद्युपकारमात्रेणालंकृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत। एवं च यत्कैश्चिदुक्तं रसादीनामंगित्वे रसवदा
द्यलंकारस्तदपि परास्तं। यद्येत एवालंकाराः परस्परविमिश्रिताः तदा पृथगलंकारौ संसृष्टिः संकरश्च। यथा लौकिकालंकाराणामपि पर
स्परमिश्रणे पृथक्चारुत्वेन पृथगलंकारत्वं। तथोक्तरूपाणां काव्यालंकाराणामपि परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसंकराख्यौ पृथगलंकारौ।
तत्र मिथोऽनपेक्षयैवतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते। एषां शब्दार्थालंकाराणां। यथा। देवः पायादपायाद्वः स्मेरेंदीवरलोचनः। संसारध्वांत
विध्वंसहंसः कंसनिषूदनः॥ अत्र पायादपायादिति यमकं संसारेत्यादावनुप्रासः इति शब्दालंकारयोः संसृष्टिः। द्वितीयपा
दे उपमा। द्वितीयेपादे रूपकमित्यर्थालंकारयोरनयोः स्थितत्वात् शब्दार्थालंकारसंसृष्टिः। एवं शब्दालंकारसंसृष्टेरर्थालंकार २६५

संसृष्टेश्च स्थितत्वात्संसृष्टिसंसृष्टिश्च। अंगांगित्वेलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ। संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः। तत्रांगिभावो यथा॥ आ
कृष्टिवेगविगलद्भुजगेंद्रभोगनिर्मोकपट्टपरिवेष्टनयांबुराशेः॥ मंथव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मंदाकिनी चिरमचेष्टत पादमूले॥ अत्र
निर्मोकपट्टापह्नवे मंदाकिन्यारोप इत्यपह्नुतिः॥ सा मंदाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तत्कारणं मूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्यां
गं श्लेषः पादमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरंगं। अतिशयोक्तिरपि मंथव्यथाव्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रेक्षाया अंगं उत्प्रेक्षा चांबुराशिमंदाकिन्योर्नायि
कनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरंगं॥ यथा वा। अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः॥ अ
त्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरंगं॥ संदेहसंकरो यथा। इदमाभाति गगने भिंदानं संततं तमः। अमंदनयनानंदकरं मंडलमैंदवं। अत्र किं मु
खस्य चंद्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः। उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चंद्रारोपाद्रूपकं। अथवा इदमिति मुखस्य चंद्रमंडलस्य च द्वयोरपि
प्रकृतयोरेकसंबंधाभिसंबंधात्तुल्ययोगिता। आहोस्वित् चंद्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किंवा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यार्थस्य गम्यत्वात्समा

सा०द०१० सोक्तिः। यद्वा अप्रस्तुतचंद्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा। यद्वा। मन्मथोद्दीपनः कालः कार्यस्तत्र चंद्रवर्णनामुखेनव
१४६ र्णित इति पर्यायोक्तिमिति बहूनामलंकाराणां संदेहात्संकरः। यथा वा। मुखचंद्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चंद्र इवेत्युपमा उत चंद्र एवेति रूपकमि
146 ति संदेहः। साधकबाधकयोरेकतरस्य सद्भावेन न पुनः संदेहः। यथा मुखचंद्रं चुंबतीत्यत्र चुंबनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं। चं
द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकं मुखचंद्रः प्रकाशत इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधकः। मुखे तूपचरितत्वेनाप्रतीयत इति नो
पमा बाधकः। राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिंगति निर्भरं। अत्र योषिदालिंगनेन नायकस्य सदृशो नोचितमिति लक्ष्म्यालिंगनस्य राजन्यसं
भवादुपमा बाधकं। नारायणे च संभवाद्रूपकं। एवं वदनांबुजमेणाक्ष्या भाति चंचललोचनं। अत्र लोचनस्य वदने संभवादुपमायाः सा
धकता। अंबुजे साधकत्वाद्रूपकस्य साधकता। एवं सुंदरं वदनांबुजमित्यादौ साधारणधर्मप्रयोगः। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामा
न्याप्रयोग इति वचनादुपमासमासो न संभवतीति उपमाया बाधकः। एवं चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव। एकाश्रया १४६

सा॰ द॰ १० नुप्रवेशो यथा। ममा करास्कन्नेणापीषत्स्तुणमपि निरीक्षितयदि सातदानंदः सांद्रः स्फुरति विहृताशेषविषयः। सरोमांचोदंचत्कुचकलशानिर्भि
१४७ न्नवसनः परीरंभारंभः कइव नवितीर्णोकृहदयः॥ अत्र करास्कन्नेणापीषत्स्तुणमपीत्यत्रच्छेकानुप्रासस्य निरीक्षितेत्यत्रक्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रास
स्यचैकाश्रयेनुप्रवेशः। एवंचात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलंकारयोः। यथा। समारब्धांतविध्वंसहंस इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः। यथावा। कुरुवकारव
कारणतां ययुरित्यत्र रवकारवका इत्येकं। वकारवकारमिति यमकयोः। यथावा। अहिणवपओअरसिए सुपहिअसामए सुदिअहेसु।
रहसपसारिअगीआण णअंति मोरविंदाणं॥ अत्रपहिअसामए सु इत्येकाश्रये पथिकश्यामायिते इत्युपमा। पथिकाः सामाजिका येषु इति रूप
कं विष्टं॥ ॥श्रीचंद्रशेखरमहाकविचंद्रसूनुश्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबंधं। साहित्यदर्पणमिमं कवयो विलोक्य साहित्यतत्त्वमखिलं सु
खमेव विद्य॥ ॥यावत्प्रसन्नेंदुनिभाननाश्रीनारायणस्यांकमलंकरोति। तावन्मनः संमदयन्कवीनामेष प्रबंधः प्रथितोस्तु लोके॥ इत्यालंकारि
कचक्रवर्त्तिध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यापिंडाविलासिनीभुजंगसाहित्यार्णवकर्णधारमहापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृते साहित्यदर्पणे द
शमः परिच्छेदः॥ ॥समाप्तश्चायंग्रंथः॥ ॥संवत्सविंदुयुगवारिधिशीतभानौ संवत्सरेतिशुभकार्तिककृष्णपक्षे। वारेत्र गौ हरिदिने लिखतिस्म २४७
काश्यांचंद्रघसरसचयमल्लं करणं प्रबंधं॥

काव्यस्यादिनवदर्पण

४१००

२१